

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**19.YÜZYILIN SONU VE 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA
AZERBAYCAN'DA MİLLİ FİKRİYATIN GELİŞİMİ**

Cavid MÖVSÜMLÜ

Doktora Tezi

Ankara, 2021

19.YÜZYILIN SONU VE 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA AZERBAYCAN'DA MİLLİ
FİKRİYATIN GELİŞİMİ

Cavid MÖVSÜMLÜ

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2021

KABUL VE ONAY

Cavid MÖVSÜMLÜ tarafından hazırlanan "19. YÜZYILIN SONU VE 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA AZERBAYCAN'DA MİLLİ FİKRİYATIN GELİŞİMİ" başlıklı bu çalışma, 16.06.2021 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Başkan)

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN (Danışman)

Prof. Dr. İbrahim MARAŞ (Üye)

Prof. Dr. Ali Merthan DÜNDAR (Üye)

Doç. Dr. Erkin EKREM (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

Cavid MÖVSÜMLÜ

“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metodların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ay aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Cavid MÖVSÜMLÜ

TEŞEKKÜR

Akademik hayatımda önemli bir aşama olan doktora eğitimimi Hacettepe Üniversitesi gibi dünya sıralamalarına giren yüksek eğitim kurumunda gerçekleştirmeme vesile olan Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı başta olmakla, Türkiye Cumhuriyeti'ne en kalbi şükranlarımı sunuyorum. Yoğun bir tez çalışmaları sonucunda "19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Millî Fikriyatın Gelişimi" adlı doktora tezimin ortaya çıkmasında emeği olan herkese, özellikle tez danışmanım Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN hocama, tez aşamasında bana büyük katkılar sağlayan Prof. Dr. İbrahim MARAŞ hocama vermiş oldukları kıymetli emeklerinden dolayı sonsuza dek teşekkür ediyor, karşılığında tazim ediyorum. Eğitim süreci boyunca beni ister dualarıyla, isterse de maddi-manevi açıdan her zaman destekleyen başta annem ve babam olmakla tüm aile bireylerine ayrıca teşekkür etmek istiyorum. Yapmış olduğum bu akademik çalışmamı başta sevgili annem olmak üzere tüm sevdiklerime ithaf ediyorum...

ÖZET

MÖVSÜMLÜ, Cavid. *19.Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Millî Fikriyatın Gelişimi*, Doktora Tezi, Ankara, 2021.

Azerbaycan tarihçiliğinde “Azerbaycan Türklerinde Millî Fikriyatın Gelişim Dönemi” önemli tarihi hadise olduğu için günümüzde ayrıca araştırma alanlarından biridir. 19. yüzyıl boyunca Çarlık Rusya’sının sömürgesi altında yaşayan Kuzey Azerbaycan Türkleri hayatın birçok alanında millî kültürel açıdan adeta bir Rönesans dönemini yaşamıştır. Bu gelişim süreci 19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türklerinde millî fikriyatının gelişimi açısından en son aşama olmuştur. Millî duyguların etkisiyle ortaya çıkan ve gelişen siyasi-felsefi görüşlerin bir nedeni Rusya vasıtasıyla Batı Dünyasına açılan pencereyse, diğer taraftan da bu ülkenin uyguladığı baskıcı millî, dinî, monarşi, sömürgeci siyaset olmuştur. Bu baskılara karşı genelde Rusya’nın ve Avrupa’nın farklı büyük üniversitelerinde eğitim alarak vatana dönen Azerbaycanlı gençler ortaya çıkan millî fikriyatın fikir babaları olarak millî hareketi başlatarak, ona yön vermişlerdir. Bu vesileyle kendi milletinin Avrupa’nın çağdaş milletlerinden geri kaldığının farkında olan aydınlar onlara ayak uydurmak için vatanlarına ana dilinde ve millî olan dünyevî eğitim sistemi, gazeteler, dergiler, tiyatrolar, kütüphaneler, operalar, edebi-ilmi-toplumsal dernekler gibi birçok kültürel yenilikler getirdiler. Bu türlü millî toplumsal faaliyetler Azerbaycan Türklerinde millî burjuvazinin ve millî görüşlü siyasi teşkilatların ortaya çıkmasına neden oldu. Tüm bu faaliyetlerin sonucunda ise 1918 yılının 28 Mayıs tarihinde Türk – İslam Dünyası’nda ilk millî ve temel demokrasi ilkelerine dayalı Azerbaycan Cumhuriyeti ortaya çıkmıştır. Zor bir tarihi süreç geçirerek millî duygulara ve temel demokrasi haklara sahip, batı modelli doğu cumhuriyetini ortaya çıkaran millî siyasi fikir tarihi dönemi tez konumuzu teşkil ediyor.

Anahtar Sözcükler

Azerbaycan, Türk, Aydınlar, Millî, Kültür.

ABSTRACT

MOVSUMLU, Javid. *The Development Of National Thought In Azerbaijan From The Nineteenth Century To The Beginning Of Twentieth Century*, Ph.D, Ankara, 2021.

"Development Period of National Intellectuals in Azerbaijan Turks" is a significant historical event in Azerbaijani historiography, thus it is also one of the main research areas today. During the 19th century, the North Azerbaijani Turks, who lived under the colonization of Tsarist Russia, experienced a renaissance period in terms of national culture in many aspects of life. This development process was the last stage of the development of national thought in Azerbaijan Turks in the late 19th and early 20th century. One of the reasons for the political-philosophical views that emerged and developed under the influence of national feelings is the window opening to the Western World through Russia, on the other hand, the oppressive national, religious, monarchy, colonial politics implemented by this country. Against these pressures, Azerbaijani youth, who returned to their homeland after studying in different major universities of Russia and Europe, started the national movement as the founding fathers of the emerging national thought and successfully guided it. On this occasion, intellectuals who were aware of the fact that their own nation fell behind the modern nations of Europe, brought many cultural innovations to their homeland, such as the worldly education system, newspapers, magazines, theaters, libraries, operas, literary-scientific-social associations, in order to keep up with them. Such national social activities have reacted to the emergence of national bourgeoisie and national-minded political organizations in Azerbaijan Turks. As a result of all these activities, on May 28 of 1918, the first national and basic democratic Republic of Azerbaijan emerged in the Turkish-Islamic world. In our thesis, we have tried to investigate all aspects of the history of national political ideas, which has passed through a difficult historical process, and which has national feelings and basic democratic rights, and which has created the Western model of the Eastern Republic.

Keywords

Azerbaijan, Turks, Intellectuals, National, Culture.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	x
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: AZERBAYCAN’DA MİLLİ FİKRİYATIN ORTAYA ÇIKMASINA VE GELİŞMESİNE NEDEN OLAN MUHİT.....	9
1.1. 19 YÜZYIL VE 20 YÜZYIL BAŞLARINDA AZERBAYCAN’DA SİYASİ- TOPLUMSAL DURUM.....	11
1.2. MİLLİ FİKRİYATIN GELİŞİMİNDE EKONOMİNİN ROLÜ VE MİLLİ BURJUVAZİ.....	19
1.3. DEMOGRAFİ YAPININ MİLLİ KİMLİK BİLİNCİNE ETKİSİ.....	26
1.4. MİLLİ FİKRİYATIN GELİŞİMİNDE EĞİTİMİN ROLÜ.....	32
1.5. MODERN KÜLTÜR, SANAT VE EDEBİYAT.....	38
1.6. KİMLİK VE DİN.....	42
2. BÖLÜM: AZERBAYCAN TÜRKLERİNDE MİLLİ KİMLİĞE YÖNELİK İLK ADIMLAR (19.YÜZYIL BOYUNCA).....	53
2.1. DÖNEMİN ÖNDE GELEN KANAAT ÖNDERLERİ.....	55

2.1.1. Abbaskulu Ağa Bakıhanı.....	55
2.1.2. Mirza Şefi Vazeh.....	57
2.1.3. Mirza Fetali Ahundzade.....	60
2.1.4. Mirza Kazım Bey.....	62
2.1.5. Seyit Azim Şirvani.....	65
2.1.6. Şeyh Cemaleddin Efgani.....	67
2.1.7. Hasan Bey Zerdabi.....	69
2.2. MİLLİ FİKRİYATIN GELİŞİMİNDE ATILAN İLK ADIMLAR.....	72
2.2.1. Millî Tarih Yazılımı.....	73
2.2.2. Millî Eğitimi Geliştirme Girişimleri.....	77
2.2.3. Alfabe Reform Girişimleri.....	86
2.2.4. Millî Dramaturji.....	90
2.2.5. Millî Matbuat Kurma Çabaları ve “Ekinci” Gazetesi.....	94
2.2.6. Kimlik Saklayıcı Unsur Olarak Din.....	105
3. BÖLÜM: AZERBAJCAN TÜRKLERİNDE MİLLİ FİKRİYATIN GELİŞİMİ (19.YÜZYIL SONU – 20.YÜZYIL BAŞLARI).....	117
3.1. DÖNEMİN ÖNDE GELEN KANAAT ÖNDERLERİ.....	118
3.1.1. Ünsizade Kardeşleri.....	119
3.1.2. Ali Bey Hüseyinzade.....	121
3.1.3. Ahmet Bey Ağaoğlu.....	125
3.1.4. Ali Merdan Bey Topçubaşı.....	130
3.1.5. Mehmet Emin Resulzade.....	136
3.1.6. Celil Mehmetkuluzade.....	138
3.1.7. Neriman Nerimanov.....	143

3.1.8. Nesib Bey Yusufbeyli.....	145
3.1.9. Üzeyir Bey Hacıbeyli.....	149
3.2. MİLLİ FİKRİYATIN GELİŞİMİNE YÖN VEREN YENİLİKLER VE FİKİR AKIMLARI.....	153
3.2.1. Millî Kimliğin Oluşumu.....	153
3.2.2. Millî Eğitim ve Yenileşme.....	186
3.2.3. Millî Matbuat ve Dil Meselesi.....	195
3.2.4. Millî Kimlik ve Kurumsallaşma.....	212
3.2.5. Dinî Yenileşme ve Millî Kimlik.....	231
3.2.6. Millî Kültür ve Sanatın Gelişimi.....	243
SONUC.....	251
KAYNAKÇA.....	256
EK 1. ORJİNALLİK RAPORU.....	275
EK 2. ETİK KURUL / KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU.....	276

KISALTMALAR DİZİNİ

AET – Azerbaycan Edebiyatı Tarihi

AHCA – Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi

AT – Azerbaycan Tarihi

APA - Azerbaycan Publisistika Antologiyası

DP – Ders Proqramı

MAE – Muasır Azerbaycan Edebiyatı

MB – Müsavat Buletini

MFAVG – Mirza Fethali Ahundzade ve Gürcistan

FA – Felsefe Ansiklopedisi

ODATHAMDAB – Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri

OBKG – Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri

İA – İslam Ansiklopedisi

ÜHA – Üzeyir Hacıbeyov Ansiklopedisi

vb. – ve başka

GİRİŞ

19. yüzyıl Azerbaycan tarihinde bu coğrafyada yaşayan toplum için acı olaylarla başlamıştır. Bütün Müslüman doğusu gibi Azerbaycan Türkleri de 18. yüzyıldan itibaren çöküş dönemini yaşamakta, 19. yüzyıla geldiğinde ise büyük devletlerin sömürgesi altına düşmekteydi. 1501 yılında kurulmuş Safevi Devleti Rusya, Osmanlı, Özbek, Afganistan'la uzun süren ve bitmeyen savaşlardan yıpranarak 18. yüzyılın başlarında yıkılmaya mahkûm kaldı. Devletin yıkılmasının esas nedenlerinden biri hâkimiyet tarafınca mevcut dönemin doğru değerlendirilmemesi, batının gelişen teknolojisine ayak uydurmaması olmuştu. 1736 yılında Nadir Şah Afşar'ın (1736-1747) Safevi-Kızılbaş devletinin başına geçmesi, askerî reformlar yapması, ülkenin işgal olunmuş topraklarını geri almanın yanısıra devletin sınırlarını batıda Bağdat'a, kuzeyde Dağıstan'a, doğuda ise Buhara ve Delhi'ye kadar artırması da çöküşü önleyememişti. 1747 yılında suikast sonucunda hayatını kaybeden Nadir Şah'ın kurmuş olduğu büyük imparatorluk da hemen başlayan iç savaşlarının ardından paramparça olmuştur.

18. yüzyılın ikinci yarısından başlayan ve 19. yüzyılın başlarına kadar devam eden parçalanma ve iç savaşlar Azerbaycan coğrafyasında da aynı şekilde izlenilmekteydi. Onlarca küçük devletlere bölünen Azerbaycan hanlıkları bu defa 19. yüzyılın başlarında batı modelinde yenileşme sürecine geçmiş yeni bir devletin – Rusya'nın işgali ile yüz yüze kalmıştı. Hiçbir şekilde bu büyük güce karşı koyamayan Azerbaycan'ın kuzey hanlıkları tek tek işgal edilmiş, Azerbaycan'ın güneyinde kalan hanlıklar ise Kaçar devletiyle birleştirilmiştir. 19 yüzyılın başlarında iki kısma bölünen Azerbaycan'ın kuzeyinde kalan toplum Çarlık Rusya'sının uyguladığı sömürge siyasetinin etkisi ile hayatın her alanında yeni bir sürece girmiş oldu. Bu süreç, onu dinî kimlikten millî kimliğe geçişini sağlayacaktı. Yaklaşık yüz yıllık bir süreci kapsayan bu dönemde Azerbaycan Türkleri arasında yetişen çağdaş aydınlar, toplumu eğitim, dil, edebiyat, bilim, kültür vb. alanlarda modernleştirmeye çalışacaklardır. Batı dünyası ve bilimiyle

tanışan bu yeni nesil aydınlar, Azerbaycan toplumu arasında yeni felsefi görüşleri yaymaya başlayacaklardır. Yüzyıllık süreç içinde Azerbaycanlı münevverlerin toplumun her sınıfı arasında yaydıkları en başlıca fikir ise millî fikriyat olacaktır.

Millî fikriyatın gelişimi ile Azerbaycan toplumunda militleşme süreci hızlanmış, kapitalizmin bu coğrafyada gelişimi ise millî duyguların uyanmasını gerekli kılmıştır. Böylece 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında bir sınıf gibi gelişen münevverler yerli zengin sınıfla (millî burjuvazi ve mülkiyetçiler) toplumun aşağı sınıfı (işçi ve köylü) arasında birleştirici rol oynamaya başlamışlar. Bu dönemde aydınların yürüttüğü siyasi ve toplumsal faaliyetler sonucunda Azerbaycan Türkleri arasında “Tek Ulus, Tek Devlet” bilinci de şekillenmeye başlamıştır. Bu türlü millî fikriyatın gelişimi sonuç olarak 1918 yılının 28 Mayıs tarihinde ilan edilen Azerbaycan Cumhuriyeti’ni ortaya çıkarmıştır.

Çalıştığımız “19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan’da Millî Fikriyatın Gelişimi” başlıklı tez konumuzda, hakkında konuştuğumuz süreç içinde millî fikriyatın gelişimine neden olan ortam, bu ortamda ortaya çıkan aydınlar, bu aydınların millî fikriyatın gelişimi için yaptıkları faaliyetleri değerlendirecektir.

Tez konumuz, 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türklerinde millî fikriyatın gelişiminin tarihsel süreçte temel dinamiklerini, millî fikriyatın neden ortaya çıktığını, hangi süreçten geçtiğini ve Azerbaycan toplumunun bir millet olarak oluşumunu nasıl sonuçlandığını inceliyor.

Bildiğimiz gibi uzun süren Sovyetler döneminde (1920-1991) yeni toplum inşa etmek için insan fikrini etkileyecek birçok bilim dalları Moskova’nın belirlediği kriterler üzerine yeniden yazılıyordu. Bu bilim dalları genelde tarih, felsefe, edebiyat gibi sosyal bilimler idi. Yeni tarih yazılımına göre birçok meselelere, hâkim ideoloji açısından yanaşılıyor, söz konusu ideolojiye zıt olan olaylar ise vatandaşlara ya düşmancasına yansıtılıyor ya da hiç yansıtılmıyordu. Bu nedenle 70 yıllık bir süreçte Azerbaycan halkında onun millet olarak var oluşuna hizmet eden kişiler ve onların yaşadığı dönem ya tahrif ediliyor ya da hiçbir tarih eserinde yer almıyordu. Tarihi şahsiyetler ve olayların yanı sıra ideolojilerin de Azerbaycan

halkının gelişim sürecindeki iştiraki inkâr ediliyordu. Çoğu zaman ise bu ideolojiler, hep olumsuz olarak insanlara yansıtılıyordu.

Din/İslam merkezli görüşlerin, millî fikriyat, millî burjuvaziye dair fikirlerin ve millî örgütlerin topluma olumsuz katkılar sağladığı söylenilmekte, ayrıca Abbaskulu Ağa Bakıhanı, Mirza Fethali Ahundzade, Mirza Kazım Bey, Mirza Şefi Vazeh, Hasan Bey Zerdabi vb. Azerbaycanlı aydınlar, materyalist olarak tanıtılmaya çalışılmaktaydı. Çoğu zaman 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başındaki aydınların Müslüman dünyasına yönelik eleştirileri ateizm gibi değerlendiriliyordu. Sovyetler döneminde bu türlü fikri baskılar altında yaklaşık üç kuşağın yetiştiğini dikkate alırsak Azerbaycan toplumunun fikri açıdan derinden nasıl etkilendiği tasavvur edilebilir.

1991 yılında Sovyetler sisteminin çöküşü sürecinde ikinci kez bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan Cumhuriyeti toplumun millet olarak inşasında yeniden bunalıma girmiş, bu defa hangi yolu izleyeceğinde kararsız kalmıştır. Sovyetlerin dayattığı “Azerbaycan” kimliği, İslam dininin sunduğu “Müslüman” kimliği, aydınlanma sürecinde kazanılan “Türk” kimliği vb. gibi fikirler toplumu bugün de düşündürmektedir. Millî kimliğin yeniden inşası ve esasen Sovyet Rusya’sının aşılacağı fikirlerin etkisinden kurtulmak için millî fikriyatın geliştirilmesine, bu konuda yeni eserlerin yazılmasına büyük ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yüzden tez konumuz millî fikriyatın gelişiminde bazı konularda sunulan tarihi örneklerle farklı ve yeni bakış açısı sergilemeye çalışacaktır.

Bu tez giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Tezin giriş kısmında araştırmanın genel olarak konusu, amacı, içeriği, kullanılan araştırma yöntemleri ve konu ile ilgili çalışmalar hakkında bilgiler yer almaktadır.

Tezin ilk bölümünde Azerbaycan’da millî fikriyatın ortaya çıkmasına ve gelişmesine neden olan muhit birkaç açıdan anlatılmaktadır. Birinci bölümün alt başlıklarında ilk olarak 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında Azerbaycan’da mevcut siyasi-toplumsal durum incelenmekte, daha sonra ise millî fikriyatın gelişimine neden olan temel dinamikler; ekonomi, eğitim, demografik yapı ve dinin etkileri değerlendirilmektedir.

Azerbaycan'da millî fikriyatın gelişim süreci, farklı aşamalardan geçtiği için tezde bu aşamalar iki kısma bölünerek ikinci ve üçüncü bölümlerde anlatılmıştır. İkinci bölümde 19. yüzyıl boyunca, daha açık ifade edersek, *Ekinci* gazetesinin kapatılmasına kadar (1877) devam eden bir süreç ve bu süreçte millî kimliğe yönelik ilk adımlar anlatılmaktadır. Bu bölümde önce dönemin önde gelen aydınlarından birkaç kişi örnek olarak anlatılmakta, devamında ise onların topluma sundukları fikirler, toplum içindeki faaliyetleri ve bu faaliyetlerden ortaya çıkan ilk adımlar anlatılmaktadır. Bu çerçevede; Azerbaycan Türklerinin tarihinde ilk millî tarih yazımı, ilk millî eğitim girişimleri, ilk millî-çağdaş kültürel örnekler, ilk alfabe reformları, ilk millî matbuat ve İslam dininin bu yeniliklerdeki rolü gibi konular da alt başlıkta yer almaktadır.

Tezin ana konusunu teşkil eden üçüncü bölümde ise Azerbaycan Türklerinde millî fikriyatın 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarındaki gelişim süreci anlatılmaktadır. Bu bölüm de çeşitli alt başlıklardan ibaret iki ana başlıkta yazılmıştır. İlk başlıkta dönemin aydınlarından örnek kişiler ve hayatları, ikincisinde ise millî fikriyatın gelişimine yön veren yenilikler ve fikir akımları değerlendirilmektedir. Bu çerçevede; millî kimliğin oluşmasında mevcut eğitim, matbuat, örgütler, kültür, sanat vb. alanlar yenileşme süreci altında değerlendirilmiştir.

Araştırma konusu olan Azerbaycan'da millî fikriyatın gelişim süreci, karşılaştırmalı metotla incelenmiştir. Millî fikriyatın gelişmesine iştirak eden farklı sınıflardan (beyzade, ruhban, burjuvazi, köylü-işçi), farklı meslek sahibi (yazar, şair, tarihçi, türkolog, avukat, sosyolog, doktor, asker vb.) aydınlar çağlarına göre karşılaştırılmıştır. Böylece bu şahısların millî fikriyata dair farklı fikirleri, dikkatli bir şekilde göz önünde tutulmuştur. Örneğin, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Turancı Ali Bey Hüseyinzade, liberal Ali Merdan Bey Topçubaşı, demokrat Mehmet Emin Resulzade, sosyalist Neriman Nerimanov gibi farklı siyasi ideolojilere mensup kişilerin Millî düşünce anlayışına dair fikirleri karşılaştırmalı bir şekilde sunulmuştur.

Bu dönemi araştırırken daha çok birincil kaynaklara başvurulmuştur. Çalışmada, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında yayınlanmış *Ekinci*, *Keşköl*, *Tercüman*, *Kaspi*, *Füyuzat*, *Molla Nasreddin*, *Hayat*, *İrşat*, *Dirilik*, *Açık Söz*, *Azerbaycan* vb. gazete ve dergiler kullanılmıştır. Dönemin bu matbuat organlarında aydınların en önemli eserleri yayınlanmıştır. Şunu da belirtmemiz gerekiyor ki, bazı kaynaklara orijinalinden olmasa da, daha sonradan derlenerek yayınlanmış makaleler toplularından kullanılmıştır. Makaleler toplusundan ibaret olan bu çalışmaların isimleri tezin sonunda yer alan kaynakça kısmında verilmiştir. Ayrıca, birçok aydının aynı dönemde yazmış oldukları eserler de birincil kaynaklarımız arasındadır. Örneğin, Mirza Şefi Vazeh, Seyid Azim Şirvani gibi şairlerin konu ile ilgili şiirleri, Abbaskulu ağa Bakıhani'nin "*Gülistan-i İrem*" eseri, Mirza Fethali Ahundzade'nin edebi eserleri vb. çalışmamızın ana kaynaklarından sadece birkaçıdır.

Birincil kaynaklar dışında, aynı dönemle ilgili çalışmalar yapmış araştırmacıların da eserleri tahlil edilerek değerlendirilmiştir. Farklı bakış açıları ile aydınların kendi görüşleri tahlil edilmiştir. Konu ile ilgili olarak Azerbaycan araştırmacıları dışında yabancı araştırmalardan da istifade edilmiştir.

Tez konusu, yaklaşık yüz yıllık bir dönemi ve bu dönemde yaşamış olan onlarca aydını kapsadığı için günümüze kadar bu dönem hakkındaki araştırmaların sayısı çoktur. Fakat genelde çalışmalar bu döneme ait kişileri, yayın organlarını, teşkilatları, edebi-bilimsel kitapları, kültürel, dinî, ekonomi, sosyal yenilikleri ayrı-ayrı olarak araştırmak şeklinde mevcuttur. Tam anlamıyla konumuzla ilgili çalışmalar ise hem Azerbaycan hem de Azerbaycan dışında yapılmış birkaç araştırmadan ibarettir:

Bunlardan birisi, Azerbaycan'da millî fikriyatın gelişimi probleminin çok nadir incelendiği Sovyetler dönemine aittir. Haydar Hüseyinov'un "*Azerbaycan'da XIX. Asır Toplumsal ve Felsefî Fikir Tarihinden*" adlı bu eseri, aydınlanma dönemini kapsamakta ve Abbaskulu Ağa Bakıhani, Mirza Şefi Vazeh, Mirza Kazım Bey, Mirza Fethali Ahundzade, Hasan Bey Zerdabi gibi kişilerin felsefî fikirlerini

incelemektedir. Eser Rusça yazılmış ve 1949 yılında yayınlanmıştır. 2007 yılında eser Azerbaycan Türkçesine de çevrilmiştir.

Konumuzla ilgili çalışmalar, Azerbaycan'da daha çok Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra veya istisnai olarak dağılmasına yakın dönemlerde hızla artmaya başlamıştır. Buna ilk örnek, 1993 yılında yayınlanan Nazım Caferov'un "*Millî-İçtimai Fikri Tarihimizden*" başlıklı çalışmasını gösterebiliriz. Eser, 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve gelişen farklı fikir akımlarını incelemektedir.

Yine konumuzla ilgili diğer bir eser olarak, İrade Bağirova'nın Rusça yazdığı ve 1997 yılında yayınladığı, "*XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'ın Siyasi Parti ve Teşkilatları*" adlı eserini örnek olarak gösterebiliriz. Bu eser, 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da faaliyet göstermiş yirmiden fazla siyasi parti ve örgütü araştırmıştır.

Konumuzla ilgili başka bir ilmi çalışma ise, Dilare Seyitzade'nin 1998 yılında yayınlanmış "*Azerbaycan, 20. Yüzyılın Başlarında: Bağımsızlığa Götüren Yollar*" adlı eseridir. Bu eser de 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında aydınların faaliyetleri ve Azerbaycan toplumunda millî kimlik fikriyatının gelişiminden bahsetmektedir. Kitapta, 1918 yılında kazanılan bağımsızlığın esas nedeni olarak görülen bu dönemdeki aydınlanma hareketi farklı yönleri ile okurlara taktim edilmektedir.

Millî fikriyatın araştırılması iki binli yıllarda da Azerbaycanlı bilim adamlarının büyük ilgisini çekmektedir. Bu yıllarda dikkat çekici çalışmalardan biri Faik Elekberov'un 2011 yılında yayınlanmış "*Millî İdeoloji Problemine Tarihi-Felsefi Bakış*" (1.cilt) ve 2018 yılında yayınlanmış "*Azerbaycan Türk Felsefi ve Toplumsal Fikir Tarihi (XIX-XX. Yüzyıllar)*" (1.cilt) adlı eserleridir.

Konu ile ilgili benzer birkaç çalışma da Ebulfez Süleymanlı'nın "*Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*" (2006), Fazıl Mustafa'nın "*XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Siyasi Düşünce Cereyanları*" (2015), Orhan Valiyev'in "*Azerbaycan'da Milliyetçilik: Ulusun ve Ulus-Devletin Oluşumu*" (2020) adlı eserlerinden örnekler söyleye biliriz.

Tez konumuzla ilgili Türkiye’de de yayınlanan çalışmalar vardır. Bu çalışmalar, Azerbaycan’dan farklı olarak, Sovyet rejiminin etkisinden uzak olarak bağımsızlık öncesi dönemde yazılmıştır. Konuyla ilgilenen ve araştırma yapanlar genelde Türkiye’de yaşayan Azerbaycanlı muhacirler olmuştur. Bu yazarlardan biri de Mirza Bala Mehmetzade’dir. O 1938 yılında yayınladığı “*Millî Azerbaycan Hareketi*” adlı eserinde bağımsızlığa giden yolda Azerbaycan toplumunda ortaya çıkan siyasi görüşleri ve gelişen millî kimlik fikriyatını ele almıştır. Daha sonraki yıllarda bir başka muhacir yazar Hüseyin Baykara, “*Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri (XIX. Yüzyıl)*” adlı eseri kaleme almıştır (1966). Kitapta Azerbaycan’daki fikir tarihinin gelişmesi iki döneme bölünerek anlatılmıştır. Burada 19. yüzyılın ilk yarısı uyanış, ikinci yarısı yenileşme dönemi olarak değerlendirilmiştir. Aynı yazarın benzer bir eseri de 1975 yılında yayınladığı “*Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*” çalışmasıdır.

Türkiye’de konu ile ilgili bir başka eser aslen Tatar muhaciri olan Nadir Devlet’e aittir. 1985 yılında yayınlanan “*Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*” başlıklı eser genel bir konuyu kapsasa da, bu çalışmada Azerbaycan Türklerine ayrıca yer verilmiştir.

Tez konumuza Azerbaycan’da olduğu gibi Türkiye’de de günümüzde büyük bir ilgi vardır. Bu yüzden bu konu ile ilgili birçok Azerbaycanlı araştırmacıların kitapları da Türkiye’de yayınlanmıştır. Örneğin Ebulfez Süleymanlı’nın “*Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*” (2006), Aybeniz Kengerli’nin “*Azerbaycan’da Romantik Türkçülük*” (2008) adlı eserlerini zikredebiliriz.

19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan’da millî fikriyat konusu Azerbaycan ve Türkiyeli araştırmacılar dışında yabancı araştırmacıların da ilgisini çekmiştir. Bu nedenle birçok batı dilinde kapsamlı araştırmalar mevcuttur. Bunlardan Olga Nikolayevna Senyutkina’nın 2007 yılında Rusya’da Rusça yayınlanmış “*Tarihsel Fenomen Olarak Türkçülük (1905-1916 yıllara ait Rus kaynaklarında)*” (*Тюркизм как историческое явление (на материалах истории Российской империи 1905-1916 гг.)*) eseridir. Eser genel olarak Çarlık Rusya’sında Türkçülük hareketini ele alsa da, bu fikri hareketin merkezlerinden biri olarak Azerbaycan’ı da incelemekte ve 20. yüzyılın

başlarında Azerbaycan'daki millî fikriyatın gelişim sürecini Rus kaynaklarına göre değerlendirmektedir.

Batı dillerinde bu konu hakkında yayınlanan en tutarlı eserlerden biri de Polonya asıllı Amerikalı tarihçi Tadeusz Swietochowski'ye aittir. 1985 yılında İngilizce yayınlanan ve Türkçe'ye "*Rus Azerbaycan'ı (1905-1920) Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*" ismiyle çevrilen eserin adı, "*Russian Azerbaijan, 1905-1920, The Shaping of National Identity in a Muslim Community*"dir. Konumuzla ilgili Batı tarihçiliğindeki dikkat çekici eserlerden biri olarak sayılmaktadır. Yine aynı şekilde Batı tarihçiliğinde konumuzla ilgili iyi çalışmalardan biri de Audrey Altstadt'ta aittir. Onun 1992 yılında İngilizce yayınlanan "*The Azerbaijani Turks – Power and Identity under Russian Rule*" adlı eseri, genel olarak Azerbaycan tarihini ele almaktadır. Eserde bölümlerden biri de 19. Yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'daki yenilenme dönemini kapsamaktadır.

1. BÖLÜM

AZERBAJCAN'DA MİLLİ FİKRİYATIN ORTAYA ÇIKMASINA VE GELİŞMESİNE NEDEN OLAN MUHİT

Tezimizin bu bölümünde, 19. yüzyılda millî fikriyatın gelişmesinde rol oynayan, onu şekillendiren ve istikamet veren mevcut ortam ve bu ortamın etkilerinden bahsedeceğiz. Bu konuyu anlatırken bizim dikkat etmemiz gereken birkaç konu vardır ki, bunlardan da en önemlisi Azerbaycan coğrafyasında 19. yüzyılda ekonomik hayatın gelişimi, dinin etkisi, Rusya'nın bu coğrafyada yürüttüğü sömürge siyaseti vb. iç-dış etkilerdir.

Malum olduğu gibi millî görüşler ilk önce ticari hayattaki canlanma ile ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu gelişim, kısmen Azerbaycan için de geçerlidir. Rusya'nın Azerbaycan'ın kuzeyini işgal etmesinden sonra bu bölgelerde yerli halkın daha önceleri görmediği bir yönetim tarzını uygulaması ve yerli halkı bu yönetime almaması Azerbaycan Türklerini ilk zamanlarda çok ilgilendirmemiştir. Yeni Rusya yönetiminin, birçok açıdan eski feodal münasebetlerine ve din merkezli yapılarına hala devam eden devletlerden ileride olduğunu fark eden yerli halk, Rusya'yı genel anlamda tanımaya başlamışlardır.

19. yüzyılın ortalarında artık Rusya'nın yönetim dairelerinde Azerbaycanlı Türk devlet memurlarını görebiliyoruz. Millî fikriyatın gelişiminde müstesna hizmetleri olan ve ilk aydınları sayılan Abbaskulu Ağa Bakıhanı, Mirza Fethali Ahundzade, Mirza Kazım Bey, Mirza Cafer Topçubaşı vb. birçok kişileri buna örnek gösterebiliriz. Aslında yönetimde Azerbaycan halkının dilini, örf-geleneklerini, etno-psikolojilerini, dinini bilen memurlara Rusya yönetiminin de ihtiyacı vardı. İlk önce şu açıdan gerekliydi ki, Rusya, kendisine tamamen yabancı olan bir coğrafyaya sırf askerî güçle hâkim olmuştu. Yönettiği yerlerle ne dinî, ne etnik, ne de tarihi açıdan uzaktan yakından bir bağlantısı yok idi. Oysa Azerbaycan her

açıdan komşusu olan ve Rusya'nın düşmanı olan iki büyük devletle: Osmanlı ve Kaçar devletleri ile sıkı ilişkiler içerisindeydi.

Rusya İmparatorluğu bu durumu iyi anlıyor ve bunun için bir sömürge siyaseti yürüterek demografik yapıyı lehine değişmeğe çalışıyordu. Fakat bu siyasetin yanı sıra yerli halkı da bir şekilde yanında tutmak mecburiyetindeydi. Bu yüzden yerli halkın sözüne kulak vereceği insanları yanına çekmeye başlamıştı. Bu, feodal ve ruhban sınıfı idi. Bildiğimiz üzere Rusya İmparatorluğu Azerbaycan'ın kuzey kısmını acımasızca işgal etmiş, bundan sonra ise bu coğrafyada Rusların "Komendant Yönetimi" adlandırdıkları askerî yönetimi hâkim kılmışlardır. Bu yapıda her türlü yönetim alanı askerlere ait idi. Yönetimde bu askerler o kadar serbestler ki, mahkeme kararları bile imparatorluk yasalarınca değil, askerlerin kararlarına hallediliyordu. İlk başlarda Rusya, yerli Müslüman feodallere güvenmiyor, hatta onların otoritesini kırmakla uğraşıyordu. Fakat Rusya, bu siyasetin çok geçmeden kendi aleyhine olduğunu anlamaya başladı. Nitekim Azerbaycan'ın kuzey kısmının hemen-hemen bütün bölgelerinde Rusya yönetimine karşı isyanlar başladı. 19. yüzyılın 30'lu yıllarında devam eden bu isyan dalgaları Rusya'yı düşündürmeğe ve hükümet düzeyinde çözüm yolları aranmaya başlandı. Rusya bu bölgede güçlenmek için yerli feodal sınıfına karşı takındığı siyaseti değiştirerek onları kendi tarafına çekmeye, yönetime almaya, imtiyazlar vermeye başladı (Aliyarlı, 1996, s. 657-668).

1846 yılında Rusya imparatorunun bu bölgenin yerli feodalleri ile ilgili imzaladığı kanun tasarısı bu siyasetin örneği idi. Yeni kanunlara göre yerli feodallere köylüleri idare edecek her türlü eski imtiyazları geri veriliyor, onlar Rusya imparatorunun tebalası sayılıyor, hükümet tarafından maaş bile veriliyordu. Eskiden Kaçar veya Osmanlı Devleti yanlısı olarak suçlanan yüzlerce Azerbaycanlı feodalin üzerinden bu suçlamalar kaldırıldı. 1847 yılında köylülere yönelik imzalanan fermanla ise, köylüler tamamen feodallerden asılı vaziyete düşürüldü. Bununla da Çarlık Rusyası, Azerbaycan halkının aşağı sınıfını tamamen yerli feodallerden asılı vaziyete düşürürken, feodalleri de kendi tarafına çekip tebası yaparak, bu coğrafyada kendi yönetimini güçlendirmiş oluyordu (Aliyarlı, 1996, s. 657-668).

Bir taraftan yerli feodallerin yönetimdeki mevki güçlenirken ve Rusya yönetimiyle sıkı irtibat haline geçerken, diğer taraftan millî fikriyatın gelişmesi yönünde birtakım olumlu gelişmeler de başlamıştır. Dikkat edilirse 19. yüzyıl boyunca millî fikriyatın gelişmesine hizmet etmiş olan ilk aydınlar bu zümrenin temsilcileriydiler. Bu dönemin bütün aydınları ağa, bey, han, ahund, şeyh ailelerinden çıkmış kişilerdiler. Bu kişiler dönemin iyi okullarında okumakla beraber memuriyetten dolayı artık Avrupa'nın ilim dillerinden biri haline gelmiş olan Rusça'yı öğrenme fırsatı da kazanmışlardı ki, bu da onların gelişmiş Batı dünyasını daha iyi anlamalarına yardımcı oluyordu. Bu gibi ileri görüşlü üst sınıfın temsilcileri Batı dünyasının ilim, edebiyat ve felsefesinin ilk örneklerini Azerbaycan'da geliştirmeye başlamış ve bununla da bulunmuş oldukları toplumun gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu gibi çalışmalar geleneksel tarzdaki gib Farsça veya Arapça değil, halkın anlayacağı kendi dilinde, yani Türkçe yazılarak topluma sunulmuştur. Bu dönemde yaşamış ve faaliyet göstermiş aydınlar, Azerbaycan tarihçiliğinde maarifçiler olarak zikredilmiştir.

1.1. 19. YÜZYIL SONU VE 20. YÜZYIL BAŞLARINDA AZERBAJCAN'DA SİYASİ-TOPLUMSAL DURUM

1747 yılında Nadir Şah Afşar'ın öldürülmesiyle bütün Afşar imparatorluğunda olduğu gibi Azerbaycan coğrafyasında¹ da feodal dağınıklık dönemi başlamış oldu (Swietochowski, 1988, s. 20). Böylece bölgede birçok küçük hanlıklar ortaya çıktı. 18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan coğrafyası nerdeyse her büyük

¹ Azerbaycan coğrafyası terimi ile kastedilen, günümüzde kuzeyde Demirkapı–Derbent'ten başlayıp, güneyde Hemedan'a kadar uzanan, batıda Anadolu, doğuda ise Hazar denizi ile sınırlanan coğrafi aladır. Genel anlamda coğrafi ismine göre Azerbaycanlı diye adlandırdığımız halk ise, Türk dilli halkların Oğuz grubuna ait olup, bu coğrafyada kendine özgü kültürel bir mirasa sahiptir (Caferoğlu, No-1, 1932, s. 5-16).

şehir çevresindeki köy ve kasabalarla beraber başında bir hanın durduğu onlarca küçük yarı bağımsız devletlere parçalanmış durumdaydı. Kurulan hanlıklar, Araz nehrinden kuzeyde; Revan, Nahçıvan, Karabağ, Gence, Şeki, Lenkeran, Şirvan, Guba, Derbent, Bakü Cevat, Selyan, güneyde ise; Hoy, Makü, Urmu, Tebriz, Karadağ, Marağa, Erdebil idi (Devlet, 1993, s. 271) (Devlet, 2014, s. 29-30). Bu hanlıklar içinde Şeki, Guba ve Urmu hanlıkları ayrı ayrı zamanlarda bütün hanlıkları birleştirmek istemişlerse de başarılı olamamışlardır. Bunun nedeni hanlıkların kendi aralarındaki çatışmalar, kuzeyden Rusya, güneyden ise Kaçar devletlerinin siyasi baskıları ve bölgenin sosyal-ekonomik durumu olmuştu. Aynı dönemde bölgeye İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin de ilgisi vardı (AT, 1994, s. 569).

İran ve Horasan'da merkezi hâkimiyeti ele alan Kaçar hanedanının lideri Ağa Muhammet Şah Kaçar (1786-1797) çok geçmeden Azerbaycan hanlıklarını birleştirerek 1775 yılında Rusya'nın himayesindeki Gürcü çarlığının başkenti Tiflis'e girdi. İşte bu olay neticesinde Rusya, Gürcistan'a yardım etmek bahanesiyle Güney Kafkasya'da uzun süren savaflara başlayacaktır. Ağa Muhammet Şah, parçalanmış Azerbaycan topraklarını tekrar tek bayrak altında birleştirmek işini kısmen başarsa da, Karabağ'da 1797 yılında suikast neticesinde hayatını kaybedince bu iş de yarım kalmış oldu. Onun birleştirme siyasetini devam ettiren halefleri ise Güney Kafkasya'da siyasi çıkarları olan güçlü Rusya İmparatorluğu ile karşı-karşıya kaldılar. Çar Rusya'sı ise Azerbaycan'ı istilaya giriştiği bu dönemde karşısında millî birliğini anlamış bir Azerbaycan değil, birbirinin mukadderatına bigâne Hanlıklardan ibaret zayıf bir memleket bulmuştur (Mehmetzade, 2018, s. 18).

Rusya önce 1801 yılında birkaç yıl önce imzalanan anlaşmayı ihlal ederek Gürcistan'ı kendi eyaleti haline getirdi. Çarlık Rusya'sı bu adımı ile Kafkasya'daki işgallerine hız verdi. Rusya, Azerbaycan topraklarını işgal etmek için ilk önceleri hanlıkları kendi tarafına çekerek hâkimiyeti altına almak için farklı politikalar uyguladı. Fakat bu siyasetin pek verimli olmadığını görünce silah yoluyla işgallere

başladı. Rus ordusunun Kafkasya komutanı General Sisiyanov'un² komutası ile başlatılan askerî müdahale Gence hanlığında Cevat Han'ın³ önderliği ile güçlü bir direnişle karşılaşılsa da diğer hanlıklar fazla bir mukavemet göstermeden Rus hâkimiyetini kabul ettiler. 1804 yılında Gence Hanlığının işgalinden sonra 1805 yılında Karabağ, Şeki ve Şirvan hanlıkları antlaşma⁴ imzalayarak Rusya'ya bağlandılar (AT, 1993, s. 203) (AT, 1994, s. 570).

Rusya'nın Azerbaycan topraklarındaki işgalleri Kaçar devletinin bu ülkeye karşı savaş başlatması ile sonuçlandı. 1804-1813, 1826-1828 yıllarında gerçekleşen her iki Rus-Kaçar savaşlarında Rusya, zafer kazanarak "Gülistan" ve "Türkmençay" anlaşmasıyla⁵ Azerbaycan'ın Kuzeyindeki hanlıkların işgalini tamamladı. Bundan sonra Araz nehri ve Talış dağları iki devlet arasında sınır olarak belirlenmekle Azerbaycan ikiye bölündü (AT, 1996, s. 602-610). Azerbaycan'ın Kuzey topraklarının işgaline ne halk tarafından Ruslara karşı gerçekleşen ayaklanmalar, ne de 1828-1829 yıllarında baş veren Rus-Osmanlı savaşı engel olamamıştı (Kurat, 1970, s. 57).

Azerbaycan'ın kuzey hanlıklarından Karabağ, Şeki, Şirvan Rus işgalleri sırasında karşı koymadan hâkimiyeti kabul ettikleri için bir dönem⁶ iç idari sistemleri olduğu gibi bırakıldı. Direnç gösteren Gence, Guba, Bakü hanlıklarında ise hanlık idare usulü kaldırıldı. Hanlıklara ait topraklar eyaletlere bölünerek yönetimine Rus askerleri atandı. Gaddarlığı, yolsuzluğu ve adaletsizliği ile seçilen bu idari sistemi

² General Pavel Dimitriyeviç Sisiyanov (1754-1806) – Gürcü kökenli Rus Generali, Rusya'nın Kafkasya'daki ordularının komutanı.

³ Cevat Han Şahverdi Han oğlu Ziyadoğlu Kaçar (1748-1804) – Gence hanlığının sonuncu hanı. Rus ordusu ile savaşta Gence yakınlarında şehit olmuştur.

⁴ Rusya 1805 yılında Karabağ hanı ile Kürekçay antlaşmasını imzalamıştı. Bu antlaşmaya esasen hanlık iç işlerinde bağımsız kalmakla Rusya'nın hâkimiyetini tanıyordu. Bu anlaşma aynı yılda Şeki ve Şirvan hanlıkları ile de imzalanmıştı.

⁵ Bu antlaşmalar Azerbaycan coğrafyasının ve Azerbaycan Türklerinin ikiye bölünmesinin ve gelecekte millet olarak farklı istikametlerde gelişiminin başlangıcı sayılmaktadır (Swietochowski, 1988, s. 26).

⁶ 1819 – 1826 yıllarına kadar.

Ruslar komendant⁷ idare usulü adlandırıyorlardı (Altstadt, 1992, s. 17-18) (AT, 1993, s. 205). Mirza Bala Mehmetzade'ye göre Çarlık idaresi, ilk başlarda, işgal ettikleri topraklarda Rus mülkiyetçileri ile beraber Rus krepostnoy köylülerini yerleştirmeği planlasa da bunun başarısız ve tehlikeli bir uygulama olduğunu düşünmüştü. Çünkü köle halinde olan Rus köylüleri yerli özgür Müslüman köylüleri yanında gülünç duruma düşer ve bu durum onları Rus ağalarına karşı ayaklanmaya teşvik edebilirdi. Bu nedenle de Çarlık idaresi, Azerbaycan'daki arazilerde askerî yönetim sistemini uygulamıştır (Mehmetzade, 2018, s. 20).

Rus işgalinden sonra hanlara ait topraklara el konularak devlet toprakları ilan edildi. Fakat çarlık küçük yerli feodalleri ve din adamlarını elde tutmak amacıyla onlara ait mülklere dokunmadı. Azerbaycanlı köylülerin durumuna gelince ise, onların çoğu devlet köylüsü ilan edildi, bir kısmının ise toprakları ellerinden alınarak başka yerlerden buraya göç ettirilen başka milletlerin köylülerine verildi (AT, 1994, s. 585). Böylece 19. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycanlı köylülerin durumu kötüleşti. Onlar çalıştıkları topraktan hem yerli feodallere, hem de devlet hazinesine çok ağır vergiler ödüyorlardı, ayrıca devlet topraklarında çalışmakla mükellef idiler.

Rusya'nın uyguladığı sömürge siyaseti, halkın istismarı, ağır vergiler Azerbaycan Türklerinin 1830'lu yıllarda silahlı ayaklanmalarına neden oldu. Bu isyanlar Rus ordusu tarafından bastırılrsa da 1840 yılında devlet bu yönetim sistemini kaldırmaya mecbur kaldı (AT, 1993, s. 208). Bunun yerine sivil Rus memurların atandığı ve yönettiği vilayetler, kazalar ve mahalleler oluşturuldu. Kafkasya ötesi, merkezi Tiflis olan Gürcistan-İmeretiya ve merkezi Şamahı olan Kaspi vilayetlerine bölündü. Kısa süre sonra ise millî mensubiyetler göz önüne alınmadan eyaletler yeniden oluşturuldu ve bu eyaletler Kafkasya inzibati idaresi altında birleştirildi. Aynı zamanda yönetim ve mahkeme Rus kanunlarına göre faaliyet göstermeğe başladı. Bu yönetim, ufak tefek değişikliklerle, Rusya Çarlığının 1917 yılında yıkılmasına kadar devam ettirildi (AT, 1994, s. 577).

⁷ Askerî idari sistem.

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında bitmek bilmeyen savaşlar Azerbaycan Türklerinin iktisadi ve sosyal refahını derinden etkiledi. İşgaller sonucunda halkın bir kısmı öldürüldü, birçok kısmı başka yerlere göç etmek zorunda kaldı. Bu durum bölgede Azerbaycan Türklerinin demografi durumunu da olumsuz olarak etkiledi. Rusya'nın uyguladığı göç politikası ile yerli halkın nüfusunun azaltılması için bölgeye gayr-i müslimlerin yerleştirilmesine başlandı. Özellikle Osmanlı ve Kaçar devletleri ile sınırdaki tampon bölge oluşturmak amacıyla Revan, Nahçıvan ve Karabağ gibi bölgelere farklı coğrafyalardan Ermeniler getirilerek yerleştiriliyordu.

Savaşların bitmesi ile Azerbaycan'ın Kuzey topraklarında ekonomi ve sosyal açıdan istikrar ve gelişme dönemi başladı. Her ne kadar Azerbaycan Türkleri idari birimlerde temsil olunmasalar da ekonomik hayatlarında kendilerini geliştirmeğe başladılar. Genelde tarım ve hayvancılıkla uğraşan halk, ipekçilik ve dokuma işinde de Rusya ekonomisinde önemli yer tutmaya başladılar. 1840'lı yıllardan itibaren halkın sürekli şehirlere yerleşmesiyle Gence, Şeki, Şuşa, Şamahı, Bakü, Nahçıvan, Revan, Guba, Lenkeran vb. kentler birer yerleşim ve önemli ekonomi merkezi haline geldiler (AT, 1993, s. 208). Birçok şehirlerde halı dokuma işi, ipekçilik gelişirken, Hazar denizi ve Kür nehri havzasında balıkçılık gelişen alanlardan idi. Ayrıca bu dönemde Rusya ile Kaçar devleti arasında artan ticari ilişkiler sayesinde kara ve deniz yollarında Azerbaycanlı tüccarlar kendilerini geliştirebilmişler. Fakat 1852 yılından itibaren Rusya'nın ticarete uyguladığı para vergisi yerli tüccarları da olumsuz etkilemiş oldu.

19. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da ticaret daha da canlanmaya, ekonomi ise hızla gelişmeye başladı. Guba, Derbent'te boya fabrikaları, Gökçay, Cevat'ta pamuk dokuma fabrikaları, Şeki, Guba, Zagatala'da tütün fabrikaları açıldı. Azerbaycan ekonomisinde tarım ve hayvancılık önemli yer tuttuğu kadar, Guba, Şamahı, Gökçay gibi kazalarda bağcılık da gelişmişti.

Azerbaycan bölgesini ekonomik açıdan daha değerli kılan şey, elbette petrol sanayisi olmuştur. 1860'lı yıllarda yakacak bir madde olarak kullanılan petrolün üretimi az olsa da, ilerleyen zamanda teknolojinin gelişimi ile üretimi artmış ve

dünya pazarında çok kıymetli bir hammaddeye çevrilmiştir. Bununla da Bakü ve etrafındaki topraklar çok değerlenmiştir. Bakü'de faaliyet gösteren şirketlerin sayısı hızla artmaya başlamıştır. Örneğin bunların sayısı 1873 yılında 12 iken, 19. yüzyılın sonlarına doğru 140 şirkete ulaşmıştır. İlk başlarda Çarlık idaresi bu toprakların, başta Ruslar olmak üzere, gayri-Türklere satılmasını sağlasa da, daha sonraları Azerbaycanlılar da bu alandan faydalanabilmişlerdir (AT, 1994, s. 605). Böylece Azerbaycan Türkleri arasından Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Musa Nağıyev, Murtaza Muhtarov, Şemsi Esedullayev gibi meşhur zenginler ortaya çıkmıştır.

Azerbaycan'da petrol sanayisinin gelişimi ile Bakü merkez olmak üzere bu coğrafyada çok sayıda fabrikalar kuruldu, yeni yollar, tren yolları, petrol boru hatları çekildi. Yabancı şirketlerin petrol alanına yatırım ederek Bakü'ye yerleşmeleri bu şehri dünyanın en büyük sanayi ve ticari merkezlerinden birine çevirmiş oldu. Bakü şehrinin gelişimi Hazar'da deniz taşımacılığını da geliştirmiş oldu. 20. yüzyılın başlarında Bakü çok gelişmiş ve modern bir Avrupa şehrine dönüşmüştü (AT, 1994, s. 607).

1846 yılında Çar fermanı çerçevesinde küçük feodaller olan beylerin ve ağaların toprakları üzerindeki özel mülkiyet haklarının tanınması, 1847 yılında ise kabul edilen Köylü Kanunu'na binaen 15 yaşından yukarı kişilere vergi karşılığında pay toprakların verilmesi Azerbaycan Türkleri arasında mülkiyet sistemini geliştirmiştir. 1861 yılında Rusya genelinde Çarlığın kabul ettiği yeni kanuna göre, köylüler tamamen bağımsız vatandaşlara çevrilseler de, bu haklar gayri Ruslar için geçerli olmamıştır (Kurat, 1993, s. 339). Buna benzer kanun tasarısı birçok kısıtlamalarla⁸ yalnızca 1870 yılında Kafkasya ötesindeki Müslüman köylülere de uygulanmıştır (AT, 1993, s. 211).

Çarlık Rusya'sı Azerbaycan'daki idari birimlere, yerlileri görmezden gelerek, bu coğrafyaya göç ettirdiği azınlıkları getiriyordu. Bunun için yeterli kadroyu

⁸ Örneğin bağımsızlık hakkı tanınan Rus köylüleri Müslüman köylülerden farklı olarak toprak almak için devlet tarafından borç para ala biliyordu (AT, 1994, s. 596).

hazırlama noktasında Hristiyan azınlıkların kendilerini geliştirmeleri için her türlü haklar tanınıyor ve himaye ediliyordu. Ali Merdan Bey Topçubaşı, Rusya'nın Güney Kafkasya'da Azerbaycan Türklerine karşı uyguladığı ayrımcılık siyasetini şöyle ifade ediyor:

“Komşu Gürcülerle Ermeniler millî okullar, kilise vakıfları, kendi dillerinde birçok gazeteler, yardımlaşma vb. amaçlarla topluluklar, millî teşkilatlar kurabilseler de, Azerbaycan Türkleri için böyle millî isteklere girişmek ya tamamen yasaklanmış, ya da bütün ahlaki değerlerinden uzak, herkesin isteğini soğutacak, Azerbaycanlıları iğrendirecek biçimde izin verilirdi” (Topçubaşı, 2013, s. 36).

Bu haklardan ve desteklerden en çok faydalanan azınlıklardan birincisi ise Ermeniler idi. Bununla ilgili sorunu dönemin aydınlarından Ahmet Ağaoğlu, Rusya'nın *Sankt-Petersburgskiye Vedomost*⁹ gazetesinin 21 ve 22 Nisan 1905 yılında yayınlanan sayılarında Rusça yayınladığı *“Bakü Hadiseleri Hakkında Hakikat”* başlıklı yazısında şöyle kaydediyor:

“Hiç kimseye sır değildir ki, son zamanlara kadar Kafkasya'nın hâkim daireleri her işte Ermenileri savunuyor ve cesaret veriyor. Ermeniler ise akıllı bir millet gibi kendilerine sunulan bu fırsattan yeterince faydalandılar. Onlar okullar açıyor, gazeteler tesis ediyor, aydınlanma ve hayır cemiyetleri, kütüphane ve kiraathaneler kuruyor ve bununla da hem zihni, hem de ekonomik açıdan hızla ileri gidiyorlardı. Sonuçta sayıca az oldukları halde bu diyarda üstün rol oynamaya başladılar. Müslümanlar ise çoğunluk oldukları halde, hâkim dairelerin sayesinde her açıdan geri kalmakla hayatlarını sürdürmeğe devam ediyorlar” (Ağaoğlu, 2007, s. 341).

⁹ Petersburg Haberleri.

Millî ayrımcılıkları seçim yolu ile seçilen kent yönetimlerinde de görebiliyoruz. Şehir idarelerinde valiliğin kontrolünde olan Şehir Dumalarına¹⁰ 1878 yılından itibaren vergi veren ve 25 yaşını geçen herkes seçimlerde iştirak edebilse de, bu dumalarda müslümanlar, şehirlerde nüfus açısından çok oldukları hâlde az sayıda temsil olunuyorlardı. Bu yüzden de toplumun derdinî Rus dairelerine iletmek zor oluyordu. Ahmet Ağaoğlu, bu konuda şöyle yazarak itiraz ediyordu:

“Günümüzde Bakü gibi bir şehirde – öyle bir şehirde ki, nüfusunun yüzde yetmiş beşi Müslümanlardan oluşuyor ve Ermeniler burada sonradan gelme unsurlardır, söylenebilir ki, bütün binalar, ticaret ve endüstri Müslümanların elindedir, - böyle bir şehirde Müslümanlar yine de Duma üyelerinin hemen-hemen yarısını teşkil ediyorlar” (Ağaoğlu, 2007, s. 342).

19. yüzyılın sonlarına doğru Rus memurlarının baskısına karşı Azerbaycan Türkleri tekrar silahlı direnişe başladılar. Bu direnişe, Azerbaycan tarihinde Kaçak Hareketi denilmiştir. Kaçak adlandırılan şahıslar etrafına silahlı desteler toplayarak ormanlarda, dağlarda barınarak Rus memurlarına saldırarak öldürüyor, zenginlerin mallarını ellerinden alarak fakirlere dağıtıyorlardı (AT, 1994, s. 603). Onlar bu faaliyetleri ile halkın gözünde birer kahramana dönmüşlerdi.

Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgalinden sonra Azerbaycan Türkleri her ne kadar madden ve manen baskılarla karşılaşsalar, hakları Hristiyan halklardan farklı olarak ihlal edilse, orduya alınmasalar ve buldukları görevlerde yükseltilmeseler de 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl başlarında ortaya çıkan aydınların sayesinde kendilerini millî açıdan birçok alanda geliştirebilmişlerdir.

¹⁰ Şehir Meclisi. Şehir altyapısının oluşturması, ticaret, sanayi ve eğitim konularında çalışmalar yapan kurum.

1.2. MİLLİ FİKRİYATIN GELİŞİMİNDE EKONOMİNİN ROLÜ VE MİLLİ BURJUVAZİ

Çarlık Rusya'sının işgalinden önce Azerbaycan coğrafyasında feodal iktisadi ilişkiler hüküm sürmekteydi. Tarım, ilkel usulle gerçekleştiriliyor, üretimde kol gücüne dayalı emekten faydalanılıyor, ticarete ise genelde takas olmak üzere çok az da para kullanılıyordu. 18. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'da şekillenen küçük hanlıklar toplumun ekonomi hayatını daha da kötü duruma sokmuş oldu. Her hanlık kendi ihtiyacını karşılayacak kadar üretiyor, hanlıklar arasında ise ticari ilişkiler çok sınırlı tutuluyordu. Rus işgalinden sonra ise Azerbaycan'ın kuzeyinde bu çok başlılık ortadan kalkmış ve bir merkeze bağlanan ekonomik bütün oluşmuştur (Resulzade, 2015, s. 27-28). Çarlık Rusya'sının yönetimi ile 19. yüzyılın ilk yarısında Rus ölçü ve para birimlerinin kullanılması bu coğrafyada ekonomik birliğin oluşmasını daha da pekiştirdi (Swietochowski, 1988, s. 37). 1848 yılından sonra dâhili gümrüğün kaldırılması halkın ticari ilişkilerini geliştirerek kaynaşmasına hizmet etti. Ticari işlerin gelişimi ile 1850-60'lı yıllarda Azerbaycan'da tüccar sınıfı teşekkül etmiş oldu. Ticaretin gelişimi ile kapitalist ilişkiler de güçlenmeye başladı. Azerbaycan Türkleri bu coğrafyada ipekçilik ve denizcilik gibi alanlarda kontrolü ele almışlardı. Ayrıca 1870 yılından sonra vergilerin para ile ödenmesi uygulaması ile herkes ürününü pazarlara çıkararak paraya dönüştürmeye başladı (Baykara, 1975, s. 36). Rusya'da çarlık tarafınca kabul edilen 1861 yılındaki köylülere yönelik serflik sisteminin ortadan kaldırılması kararı geç de olsa Kafkasya'da da tatbik edildi. Azerbaycan coğrafyasında bu karar 14 Mayıs 1870 yılında icra edilmekle Azerbaycan Türkleri arasında kapitalizmin gelişmesine o kadar büyük hız verdi ki, eski Avrupa ülkelerinde yüzyıllarca devam eden değişiklikler burada on yıl içinde gerçekleşmiş oldu (Asker, No-75, 2015, s. 521).

Azerbaycan'da kapitalizmin gelişmesinde en büyük rolü gelişen Bakü petrol sanayisi oynamıştır desek yanılmayız. 1872 yılında verilen bir kararla Çarlık

topraklarındaki petrol yatakları ihale usulüyle vadeli kiraya verilmeye başlandı. Bu karar petrol sanayisinin kalkınmasının önündeki birçok engelleri aşarak, büyük bir ekonomik gelişime yol açmıştır. Çok sayıda yabancı Avrupa şirketleri Bakü petrol sanayisine büyük yatırımlar yapmaya başladılar (Swietochowski, 1988, s. 39). Böylece Rusya'daki petrol üretimi 1863 yılında Amerika Birleşik Devletlerinde üretilenden 60 kat daha düşük idiyse de (Asker, No-75, 2015, s. 520), 25 yıl zarfında sadece Azerbaycan coğrafyasında üretilen petrol, Amerika Birleşik Devletlerinde üretilenden daha fazla olmuştur. 1901 yılında ise bu üretim bütün dünyada üretilen petrolün yarısından fazlasını teşkil etmiştir (Baykara, 1975, s. 41). Petrol sanayisinin gelişmesi, petrol ürünleri imalatı, taşımacılık, gemicilik vb. alanların da gelişmesine neden olmuştur. Azerbaycanlı millî burjuvazi bu alanların bir kısmında söz sahibi olabilmişlerdir¹¹. Ayrıca Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de ekonomi geliyordu. 1860-70'li yıllarda petrol alanına dâhil olan yan sahalar dışında; bakır sanayisi, ipek üretimi, balıkçılık, şarapçılık, tuz üretimi gibi alanlarda da ciddi ilerleyişler vardı (Asker, No-75, 2015, s. 522).

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da ortaya çıkan ve hızla zenginleşen millî burjuvazi, Bakü petrolünden başka; Şeki'de ipekçilik, Nahçıvan'da tuz madenleri, Gedebe'ye bakır, Taşkesen'de yine bakır ve kobalt üretimi, balıkçılık, pamukçuluk ve tütüncülük gibi büyük üretim alanlarına da sahip olmağa başlamışlardır (Devlet, 2014, s. 31-32). Dağ-maden sanayisinde 20. yüzyılın başlarında Gedebe'ye Siemens kardeşlere ait bakır üretimi Rusya genelinde üretilenin altıda birini teşkil ediyordu. Taşkesen'de yine aynı şirket demir ve kobalt madenlerini işletiyordu. Bu maddelerin yanı sıra başka kıymetli maddeler de bu bölgelerin madenlerinde üretiliyordu. Nahçıvan'daki tuz madenlerinde ise farklı olarak esasen yerli iş adamları söz sahibiydiler. Buradaki madenlerin üçü biri "Kelbelihanov Kardeşleri Ticaret Evi" ne ait idi. Aynı şekilde Bakü ve Cevat kazalarında da tuz göllerinde üretim yerli Azerbaycanlılara ait idi

¹¹ Örneğin, 1903 yılında Tağıyev, Bünyatov, Aşurov vb. gemi sahiplerinin teşkil ettikleri "Akar Yakıt Taşıyan Gemiler Birliği" Hazar denizinde petrol ürünlerinin çok kısmının taşımacılığını gerçekleştiriyordu (Azizov, 1997, s. 8).

(Azizov, 1997, s. 13-14). Rusya ekonomisinin önemli gelir kaynağı olup ve en çok Azerbaycan coğrafyasında üretilen ipek sanayisi de genelde Azerbaycan Türklerinin elinde idi. Bu sanayinin yüzlerce büyük ve küçük fabrikaları, on binlerce işçisi vardı. 20 yüzyılın başlarında hızla gelişen pamuk, deri, şarap üretimi, halıcılık, balıkçılık da aynı ipekçilik gibi genel olarak Azerbaycan Türklerinin nezaretindeydi (Azizov, 1997, s. 17-22).

1872 yılından önce Bakü etrafındaki toprakların %88'i yerli halkın elinde ise de, daha sonradan yabancı yatırımcıların önü açıldıktan sonra bu toprakları yabancılar, legal veya illegal yollarla satın almaya başlamışlardır. Topraklarını satmayarak petrol üretimine başlayan yerli Azerbaycan Türkleri ise gelecekte petrol zenginlerine dönüşüyorlardı. 20 yüzyılın başlarında 167 petrol sanayi müessesesinin 49'u (%29.3'ü) yerlilerin elinde idi. Bu durumda petrol üretim oranının %12.5'i Azerbaycan Türklerine ait idi (Baykara, 1975, s. 46-47). Bu yetmemiş gibi Türk burjuvazisinin girişimcilik faaliyetleri devlet tarafından kısıtlanmıştı. Bunun neticesinde ise Azerbaycan ekonomisinde birçok alanda Rus ve Ermeni kapitalistler ayrıcalıklı kesim haline gelmişlerdir¹² (Asker, No-75, 2015, s. 523). Bu nedenle de Azerbaycanlı iş adamları yerlilerin petrol üretimine destek vermek için girişimlerde bulunuyorlardı. Bunun en güzel örneği Hacı Zeynelabidin Tağıyev'le Ağa Musa Nağıyev'in ortak kurdukları "Bakü Tüccar Bankası" idi. Bu banka, Azerbaycan'da ilk millî banka olarak da kabul edilmektedir. Bu banka vasıtasıyla birçok yabancı yatırımcı şirketlerin hisselerinin de alınması mümkün olmuştu (Azizov, 1997, s. 8). Azerbaycan'da 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başlarında teşekkül eden millî burjuvazi geliştikçe yabancı yatırımcılarla rekabet yapmaya başlıyordu. Millî burjuvazi yabancı şirketleri Azerbaycan pazarlarında sıkıştırmaya çalışıyordu¹³. Azerbaycan burjuvazisi bu konuda özellikle ticaret ve taşımacılıkta çok başarılı olabilmişti.

¹² Genelde 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Bakü'de üç grup yatırımcı kesim oluşmuştu: Milli veya yerli burjuvazi (Tağıyev, Nağıyev, Esedullayev, Muhtarov vb.), Türk olmayan Rusya tebaası olan yatırımcılar (Mantaşov, Lianozov, Mirzoyev vb.) ve yabancı yatırımcılar (Nobel kardeşleri, Rotshildler, Bilderling vb.) (Mehmetov, 2009, s. 503).

¹³ Örneğin Bakü petrolünün satış ve pazarlama alanında Nobeller ile Azerbaycan petrol milyonicularından olan Şemsi Esadullayev (1840-1913) yarışlıyordu. Esadullayev'i

Öte yandan 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da millî burjuvazinin yabancılar karşısında aciz durumda kalmasının bir nedeni de onları hükümet karşısında savunacak eğitilmiş aydınların az olması idi. İster Azerbaycanlı aydınlar, isterse de zenginler her iki sınıfın zararına olan durumun farkında oldukları için beraber faaliyet göstermeye başladılar. Başarılı olmanın tek yolu modern eğitim idi ve bu konu 1896 yılında *Tercüman* gazetesinde yayınlanan *"Bizim Hal ve Maişet"* başlıklı makalede şöyle aydınlatılıyordu:

"Bakü'de fabrika ve vapur sahipleri, banka ve şirket azaları Müslümanlar vardır. Malumatın ve fününün ne kadar lazım olduğunu ve bunlardan ne kadar mahrum kaldığımızı bilirler ve yan yana bulunan Ermenilerin maarife olan gayretlerini görürler. Binaenaleyh bu "bilen" ve "gören" ve elde "çare"si olanlardan umudumuz büyüktür" (Tercüman, 1896, No-16).

Fakat zamanla Ali Merdan Bey Topçubaşı, Ahmet Bey Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade gibi aydınlarla millî burjuvazi bu boşluğu doldurmaya başlamıştı. Onlar bu aydın sınıfının faaliyetlerini destekliyor, aydınlar da kendiliğinde millî burjuvazinin çıkarlarını hükümet dairelerinde savunuyorlardı. Örneğin Ağaoğlu defalarca Azerbaycan iş adamlarının ricası üzere millî burjuvazini savunmak için Rusya imparatoru Çar II Nikolay ve onun bakanlarıyla görüşmeye gitmişti. O, bu görüşmelerde; Rothschild, Nobel gibi büyük şirketlerin Bakü petrol platformlarına illegal yollarla sahiplenerek yerli halkı ve millî burjuvaziyi sıkıştırmalarının önlenmesini talep etmişti (Akçura, 2016, s. 236-237). Yine çok başarılı ve ünlü bir avukat olan Topçubaşı, kısa zamanda millî burjuvazi arasında büyük saygı kazanabilmişti. Bunun nedeni ise o zamana kadar Bakü'de millî burjuvaziyi yabancı burjuvazi karşısında savunacak bir avukatın bile olmaması idi.

piyasada Nobellerin ganimi diye adlandırıyorlardı. O, Rusya genelinde, Türkistan'da, İran'da ve Finlandiya'da Nobellerin ticaret bürolarının hemen yakınında kendi ticaret bürosunu açıyor, Petrolü onlardan daha ucuz fiyata satmakla müşterilerini ellerinden alıyordu (Süleymanov, 1994, s. 16).

Topçubaşı'nın şahsında Müslüman iş adamları kendilerine gerçek bir savunmacı bulmuştu (Hasanlı, 2017, s. 52).

Petrol sektöründe Azerbaycan Türklerinden, çok olmasa da, Hacı Zeynalabidin Tağıyev, Ağa Musa Nağıyev, Şemsi Esadullayev, Murtaza Muhtarov gibi büyük servet sahibi yerli sermayedarlar ortaya çıkmıştır. Bu ve benzeri isimler Azerbaycan toplumunda "Millî Burjuvazi" olarak adlandırılan yeni bir sınıfın temsilcileri idiler. Millî fikriyatın gelişimini etkileyen bütün yenilikler bu sınıfın maddi destekleri ile gerçekleştiriliyordu. Yerli iş adamlarının sağladıkları imkân ve destek millî şuura sahip aydın sınıfının ortaya çıkması açısından önemli olmuştur (Mehmetzade, 2018, s. 21) (Asker, No-75, 2015, s. 523-524). Örneğin, Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in¹⁴ maddi desteği ile Azerbaycan'da ilk kez Tiyatro binası yapılmış¹⁵, ilk Müslüman Kız Okulu¹⁶ açılmış, dönemin birçok Türkçe gazetesi

¹⁴ Azerbaycan Türklerinin milli fikriyatının gelişimi, aydınlanmasında en önde gelen isim Hacı Zeynalabdin Tağıyev'dir (1838-1924). O, sadece Azerbaycan Türklerinin değil, Müslüman Türk dünyasının tamamında büyük sevgi ve saygı ile anılan bir kişi olmuştur. Rusya Çarı III Aleksandr'ın (1845-1894) "Siz kimin tebasısınız?" sorusuna "Çar hazretlerinin" yerine "Rusya İmparatorluğunun tebaasıyım" diyecek kadar cesaretli olan (Süleymanov, 1996, s. 5) Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in ismini ve hayırsever emellerini dönemin farklı ülkelerine ait birçok gazetelerde okuyabiliriz. Kendisi milleti için yapmış olduğu bu fedakârlıklarının amacını *Taze Hayat* gazetesinde şöyle ifade ediyordu:

"Fakir oldukları için Babam ve Annem bana sevgi, aşk ve dikkatten başka hiç bir şey verememişler. Bende olan bütün iyi taraflarım için onların sevgi ve dikkatlerine borçluyum. Şüphesiz bu da Allah'ın iradesi ile olmuş. Bütün işlerimle yanı-sıra fikrim-zikrim halkımı hoş refaha yetirmektir. Bunun için gece gündüz çabalıyorum. Amaca yetmek için çok sayıda mektep açmak lazım. Çok sayıda kitap, mecmua ve gazete çap ettirip, her yere-uzak köylere de- göndermeliyiz" (Taze Hayat, 12 Şubat 1908).

¹⁵ Tağıyev Azerbaycan Türklerinin kültür açısından gelişmesi için yaptığı birçok iş dışında 1883 yılında Azerbaycan'da ilk milli tiyatro binasını inşa ettirmişti. Bu tiyatro binası Azerbaycan'da milli tiyatronun gelişmesine büyük destek sağlamıştır (Süleymanov, 1996, s. 12).

¹⁶ Milyoncu Hacı Zeynalabidin'in Azerbaycan Türkleri için yapmış olduğu büyük işlerden biri ise Bakü'de Müslüman ve Türk dünyasında ilk kez olarak 1901 yılında Müslüman Kız okulunu açması olmuştur. Bu okulun açılması için Hacı ilk önce Rusya imparatorunun hanımına pahalı bir hediye göndererek izin almış, daha sonra ise yerli Müslümanları kız okulunun açılmasına karşı çıkmamaları için Mekke, Medine, Kerbela, Horasan, Kahire, İstanbul, Tahran vb. yerlere hediyeler göndererek büyük İslam âlimlerinden, müçtehitlerden yazılı olarak izin kâğıtları almıştır. 58 kızın eğitim göreceği bu okulda 35 öğrenci fakir ailelerden seçilmiş ve Tağıyev'in bursu ile okuyacaktı. Ayrıca Tağıyev okul

yayınlanmıştır (Açıkkaya, 2010, No-28, s. 407). Yine hayırsever Azerbaycanlı zenginlerden olan Ağa Musa Nağıyev ise “Cemiyet-i Hayriye” için “İsmailiye” adlı Bakü'nün en güzel ve pahalı binasını yaptırmıştı. Ayrıca Bakü'de realni okulunun¹⁷ inşasını üstlenmiş, günümüzde Bakü'de kendi ismini taşıyan büyük hastane inşa ettirmiş, Bakü'ye Kafkas dağlarından içme suyu hattı çekilmesine Tağıyev'le beraber büyük maddi yardım sağlamıştı (Süleymanov, 1994, s. 3-4).

masraflarının gelecekte karşılanması için bankaya 150.000 manat para yatırıyordu ki, bunun sadece yıllık faizleri ile okulun bütün masrafları karşılanıyordu. 1901 yılının 7 Eylül'ünde ders yılına başlayan kız okulunda dünyevî eğitimin yanı sıra kızlara el sanatları, din, müzik, güzel sanatlar vb. gibi eğitimler de veriliyordu. Bu okul pansiyon şeklinde olup, öğrencilere haftanın bir gününde, Cuma günleri evlerine gitmelerine izin veriliyordu. Okulda eğitim süresi ilk önce 4 yıl, daha sonra uzatılarak 6 yıl olmuştur. Tağıyev'in büyük para harcadığı bu okulda Müslüman kadın öğretmenler için iki yıllık dersane de faaliyet gösteriyordu. Okul öğretmenleri dönemin tanınan kadın öğretmenleri idi. Okul müdürü Azerbaycan'ın büyük aydınlarından olan Hasan Bey Zerdabi'nin Karaçay Türkü kökenli eşi, Azerbaycan'ın ilk aydın kadınlarından sayılan Hanife Abayeva-Melikova hanım olmuştur. Tağıyev, bu okulun mezunlarına kıymetli hediyeler, dünya edebiyatından kitaplar ve kendisinin gayretleri ile Azerbaycan Türkçesine çevrilmiş Kuran hediye ediyordu. Bu okuldan mezun olan hemen hemen bütün öğrenciler gelecekte Azerbaycan'ın aydın kadınları olmuşlardır (Süleymanov, 1996, s. 12-20). Bakü'de ilk Rus-Müslüman kız okulunun açılışı münasebetiyle Ali Merdan Bey Topçubaşı şöyle yazıyordu:

“Müslümanların akli ve terbiyevi gelişimi yolunda yeni dönemin carcısı gibi ortaya çıkan bu maarif ocağı Bakü şehrinin asilzade fahri vatandaşı Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in gayreti ile açılmış imparatoriçe Aleksandra Fyodorovna adına Rus-Müslüman kız okuludur. Okulu tesis eden hayırseverin adı ünü ile vatan dışında da iyi tanınır. O hayırseverlik için her zaman yüreğinin hükmü saymış zengin Müslümanların en duyarlı temsilcisi gibi saygıyla anılıyor... Hem de bütün başka meselelerle kıyaslandığında Sayın Tağıyev halk aydınlanmasını yaygınlaşmasına her zaman daha büyük heves ve çabalarla yardım ediyor” (Kaspi, 1901, No-207).

17 Realniy: Çarlık Rusya'da tam adı “Realnoye Uçilişçe” (Реальное училище) olan, fen ve matematik ağırlıklı derslerin okutulduğu ortaokul.

Tağıyev, Esadullayev¹⁸, Nağıyev¹⁹ gibi zenginlerin ayırdığı burslarla dönemin birçok aydınları Avrupa Üniversitelerinde eğitim almışlardır.

Azerbaycan millî burjuvazisinin temsilcileri Azerbaycan Türklerinin millî açıdan gelişimine katkı sağlamakla yetinmiyor, genel olarak Türk dünyasının gelişimine de büyük katkılar sunuyorlardı. Tağıyev'in *Tercüman* gazetesinin yayınlanmasında esas finansmanı sağlayanlardan birisi olarak gösterebiliriz (Swietochowski, 1988, s. 50). Türk dünyasının her yerinde okunan bu gazetede sürekli Azerbaycanlı zenginlerin hayırsever yardımları bir örnek olarak okurlara sunuluyordu. Gazetede yayınlanan "*Hacı Zeynalabdin Tağıyev*" başlıklı yazıda onun hayırsever emellerini tek-tek sayarken sonunda şu etkileyici cümlelerle bitiyordu:

Hacı Zeynelabidin Efendi, babadan mal, mektepten ilim almışlardan olmayıp malını ve ilmini kendi bulmuştur. Bu bir nadir vücuttur ki ahval müsait ise büyük işler gören bunlardan çıkar" (Tercüman, 1897, No-12).

Azerbaycan Türklerinin eğitim alanında gelişmesinde sadece millî burjuvazi değil, yerli zengin feodal sınıfı da maddi desteklerini esirgemiyordu (Tercüman, 1895,

18 1885 yılında *Tercüman* gazetesinde "*Bakü'den Mektup*" başlıklı yazıda Hacı Zeynalabdin Tağıyev ve Şemsi Esadullayev'den şöyle bahsediliyordu:

Darülfünunlarda kendi masrafı ile her vakit bir iki Müslüman bulundurmakta olan Hacı Efendi bu defa Gence gimnaziyasını ikmal eden Hasan Bey Agayev'i dahi Darülfünuna gönderdi. Tüccar-ı muteberinden Şemsi Efendi Esedullayev keza bir Müslümanın tahsil-i aliyesine medar olmak üzere cümle masarifi kabul ederek bu sene Bakü Riyalni Mektebi'ni ikmal etmiş Ziver Bey Ahmedbekov'u Politeknik Mektep-i Aliyesi'ne gönderdi" (Tercüman, 1895, No-27).

¹⁹ Ağa Musa Nağıyev halk arasında cimri diye adlandırılrsa da gerçekte hayırsever birisiydi. O, eğitime özellikle büyük önem veriyordu. Örneğin, himayesine aldığı Bakü birinci realnı okuluna her yıl onun verdiği bursla 25 Müslüman öğrenci kabul ediliyordu. Kısa zamanda bu okulda Azerbaycanlı öğrencilerin sayısı belli bir oranda artmıştır. Ayrıca Fransa'nın ünlü bayan yazarı olan torunu Ümmülbanu Esedullayeva – Banin (1905-1992) hatıralarında dedesinin üniversitelerde okuyan çok sayıda Azerbaycanlı öğrencilere burs verdiğini belirtmektedir (Süleymanov, 1994, s. 14, 16).

No-29) (Tercüman, 1895, No-45). Bununla da görüldüğü üzere genel anlamda Azerbaycan'da 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında kapitalist münasebetlerin gelişmesi sonucunda şekillenen yerli burjuvazi Azerbaycan Türkleri arasında millî uyanışın gelişmesine büyük bir etki sağlayabilmiştir. Azerbaycanlı bu zengin tüccarların sayesinde 1918 yılında kurulacak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ekonomik altyapısı oluşturulmuştu.

1.3. DEMOGRAFİK YAPININ MİLLİ KİMLİK BİLİNCİNE ETKİSİ

Azerbaycan'da 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında millî fikriyatın uyanıp gelişiminde önemli yer tutan faktörlerden biri de Çarlık Rusyası'nın bu coğrafyada yürüttüğü demografik siyaset ve bu siyasetten doğan neticeler olmuştur. Bu siyaset sonucunda Azerbaycan'ın kuzeyinde farklı biçimde şekillenen etnografik harita, Türk millî fikriyatın gelişimini derinden etkilemiştir. İlk önce 19. yüzyıla bakarsak Azerbaycan'ın kuzey kısmında demografik haritada hızlı değişimler görüyoruz. Bu dönemde hem iç, hem de dışa aktif göçlerin gerçekleştiğini görüyoruz. Bunun esas nedenleri Rus-Kaçar savaşları, Hanlıkların kendi aralarındaki çekişmeler ve Rusya'nın burada yürüttüğü işgalci siyaseti idi. Bitmeyen savaşlar insanların memleketlerini terk etmesi ile sonuçlanmıştı. Hanlar, kendi hanlıklarının nüfusunu artırmak amacıyla başka hanlıktaki kavimleri kendi memleketine göç ettirmeye çalışıyorlardı. Bu insan göçünü; sosyal-ekonomik durum, doğa felaketleri ve vergiler de etkiliyordu²⁰.

²⁰ Örnek olarak Guba hanlığının başka yerlerden göç ederek buraya yerleşen kavimlere vergide kolaylıklar sağlandığını ve bununla da hanlığa göçlerin gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Başka bir örnek de Rus-Kaçar savaşları döneminde Karabağ hanlığından Şeki hanlığına sığınan halkın savaş sonunda geri taşındıklarını görebiliriz. Veya Nahçıvan hanlığında iç çekişmeler neticesinde ortaya çıkan sosyal rahatsızlıklar ve vergilerin ağırlığından halk başka hanlıklara göç etmişti (Guliyeva, 2010, s. 181-182).

Kafkasya'dan sadece Azerbaycan Türklerinin değil genelde diğer Müslüman halkların göçlerinde Rusya'nın Müslümanlara karşı ezici siyaseti etkili rol oynamıştır. Bu durumla hoşnut olmayan yerliler ya memleketlerini terk ederek Osmanlı ve Kaçar devletlerine sığınıyorlardı, ya da dede-baba topraklarını paylaşmak zorunda kalıyorlardı. İlk başlarda Kafkasya'yı terk eden yerlilerin göçüne karşı çıkan Rusya, daha sonraları bu göçlerin kendi işine yarayacağını düşünerek engel olmadı. En çok göç kabul eden Osmanlı da bunun kendisine faydalı olacağını düşünerek hem Balkanlarda Müslüman nüfusunu artırmayı, hem de savaşı Kafkas halklarını gelecekte Ruslara karşı kullanmayı düşünüyordu (Habiçoğlu, 1993, s. 70-71).

Göç edilen merkezlerin tercihinde mezhep faktörü de rol oynuyordu. Azerbaycan'ı terk ederek Osmanlı'ya sığınanlar genelde mezhepçe Sünni, Kaçar İran'ına sığınanlar ise genelde Şii idiler. Örneğin 30 Ekim 1861 tarihe ait "*Sadaret Mektup-i Kalemi Umum Vilayet Evrakı 515/52*" adlı Osmanlı belgesinde Çerkezlerin yanı sıra Azerbaycan'ın Şeki ve Şirvan²¹ arazilerinden Rusya vapuru ile Trabzon'a gelen bin yüz yetmiş iki kişiden de bahsediliyor. Bunlardan bir kısmının Sivas'ta, diğer kısmının Erzurum'da, bazılarının ise Medine, İstanbul ve Trabzon'da ikamet isteklerinin gerçekleştirildiğine dair Trabzon Eyalet Meclisinin kararı yer alıyor (OBKG, 1.cilt, 2012, s. 345-346).

Rusya'nın Kafkasya'da izlediği ezici politika Azerbaycan'ın kuzeyinde dinsel açıdan da demografik değişime neden olmuştu. Rus işgaline kadar burada Şii ve Sünni mezhepten oluşan Türkler sayıca hemen-hemen eşittirler. Bu bilgiler 1830, 1848 yıllara ait Rusya tarafından yapılan tahmini istatistiklerde yer almaktadır. Fakat 1860 yılında bu oranın ciddi bir şekilde değiştiği, Şiiilerin bire iki arttığı görülüyor. Buna sebep; Rusya'nın bu dönemde Kafkasya'nın işgalini tamamlaması, Müritizm hareketini yenilgisi ve bütün bunların sonunda Sünni

²¹ Azerbaycan'ın Şeki ve Şirvan bölgeleri genelde Sünni mezhepte olan Türkler yaşıyorlar.

ahalinin topraklarını terk ederek, Osmanlı'ya göç etmesiydi (Swietochowski, 1988, s. 26). Bununla da Azerbaycan Türkleri büyük bir nüfus kaybetmişti.

Rus-Kaçar savaşları sonucu ve Azerbaycan'ın kuzeyinin Rusya tarafınca işgali tamamlandıktan sonra buraya Hristiyan milletlerin göç ettirilerek iskânı gerçekleştirilmeye başlanılmıştı. Çarlık Rusya'sının işgalci siyasetinin terkip hissesi olan Rus veya gayr-ı müslim göçmenlerin yerleştirilmesi siyasetinin uygulanmasıyla Kafkasların Hristiyanlaştırılmasına başlanmıştır. Bunun için imparatorluk; Osmanlı, Kaçar ve Rusya'dan farklı milletlerin göçünü teşvik etmişti. Bu amaçla Rusya, ilk önce Ermenileri²², 19. yüzyılın ortalarından itibaren ise Rusları ve başkalarını yerleştiriyordu²³ (Guliyeva, 2010, s. 182).

Göç siyaseti ile bu coğrafyaya yerleşen milletler kısa süre içinde kendilerini buranın yerlileri olarak görmeğe başlamışlardır. Bu konuda en çok ileri giden Ermeniler olmuştur. Onlar, Rusya'nın büyük desteğini kazanmış ve Azerbaycan'ın bir kısmını Ermenistan olarak görmeye başlamışlardır. Örneğin "Daşnaksütyun" teşkilatının 1890 yılında kurulduğunda hedefleri olan Ermenistan, nasıl Osmanlı topraklarında hayal ediliyordu ise, 1904 yılında siyasi programlarına Kafkas Ermenistan'ı kavramı da dâhil edilmişti. Bunun için Ermeniler, Azerbaycan topraklarında Türklerden arındırılmış bir bölge yaratmak niyetindeydiler²⁴. Oysaki Kafkasya'daki Ermeni toplumunun sayı ve coğrafi durumu buna müsaade etmiyordu. 54 kazadan ibaret olan Kafkasya ötesinin sadece 5 kazasında çoğunluk olan Ermeniler Kafkasya Ermenistan'ının merkezi olarak kabul ettikleri Revan'da bile azınlık, Azerbaycan Türkleri ise çoğunluk

²² Rusya, Ermenileri, genelde, tampon bölge oluşturmak amacıyla Osmanlı ve Kaçar devletleri ile sınırlarda yerleşen Revan, Nahçıvan, Karabağ bölgelerine yerleştirmişti.

²³ Çarlık tarafınca uygulanan göç siyaseti ile Rusları, Kozakları, Molokanları, Almanları, Polonyalıları vb. Hristiyan milletleri genelde Muğan, Kazak, Şemkir, Gedebe, Şirvan, Abşeron, Gence gibi verimli toprakların bol olduğu yerlere yerleştiriyorlardı.

²⁴ Ermenilerin işgalci ve saldırgan davranışlarını ermeni severliği ile bilinen Kafkasya'nın genel valisi Vorontsov-Daşkov (1837-1916) Rusya hükümetine gönderdiği raporda itiraf ediyordu ki; Daşnaksütyun teşkilatı, yalnız Ermenilerden oluşan Ermeni coğrafyasını teşkil etmeği hedeflemektedir. Böylece gelecekteki Ermeni özerk bölgesi için zemin hazırlanıyordu (Mehmetzade, 2018, s. 42).

teşkil etmekteydi (Mehmetzade, 2018, s. 41). İsmail Gaspıralı “*Rusya Matbuatı ve Ermeniler*” başlıklı yazısında Kafkasya’daki Ermenilerin göç siyaseti sonucunda bu yerlere yerleştiklerini şöyle ifade ediyor:

“... Ermenistan neresidir, dediğimde Tiflis’te iki türlü cevap bulabildim: ...Tiflis, Gence, Erivan ve Kars vilayetleri “Ermenistan’dır” dediler! Hâlbuki Ermeni mecmualarından anlaşıldığına göre, Ermenilerin ekseri Osmanlı ve İran tarafından gelmiş muhacirlerden ibarettir, Kafkasya’da lüzumundan ziyade Ermeniden memurlar kullandığımız ve Ermenileşmiş bazı diğer memurlar sayesinde bu muhacirler yerleşmiş ise de gelme (göçmen) halklardır, yerli değildir. Rusya Kafkasya’yı istila ettiğinde Gürcistan’ı, Gence, Revan, Karabağ ve Şirvan hanlıklarını tasarrufuna geçirdi, hiçbir yerde Ermenistan’a rast gelinmedi” (Tercüman, 1895, No-33).

19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan’da hızla gelişen ekonomik durumdan dolayı buraya Rusya, Kaçar ve Avrupa devletlerinden çalışmak amacıyla gelerek yerleşenlerin sayısı da artmıştı. Göçmenlerin çoğu, esasen Güney Kafkasya, Dağıstan ile Rusya’nın farklı eyaletlerinden ve Azerbaycan’ın güneyinden idiler²⁵. Göçe esas neden 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen petrol sanayisi idi. Fakat bu dönemde petrol kaynakları ile zengin olan Bakü etrafındaki toprakların yerli sahipleri olan Azerbaycanlıların elinden alınması girişimleri de başlanmıştır ki, böylece bu arazilerden Müslüman toplumun sıkıştırılarak çıkarılması sağlanmıştır. Rothshild, Nobel gibi birçok büyük batılı şirketlerin illegal yollarla bu topraklara sahiplenerek yerli halkı ve millî burjuvaziyi sıkıştırmalarını önlemek için Azerbaycanlı aydınlar büyük bir çaba harcamışlardır. Ali Merdan Bey Topçubaşı, Ahmet Bey Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyinzade-Turan gibi dönemin Azerbaycanlı aydınları Rusya imparatoru Çar II Nikolay ve onun bakanları ile görüşmelerde bulunarak halka karşı yapılan haksızlıkları dile getirmek suretiyle haklarını talep etmişlerdir. Bu gibi

²⁵ Burada Kaçar devletinin kuzey bölgeleri kastediliyor. Göç edenler esasen Erdebil, Serap, Meşkin, Karadağ ve Tebriz’den idiler.

girişimler sonucunda Azerbaycan Türklerinin kanunsuz olarak Bakü şehri etrafındaki topraklarından göçe mecbur edilmeleri durdurulmuştur (Akçura, 2016, s. 236-237) (Hasanlı, 2017, s. 54-55).

Aynı dönemde yatırım faaliyetlerinin yanısıra dışardan işçi olarak da çalışmaya gelenler Bakü'yü, nüfus açısından, Kafkasların büyük bir şehrine çevirmişlerdir. Bakü'de Petrol sanayisinin gelişimi Azerbaycan'ın başka yerlerinden de buraya insan akınına neden olmuştur. Bakü eyaletine dışarıdan göç akınına rağmen Azerbaycan Türkleri her zaman çoğunluk teşkil etmişlerdir²⁶. 19. yüzyıl sonuna doğru ekonomik açıdan gelişerek kendine göç toplayan merkezlerden biri de Gence²⁷ şehriydi. Genel olarak baktığımızda 19. yüzyılın ikinci yarısında kapitalist münasebetlerin gelişmesi ile Azerbaycan'ın Bakü, Gence, Şeki, Şamahı, Şuşa, Nahçıvan, Lenkeran, Guba gibi şehirlerinin nüfusu göçmenlerin sayesinde ciddi bir oranda artmıştır (Guliyeva, 2010, s. 182, 183).

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da demografik durum, hızlı bir şekilde değişmekteydi. Bu dönemde siyasi, sosyal ve ekonomik durum, göçleri ciddi şekilde etkiliyordu. Birinci Dünya Harbi, Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı soykırım siyaseti, Ermeni-Bolşevik saldırıları ile alakadar olarak hem Azerbaycan dâhilinde hem de dışarıya mecburi göçler artmıştı. Bu dönemde Azerbaycan Türklerinin yurtdışına muhacereti eskisinden daha çoktu. Rusya'nın etkisi ile²⁸ bu coğrafyada alevlenen Ermeni-Müslüman çatışması, özellikle Azerbaycan

²⁶ Örneğin *Tercüman* gazetesinde yayınlanan 1893 yılında Bakü vilayetinin nüfus sayımında toplamda 785.096 kişinin yaşadığı söylenmektedir. Bunlardan; 385.782 Şii (Azerbaycanlı), 251.118 Sünni (Azerbaycanlı), 66.542 Ermeni, 41.672 Rus, 24.668 Raskolink, 9.492 Yahudi, 3.917 Protestan, 1.805 Katolik olarak bildirilmektedir (Tercüman, 1896, No-16).

²⁷ Rus imparatorluğu döneminde Gence Çar I Aleksandır'ın karısı şerefine Yelizavetpol adlanıyordu.

²⁸ Ali Merdan Bey Topçubaşı Ermeni-Azerbaycan kavgasını değerlendirirken Rusya'nın bu işte rolünü şöyle ifade ediyor:

“Eski Rus hükümetinin Rusya'da yaşayan Rus olmayan halklara karşı siyaseti ayrımcı siyaset idi, Ermenilerle Azerbaycanlılar arasında olan karşı durmalar da insana nefret politikasının sonucu idi” (Kaspi, 1917, No-85).

Türklerinin nüfusunu daha çok etkilemiştir. Rusların o döneme kadar Azerbaycan Türklerini asker almamaları sebebiyle, Azerbaycan Türkleri silah kullanmaz ve muharebe sanatlarını bilmezlerdi. Bundan dolayı da Ermenilere karşı aciz duruma düşmüşlerdi. Ermeniler ise hem askerlik yapıyor hem de bu bilgilerle sivil hayatta da teşkilatlanıyorlardı (Sakal, 1999, s. 20).

Hayal ettikleri Ermenistan'ı kurmak için, çoğunluğu sağlamak amacıyla her açıdan iyi teşkilatlanan Ermeniler, 1905 yılında, Rusya'daki inkılaptan dolayı başlayan kargaşadan faydalanarak Revan, Nahçıvan, Ordubad, Karabağ, Gence, Bakü ve Şirvan gibi bölgelerde silahsız ve sivil Azerbaycan Türklerine karşı saldırmaya başladılar (Mehmetzade, 2018, s. 42). Bu saldırılar sonucunda Azerbaycan'ın batısındaki köy ve kentlerinde Türklerin sayıca üstünlüğü azalmış²⁹, Azerbaycan'ın batısından doğu kısımlarına doğru büyük oranda göç gerçekleşmiştir. Soykırımlar neticesinde Azerbaycan Türkleri büyük oranda Osmanlı ve Kaçar devletlerine sığınmak zorunda kalmışlardır. Buna rağmen (Guliyeva, 2010, s. 182, 184), batı kamuoyu Ermenilerin zulme uğradığını tebliğ ederek, onları mağdur Azerbaycan Türklerini ise suçlu gösteriyorlardı³⁰ (Swietochowski, 1988, s. 70-72).

Bolşeviklerin taraf tutucu siyasetleri, Ermeni-Taşnakların ise ihanetçi tavırları Güney Kafkasya'da 1918 yılının Mart ayında tekrar kanlı olaylara neden oldu.

²⁹ Örneğin *Tercüman* gazetesinde yayınlanan Kafkasya Şeyhülislamının 1905 senesinde Kafkasya genel valisine takdim ettiği raporda şöyle yazıyordu:

“Zakafkasya'nın ehl-i Şia reis-i ruhanisi Şeyh-ül İslam cenapları 1905'inci seneye dair Canişin-i Kafkas'a taktim ettiği beyannamesinde mezkûr senede 10.110 kişi dünyaya gelip 11.294 vefat vaki oldu...” (Tercüman, 1907, No-50).

³⁰ Bu konu ile ilgili Ağaoğlu *Sankt-Peterburgskiye Vedomosti* gazetesinde şöyle söylüyordu:

“Yalnızca Rus matbuatı değil, yabancı matbuat da her gün en kasıtlı... bilgilerle doludur. ... Bu amaç neden ibarettir? ... Sanki kara cemaatin ilk çağrısı ile hemen günahsız adamların üzerine saldırıp onları öldürmeye, yağmalamaya ve evlerini yakmaya hazır olan yerli Müslümanları baş kesen ve soyguncular gibi tanıtmaktadır” (Ağaoğlu, 2007, s. 339).

Azerbaycan Türklerine karşı her yerde amansız soykırım uygulanmaya başlandı. Türk ve Müslüman adına ne varsa yakıp yıkıldı. Sadece Bakü’de bu dönemde 12 binden fazla Azerbaycanlı katledilmişti³¹ (Rüstemova-Tohidi, 2009) (Isgenderli, 2011). Çarlık Rusyası’nın Azerbaycan Türklerine karşı demografik açıdan 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl başlarında yürütmüş olduğu siyaseti, kısmi değişikliklerle, Sovyet Rusyası da 20. yüzyıl boyunca devam ettirmiştir. Uygulanan bu demografik siyaset sonucunda Azerbaycan Türkleri için her zaman etnik açıdan savaflara yol açan ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır.

1.4. MİLLİ FİKRİYATIN GELİŞİMİNDE EĞİTİMİN ROLÜ

Azerbaycan Türklerinin millet olarak gelişmesindeki önemli etkenlerden birini de eğitim oluşturmaktadır. Mevcut eğitim sistemi, 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl başlarında millî fikriyatın ortaya çıkması ve gelişimini sağlamıştır. Eğitimin gelişimi ile millî kimlik bilinci de gelişmeğe ve yaygınlaşmaya başlamıştır. Azerbaycan’ın kuzeyi Çarlık Rusyası tarafından işgal edildikten sonra Azerbaycanlıların eğitim hayatında ciddi şekilde değişiklikler gerçekleşmeye başlamıştır. Bu döneme kadar Azerbaycan’daki eğitim sistemi dinî medreseler üzerinden yürütülüyordu. Camilerin bünyesinde yerleşen mekteplerde eğitim erkek çocuklar için on yaşından başlıyor ve bütün gençlik yılları boyunca devam ediyordu. Burada Kuran ayetleri ezberletiliyor, kısmen Farsça ve Arapça öğretiliyordu. Eğitimi devam ettirmek isteyenler gelecekte büyük şehirlerde

³¹ 1918 yılının Mart ayında Bakü’de Bolşeviklerin desteği ile Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı gerçekleştirdiği soykırımın canlı şahidi olan Ali Merdan Bey bu konuyla ilgili şöyle yazıyordu:

“...silahlı Ermeniler, Müslümanların evlerine sokuluyor, ne ihtiyar, ne kadın, ne çocuk – kimseye acımıyorlardı... Sol partilere mensup Müslümanlar bile Ermeniler tarafından katlediliyorlardı” (Hasanlı, 2017, s. 79).

yerleşen medreselere kabul ediliyorlardı. Bazı medreselerde dinî eğitimin yanı sıra dünyevî bilimler de öğretiliyordu. Eğitimi daha da artırmak isteyenler yurtdışında yerleşen ali medreselere gidiyor ve mezun olduktan sonra müderris oluyorlardı (Samedov, 2009, s. 26-27).

19. yüzyılın başlarından itibaren ise Azerbaycan'da artık üç türlü eğitim sistemi şekillenmeye başlamıştır. Bunlardan birincisi yine dinî eğitim veren mekteplerdiyse, diğerleri dünyevî eğitim veren Rus okullar ile Millî okullar idi. Dinî okullar geleneksel eğitim sisteminin devamı olup Azerbaycan'ın birçok yerinde yaygındı³². Bu okullar, camilerin bünyesinde faaliyet gösteren mektep³³ ve büyük şehirlerde medreselerden ibaretti. Mekteplerde genelde Kuran ezberletiliyor, bazen de Arapça ve Farsça dil bilgisi veriliyordu. Medreseler ise mektep eğitiminin bir üst seviyesi olup molla ve ahund hazırlıyordu. Burada ilahiyat, hesap, İslam coğrafyası ve tarih gibi dünyevî bilimler tedris olunuyordu. Medreselerde ana dili olarak Türkçe'nin yanı sıra; Farsça, Arapça ve Rusça da öğretiliyordu. Gence'de "Medrese-i Ruhaniye", Bakü'de ise "Necat" medreseleri eğitim seviyesine göre oldukça ünlü idi (Mustafayev, 1973, s. 27).

19. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sı Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra ilk başlarda yeni yönetimi altına aldığı Azerbaycan Türklerinin eğitim almasından, bilgilenmesinden ve özellikle de ana dilindeki eğitiminden endişe duyuyor, bunu pek umursamıyordu (Caferov, 1993, s. 79). Fakat Çarlık idaresi, zamanla, toplumun bir kısmına eğitim vermek gerektiğini kabul etmek durumunda kaldı. Çünkü toplumu yönetebilmek için yerli memurlara ihtiyaç vardı. Bunun için de Rus yönetimi Azerbaycan'ın bazı şehirlerinde Rus okulları açarak genelde feodal sınıftan olan ailelerin çocuklarını eğitmeye çalışıyordu (Resulzade, 2015, s. 22). Rusya böyle bir okulu ilk kez 1802 yılında Tiflis'te açmış, 1819 yılından itibaren

³² 19 yüzyılın ilk yarısında Çarlık Rusyasına dâhil olan Azerbaycan topraklarında yaklaşık 299 mektep ve medrese faaliyet göstermekte idi. Bunlardan 262'si köylerde, 37'si şehirlerde yerleşiyordu (Bünyadov, 1994, s. 590-591).

³³ Dönemin bu türlü mektepleri halk arasında daha çok "Mollahane" olarak bilinirdi. Bu mekteplerde hocalar Molla, yani İmam oldukları için böyle adlandırılıyordu.

ise burada Rusça ve Gürcüce ile birlikte Tatarca³⁴ da okutulmaya başlanmıştır (Açıkkaya, No-28, 2010, s. 411). Çarlık yönetimi 1830-40'lı yıllarda Azerbaycan'ın önemli şehirlerinde bu gibi yeni okullar açmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına doğru ise bunların sayısı artırılmıştır. Bu okullar Azerbaycan Türklerinin gelişiminde olumlu izler bırakmıştır.

Rus okullarını bitiren Azerbaycanlılar devlet dairelerinde memur olabiliyor ve halklarına faydalı olabiliyorlardı. Nitekim dönemin bir kısım aydınları da bu kişilerden çıkmıştır (Şükürov, 1997, s. 192). Bu okullardan mezun olan bir kısım Azerbaycanlı genç, eğitimini Petersburg, Moskova veya çeşitli Avrupa şehirlerinde devam ettiriyordu. Bunlar gelecekte Rus dilini bilen, Batı kültürünü tanıyan, modern Avrupa fikirlerine hâkim olan birer Azerbaycanlı aydın olacaklardı (Turan, No-61, 2018, s. 432). Öte yandan ise bu durum eğitim sisteminin genelini elinde bulunduran ulema sınıfının işine gelmiyordu. Bu yüzden böyle eğitilmiş aydınları topluma zararlı buluyor, onları topluma zararlı birileri olarak takdim ediyorlardı. Eğitim konusunda bu türlü gelişmelere karşı çıkanlar tekce yerli ulema sınıfı değildi. Yerlilerin Rus, özellikle dünyevî okullarda eğitilmesi bazı Rus hükümet daireleri tarafınca da sömürgeci siyasi çıkarlar açısından doğru bulmuyordular. Örneğin Rusya'nın önde gelen misyonerlerinden olan İlminski³⁵, kutsal sinodun reisi Pobedonostsev'e gönderdiği bir mektupta Türk çocuklarını Rus gimnaziyalarında okumalarına müsaade etmektense, eski medreseleri ve buradaki eğitimi sistemini muhafaza etmenin daha iyi olacağını yazıyordu³⁶ (Mehmetzade, 2018, s. 35). Rus dairelerinin bu yaklaşımının farkında

³⁴ Çarlık Rusyası döneminde vatandaşı olan bütün Türk soylu milletler Tatar, dilleri ise Tatarca adlandırıldıkları için Azerbaycan Türkleri de Kafkasya Tatarları olarak kabul ediliyordu (Akpınar, 1994, s. 36).

³⁵ Nikolay İvanoviç İlminski (1822-1891) Kazan Ruhani Akademisinde okumuş ve burada öğretmen olarak çalışmıştır. Çarlık Rusyasında azınlıkları Hristiyanlaştırmakla uğraşan en ünlü misyonerlerden biriydi. Türkçe ve Arapçayı öğreniyor. 1861 Kazan Üniversitesinde Türk kürsüsü profesörü oluyor. 1863 yılında yılından onun teşebbüsü ile Vaftiz Edilen Tatarlar için merkezi okul açılıyor. 1872 yılında Rus alfabesi esasında Çuvaş, Tatar, Mari, Udmurt, Yakut, vb. için alfabeler hazırlıyor (Devlet, 2014, s. 28).

³⁶ Papaz İlminski'nin Rusya Müslümanlarını asimile etme projelerinden biri de 1906 yılında eğitim bakanlığı tarafınca ilan edilen ve "31 Mart Kuralları" diye bilinen 37 maddelik kurallara dâhil ettiği fikirler idi. O, burada Müslüman çocuklarını Ruslaştırmayı

olan Azerbaycan aydınları ise zamanla halkı bilinçlendirmek için konuyu ışıklandırıyorlardı. Örneğin Neriman Nerimanov 1906 yılında kaleme aldığı yazısında şöyle söylüyordu:

“Devlet, bizim millî okullara başta dikkat etdi. Sonra onları da kapatmak istedi. Fakat bu okulların programlarını, işleyişini gördü ve çoğalmasına da engel olmadı. Açıkça gördü ki, bu okullar milleti diriltmektense, öldürecektir” (Hayat, 1906, No-125).

Şunu da söylememiz gerekiyor ki, Çarlık hâkimiyetinin az sayıda³⁷ açmış olduğu Rus okulları yerli Müslüman toplum tarafından pek tercih edilmeyen okullar olmuştur. Bunun birkaç nedeni vardı. Öncelikle eğitim dilinin Rusça olduğu³⁸ için Müslüman öğrenciler çok az idi. Bu okullar esasen Gence, Bakü, Revan, Şuşa, Şamahı, Guba, Lenkeran, Nahçıvan, Derbent gibi merkez şehirlerde olmakla az sayıdaydı. 19. yüzyılın sonlarında toplam sekiz ortaokul, Tiflis'te Öğretmen Yüksekokulu ve ona bağlı Tatar şubesi faaliyet gösteriyordu (Mustafayev, 1973, s. 26). Müslüman yerlilerinin çocuklarını Rus okullarına göndermemelerinin bir nedeniyse Rus öğretmenlerinin burada misyonerlik faaliyetlerinden kaynaklanıyordu. Bu konuyu *“Dil ve Din”* başlıklı makalesinde Hasan Bey Zerdabi Azerbaycan Türklerinin kendi çocuklarının dil ve dinlerini kaybetmesinden endişelendiği için Rus okullarına göndermediklerini ifade ediyordu (Hayat, 1906, No-5). Zamanla Çarlık yönetimi dış etkileri azaltmak ve yerlileri Rus okullarına

hedefleyerek Rus olmayan milletlerin kendi dillerini Rus harfleriyle yazmaları maddesini eklemişti (Devlet, 2014, s. 141). Bu siyaset Sovyet Rusyası döneminde de devam ettirilmiş ve 1930'larda tam manasıyla tatbik edilerek Ruslarda kullanılan Kiril harfleri kullanılmıştır.

³⁷ 19 yüzyılın sonu 20 yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da her 3000 Rus'a, her 4800 Gürcü'ye, her 5400 Ermeni'ye bir okul varken, Azerbaycanlılar için bu ortalama 17300 idi (Baykara, 1975, s. 59).

³⁸ İlk başlarda bu okullar buraya gelen Rus yetkililerinin evlatları için kurulmuştu. Bu yüzden eğitim Rusya eğitim sistemi, eğitim dili ise Rusça idi. Daha sonralar ise genelde çevirmen ve küçük memur görevlerinde çalıştırmak için yerli kadrolara ihtiyaç duyulduğundan bu okullara Azerbaycanlı çocukları da almaya başladılar. İlerleyen zamanda bu okullarda Azerbaycanlı öğrencilerin sayısı giderek artmıştı (Samedov, 2009, s. 28-29).

getire bilmek amacıyla yerel dilleri de himaye etmek siyaseti güderek Rus okullarında Tatarca da okutturmaya başladı³⁹. Bunun bir nedeni Rus çocuklara yerel dil hakkında temel bilgi vermek, başka bir nedeni ise Farsçanın kullanımını sınırlandırmakla Kaçar İrani'nin bölgedeki otoritesini kırmak idi (Swietochowski, 1988, s. 45).

Mevcut eğitim sistemleri dışında 19. yüzyıl boyunca Rusya Türkleri arasında gelişen millî uyanış, Azerbaycan'da da kendinî göstermeye başlamıştı. Bu uyanış Abdünnasır Kursavi, Şehabettin Mercani, Kayyum Nasiri, Musa Carullah Bigiyev, İsmail Bey Gaspıralı gibi nice aydının önderliği ile başlatılan "Ceditçilik"⁴⁰ hareketiydi. Azerbaycan aydınları tarafından iyice benimsenen bu hareket topluma yeni usullü eğitim sistemi sunuyordu (Samedov, 2009, s. 30). Böylece bir taraftan eskimiş ve çağa uygun eğitim vermeyen eski usul mektepler, diğer yandan ise Ruslaştırmaya hizmet eden az sayıda çağdaş okullara alternatif olarak bir kısım aydınlar yeni bir yol takip ettiler. Esasını ana dilde dünyevî eğitimin oluşturduğu bu eğitim sistemi, okuma yazma öğrenme tekniğinde birçok yenilikler sunuyordu. Her ne kadar bu eğitim sisteminin temel planını Abbaskulu Ağa Bakıhanı çizse ve Mirza Şefi Vazeh ise pratik olarak bunu tatbik etmek istemişse de Azerbaycan'da yeni usul eğitim sisteminin banisi Hasan Bey Zerdabi kabul edilmektedir (Açıkkaya, No-28, 2010, s. 412-413).

Bu arada şunu da söylememiz gerekiyor ki, Azerbaycan'da ileri görüşlü kişilerin milletin aydınlanması için dünyevî eğitim veren mekteplerin açılması hiç de kolay olmamıştır. Buna bazen yerli muhafazakâr din ulemasının, bazen de Rus

³⁹ "Kitap-i Türki" adlı ilk Azerbaycan Türkçesi kitabı 1855 yılında Rus bilim adamı İvan Grigoryev ile beraber Mirza Şefi Vazeh hazırlamıştır (Ahmetov, 2014, s. 93-100) (Akpınar, 1994, s. 36).

⁴⁰ Cedit kelimesi Arapçada iki anlamda kullanılmaktadır. Bu kelime ya eskinin ziddi olarak yeni bir şey ortaya çıkarmak, ve ya yenileyerek bir şeyi eski haline getirmek anlamını veriyor. Bununla da Ceditçi ismi Türkçede yenileyen veya bir şeyi eski haline kavuşturan kişi için kullanılıyor. Eğitim sisteminde tatbik edilecek bu yeniliklerde iki amaç vardı: İlk olarak eskide olduğu gibi İslam'i ilimlerin tekrar eğitilmesi, ikinci olarak ise mekteplere çağdaş fen bilimleri ana dilde eğitilmesi. Bu eğitimde başta Rusça olmakla yabancı dillerin de tedrisi gerçekleştiriyordu (Maraş, 2002, s. 31, 37-39).

dairelerinin engel olduğunu görüyoruz. Genelde bu okulların Rusya yönetiminin izni ile açılabilirdiğini düşünürsek, esas engelin de nereden kaynaklandığını anlamak o kadar zor olmayacaktır. Bu türlü engellerden dolayı dönemin aydınları bazen dinî mektep adı ile dünyevî mektep de açmışlardır. Örneğin, Gence şehrinin zengin sınıfından olan Hacı Muhammedhüseyn Refioğlu Gence Hanı Cevat Han'ın soyundan olan Ali Ağa Ziyadhanoğlu ile beraber 1894 yılında tarihi Şah Abbas camisinde teşkil ettikleri mektebe “Mektep-i Ruhani” adı vermişlerdir. Fakat mektepte Türkçe dünyevî dersler verilmekteydi, özellikle kitaplar Osmanlı'dan getirtiliyordu (Nabi, 2018, s. 93-94). Bu konuda *Tercüman* gazetesinin 1896 yılında çıkan sayısında şöyle yazıyordu:

“Kafkasya’da şehir-i Gence’de vaki meşhur Şah Abbas yadigarı olan medresenin ıslahına cemaatçe mübaşeret edildiği Ali Bey Ağa Nasirof mektubunda görüldü. Medresede ulum-ı dinîyeden maada oldukça mükemmel surette Arabi, Türki, Farisi ve Rus lisanları ders edilecektir. Şehrin sıbyan mekteplerine “Tercüman”ın usul-i savtiyesi kabul edilecektir. Islahat-ı tedrisiye meselesine mahalle hanedanından Ebulfeth Ziyadhanov, tüccar-ı muteberinden Hacı Hüseyin Muhammed Refizade ve Gazi Ahund Molla Muhammed Efendi ziyade himmet ve gayret ediyorlar imiş” (Tercüman, 1896, No-1).

19. yüzyılın sonlarına doğru Seyit Azim Şirvani, Habip Bey Mahmutbeyli, Mirza Rıza, Molla İbrahim Halil, Molla Ebuhasan, Mirza İsmayıl Kudsi, Beşir Bey Efendizade, Sıtkı Seferov, Sultan Mecit Ganizade gibi ünlü hocaların açmış oldukları ve onları takip ederek onlarca “Usul-i Cedit” mektepleri faaliyete geçmişti. 20. yüzyılın başlarında Bakü, cedit okullarının esas merkezi haline gelmiştir (Lapidus, 1996. s. 278). Yeni dünyevî mekteplerin açılması ve artması ile geleneksel dinî eğitim sistemi de çökmeye başlamıştır⁴¹. “Usul-i Cedit” eğitim sisteminden ilham alan Mirza Fethali Ahundzade, Seyit Azim Şirvani, Hasan Bey Zerdabi, Ahmet Bey Ağaoğlu, Necef Bey Vezirov, Ebdürrehim Bey Hakverdiyev,

⁴¹ Örneğin, 1888 yılında Güney Kafkasya’da 908 dinî mektep varken 1910’lu yıllarda bu sayı 427 olmuştu (Mustafayev, 1973, s. 27).

Mirza Alekber Sabir, Celil Mehmetkuluzade, Nesip Bey Yusufbeyli, Üzeyir Bey Hacıbeyli ve başkaları milleti bu yönde aydınlatmaya başlamışlardır. Bu aydınlar toplumun gelişimini eğitimde görüyor ve yeni eğitim sistemine her türlü fedakârlığı esirgemiyorlardı (Şükürov, 1997, s. 193). Aynı zamanda maddi desteği ise 19. yüzyılın sonlarından itibaren Azerbaycan'da ortaya çıkan ve gelişen millî burjuvazi sağlamaktaydı. Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Ağa Musa Nağıyev, Şemsi Esadullayev gibi gelişmeye ve yeniliğe açık Azerbaycanlı zengin servet sahipleri birçok alanda olduğu gibi eğitimde de büyük maddi yatırımlar yapmışlardır (Açikkaya, No-28, 2010, s. 407).

Azerbaycan Türklerinin eğitimini daha da geliştirmeği hedefleyen aydınlar 20. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın eğitim sisteminden de faydalanmaya başlamışlardır. Bu ülkeden gelen onlarca öğretmen eğitim tecrübelerinden yerli öğretmenler esasen "Usul-i Cedit" mekteplerinde faydalanıyorlardı. Bunun dışında Osmanlı eğitim sistemini ve dersliklerini de bu mekteplerde tatbik etme gayreti gösteriliyordu. 1917-1920 yıllar arasında Osmanlı'dan Azerbaycan'a gelen öğretmenlerin sayısı üç yüzden fazla olmuştur. Bu ilişkiler iki kardeş halk arasında dil ve kültür birliğini koruyarak geliştirmeye büyük katkı sağlamıştır. (Çelik, No-3, 1996, s. 77).

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da gelişen millî eğitim Azerbaycan Türklerinin millî fikriyatının gelişimine büyük katkı sağlamanın yanısıra 1918 yılında kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eğitim sisteminin de temelini teşkil etmiştir.

1.5. MODERN KÜLTÜR, SANAT VE EDEBİYAT

19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Dünyada yenilenen ekonomi, siyasi ve kültürel yenilenmeler Azerbaycan coğrafyasında da kendisini açık şekilde

göstermekteydi. Özellikle Kuzey Azerbaycan'da ekonominin hızlı gelişimi, bunun etkisi ile gelişen burjuva ilişkileri Azerbaycan Türklerinde çağdaş kültür, sanat ve edebiyatın ortaya çıkarak millî ruhta şekillenmesine neden olmuştur. Azerbaycan Türklerinde modern kültürün gelişimine Bakü şehrinin bölgenin ekonomi merkezine çevrilmesi de az rol oynamamıştır. Zamanla büyüyerek Rusya imparatorluğunun endüstri şehrine çevrilen Bakü çok sayıda dışarıdan göçler kabul etmiştir. Bu göçler sırasında Bakü farklı kültürlerin etkisi ile kültür-sanat açısından çok gelişmiş bir şehir olmuştur.

Ekonomi gelişim Azerbaycan halkında eğitim, ilim, sanat ve edebiyat alanında büyük gelişimlere neden oldu. Gence, Bakü, Nahçıvan, Şeki, Şuşa vb. şehirlerde yeni usulde dünyevî eğitim veren çok sayıda okullar açıldı. Yeni okulların eğitim düzeyini dönemin Gori Öğretmenler Seminaryasının Süleyman Sani Ahundov, Üzeyir Bey Hacıbeyli, Celil Mehmetkuluzade, Reşit Bey Efendiyev Feridun Bey Göçerli, Hebib Bey Mahmutbeyov gibi ünlü aydınlar şekillendiriyordular (Mehmetli, 2004, s.124). Eğitimin ana dilde gerçekleştirilmesine büyük özen gösteren Azerbaycanlı aydınlar yeni usulde eğitimi, yani "Usul-i Cedit" okullarının sayısını artırmakla 19. yüzyılın 80'li yıllarında Azerbaycan'ın tümünü kapsayan büyük millî eğitim zincirini kurmuş oldular. Bu okulların artması doğal olarak halkta eğitime de ilgi yaratmış ve bu dönemde çok sayıda Azerbaycanlı gençlerin yurtdışında Üniversitelerde okuması için fırsatlar sunmuştur. Avrupa'nın büyük üniversitelerinde eğitim alarak vatanlarına dönen bu gençler ise memlekete kültür ve sanat alanında çağdaş yenilikler getiriyordular. Bu yenilikler özellikle matbuat, tiyatro, müzik, edebiyat vb. alanlarda fark ediliyordu.

Hakkında konuştuğumuz dönemde sanat alanında en büyük başarı millî tiyatronun esasının konulması olmuştur. Belli olduğu gibi Azerbaycan dramaturgisinin esasını koyan Mirza Fethali Ahundzade'nin yazmış olduğu tiyatro oyunları 19. yüzyılın 50'li yıllarında Petersburg ve Tiflis'te sahnelerde oynanmış ve Avrupalılar tarafından büyük ilgi kazanmıştır (Mehmetli, 2004, s.125). Azerbaycan'da ise bu eserler büyük aydın Hasan Bey Zerdabi'nin emekleri sayesinde izleyicilerle buluşturulmuştur. Azerbaycan'da birçok ilklere imza atan Hasan Bey 1873 yılında Nevruz bayramı arifesinde Ahundzade'nin "*Lenkeran*

Hanının Veziri” ve *“Hacı Kara”* komedisini Bakü’de öğretmeni olduğu ortaokulda öğrencileri ile beraber sahnelemiştir (Mehmetli, 2004, s.126) (Aşırılı, 2009, s. 25). Bu tiyatro gösterisi ile de Azerbaycan’da millî tiyatronun temelleri atılmıştır.

Azerbaycan toplumuna doğrudan hitap eden bu tiyatro gösterileri, insanları derinden etkilemiş bulunuyordu. Münevver zümre, Zerdabi ve ekibini kutlarken, onları ölümlle tehdit edenler de az olmamıştı. Genelde ise bu gösteriler genç yazarları yeni tiyatro eserleri yazmaya heveslendirmiştir. Bu tiyatrodan sonra Necef Bey Vezirov ve Abürrahim Bey Hakverdiyev (1870-1933) gibi dramaturglar Ahundzade geleneğini devam ettirerek alaycı komediler yazan en başarılı yazarlar olmuşlardır (Swietochowski, 1988, s. 47).

İlk tiyatro gösterilerinden sonra millî tiyatronun oluşumu Azerbaycan’da gelişmeye ve genişlemeye başlamıştır. 1870’li yıllarda artık Guba ve Şeki kentlerinde de tiyatro gösterileri teşkil ediliyordu. Tiyatroculuk alanın genişlemesinde ve teşkilinde başta Gori Öğretmenler Sernaryasının mezunları olmak üzere birçok eğitimli aydınlar iştirak ediyordular. Örneğin, 1879 yılında Şeki’de Reşit Bey Efendiyev, 1882 yılında Şuşa’da Yusuf Bey Melikhaknazarov, 1883 yılında ise Nahçıvan’da Muhammettağı Sıtkı gibi tiyatro heveskârları tarafınca Ahundzade’nin komedileri sahnelenmiştir (Mehmetli, 2004, s.126).

Tiyatro sanatının ilerleyen zamanlarda da gelişimi ve halk arasında popülerlik kazanması aydınlanmayı destekleyen Azerbaycanlı zenginlerin de bu işe yatırım etmeğe teşvik etmişti. Azerbaycan’ın ilk millî burjuvazisi temsilcilerinden sayılan Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in de mali destekleri ile gerçekleşen bu faaliyetler Azerbaycan’da tiyatronun önemli bir kurum haline gelmesine neden ola bilmiştir (Swietochowski, 1988, s. 46).

Tiyatro sanatının gelişimi 20. yüzyılın başlarında müziksel boyutu ile Azerbaycan Türkleri arasında kendinin üst seviyesine ulaşmış oldu.1908 yılında Azerbaycan’ın dehalarından olan Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin bestelediği ve Bakü’de sahnelenen doğunun ilk operası olan *“Leyla ile Mecnun”* eseri ile Azerbaycan sanat tarihinde de ilke imza atılmıştır. Üzeyir Bey 1909-1913 yıllarında Ahundzade mizah edebiyatı geleneğinin müziksel devamı olarak Azerbaycan

klasik müziğine çok sayıda kıymetli müzikal komedi üslubunda eserlerini kazandırmıştır. Yine aynı dönemde yaşamış başka bir Azerbaycanlı besteci Müslüm Magomayev de 1916 yılında Azerbaycan müziğine “*Şah İsmail*” operasını kazandırmakla kendi imzasını atmıştır (Mehmetli, 2004, s.126).

Mirza Fethali Ahundzade'nin yeni felsefi fikirler getiren dramaturgisi ile başlayan modern Azerbaycan edebiyatında 19. yüzyılın sonlarına doğru onlarca büyük isimler ortaya çıkmış oldu. Çağdaş edebiyatta yabancı kelime ve kaidelerden uzak durarak ana diline üstünlük veren, halka onun anlayacağı dille hitap eden Necef Bey Vezirov, Abdürrahim Bey Hakverdiyev, Mirza Elekber Sabir, Süleyman Sani Ahundov, Neriman Nerimanov, Celil Mehmetkuluzade, Abbas Sıhhat, Abdullah Şaik, Ahmet Cevat, Hüseyin Cavid vb. gibi onlarca millî ruhlu edebiyatçılar vardı (Mehmetli, 2004, s.127). Çağdaş Azerbaycan edebiyatının Türkçesi hakkında *Tercüman* gazetesinde “*Azerbaycan Şiir-i Türkisi*” başlıklı yazıda bu Türkçenin başka Türk coğrafyanın Türklerinden daha öz Türkçe yazıldığını şu ifadelerle yazıyordu:

“Zakafkasya ve Azerbaycan Türkleri şiirine ziyade heves olup pek çok “millî şairler” yetiştirdiler. Tesir-i mekân mı, ya ki tesir-i İran mı her hâsıl ise Azerbaycan Türklerinin “millî şiir ve şairleri” Türk cinsine mensup halkların cümlesinden ziyade olup belki Osmanlıların dahi ilerisine çıkmışlardır. Osmanlılarda “suni şairler” çok olmuştur. Lakin Azerbaycan’ın Seyyid Azim’i, Vakıf’ı, Zakir’i gibi “tabi-i millî” şairleri bize malum değildir. Hesapsız Arabi Farisi karıştırılmış “suni lisan ile yazılmış divanlar” şiir-i millî hesap olunmayacakları malumdur” (Tercüman, 1895, No-26).

Görüldüğü gibi 20. yüzyıla Azerbaycan halkı kültür, sanat ve edebiyat alanında birçok önemli ilklere ve başarılarla imza atarak geçmiştir. Bütün bu başarılar Azerbaycanlı aydınlar tarafınca gerçekleştirilmekle halkta millî ruhun, millî bilincin uyandırılmasına hizmet etmişti. Bununla da 19. yüzyıl boyunca devam eden aydınlanma süreci sonucunda 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan halkını yönlendirebilecek ve çağdaş dönemin şartlarına uygun münevver bir sınıf

oluşmuştur. Bu ise 20. yüzyılın başlarında teşekkül eden millî görüşlerin halk arasında pekişmesine büyük katkı sağlayacaktır.

1.6. KİMLİK VE DİN

Azerbaycan'da 19. yüzyılda millî fikriyatın gelişiminde büyük bir rol oynayan temel unsurlardan biri de din olmuştur. Buna neden Çarlık Rusyası'nın bu coğrafyada dinî açıdan uyguladığı sömürge siyaseti idi. Toplum arasında büyük otoriteye sahip olan ulema sınıfına karşı Rusya her zaman titiz davranmaya çalışmıştır. Rusya'nın Müslüman toplumla olan ilişkisi genelde Ortodoks kilisesinin bakış açısı ile belirleniyordu. Ortodoks din adamları esas itibariyle, Müslümanların Hristiyanlarla karışık yaşadığı, İslam dininin zayıf olduğu bölgelerde daha geniş faaliyet gösteriyordu (Taştan, No-25, 2003, 14). Bununla beraber Çarlık, sınırları içerisindeki Müslüman toplumu Rus medeniyetine yakınlaştırarak asimile siyasetini uyguluyordu.

Azerbaycan, tarihin eski çağlarından günümüze kadar farklı kültür ve dinlerle temasta olduğu için bu coğrafyada pek çok din ve mezhebin yaşadığını görüyoruz. Şamanizm, Putperestlik, Ateşperestlik, Zerdüştlük, Mezdekilik, Maniheizm, Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık gibi dinlerin yanı sıra Hürremi, İsmaili, Hurufi, Babi gibi tarikatlar da Azerbaycan'da yaşamıştır. Ayrıca, Suhreverdiye, Müceddidiye, Halvetiye, Rövşeniye, Gülşeniye, Safeviye gibi tarikatlar da bu coğrafyanın sosyal-kültürel hayatında yer almıştır (Paşazade, 1991, s. 40, 86). Genelde İslam'ın dininin Azerbaycan'da VII. yüzyıldan itibaren yayılmasıyla diğer dinler itibarını kaybetmiş ve günümüze kadar bu dinler ya tamamen tükenmiş ya da azınlık olarak kalmıştır.

Çarlık Rusya'sının 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın kuzeyini işgal etmesiyle buradaki Müslüman toplum ilk defa olarak Hristiyan ve Avrupalı bir devletin

yönetimi altına geçmişti. İşgal arifesinde bu coğrafyadaki Müslümanlar ağırlıklı olarak Sünni mezheplerindendi. Rusya tarafından 1830 yılında yapılan sayıma göre Güney Kafkasya'da ikamet eden Müslüman toplumun erkek nüfusu 325.201 idi. Bunlardan 177.736 kişi Sünni, 120.674 kişi ise Şii mezhebindeydi (Hüseynli, 1996, s. 166). İlerleyen zamanlarda dönemin istatistik verilerinde Sünni nüfusunun bu coğrafyada azaldığı görülüyor. Bunun nedeni ise ilk olarak Kafkasya'da İmamilik hareketinin yenilmesi ve Rus işgalleri sonucunda Sünni toplumun Osmanlı topraklarına göçmeleri idi. İkinci husus ise araştırmacı Swietochowski'ye göre Çarlık tarafından Azerbaycan Türklerinin Osmanlı'ya yaklaştırmamak için Sünniliğin bastırılıp Şiiğin kısmen serbest bırakılmasıydı (Swietochowski, 1988, s. 25-26). Aslında bu bilgi tam olarak doğru sayılmaz, dinî açıdan uygulanan baskılar sadece Sünni Müslümanlara değil, Şii Müslümanlara da aynı derecede uygulanmıştır. Azerbaycan'ın kuzey Hanlıklarının işgaline başlayan Rusya, bu coğrafyanın Müslüman toplumunu dinî açıdan idare edebilmek için ulema sınıfını kontrol altına almayı ve Hristiyanlığı yaymayı planlıyordu⁴². Bunun için bu coğrafyaya çok sayıda misyoner gönderiyor, birçok nüfuzlu Şii din adamlarını ise memleketlerinden uzak yerlere sürüyordu (İskenderov, Mövlayi, 2016, s. 146-147). Çarlık Rusyası buradaki mezhep

⁴² Müslümanlar arasında pek başarılı olmasa da Hristiyanlığı tebliğ etmek için Rusya Güney Kafkasya'ya çok sayıda papaz göndermişti. Papazlar tarafından burada özellikle Ortodoks kilisesi tebliğ olunuyordu. Hristiyan dinini tebliğ eden papazlar yerli halkı İslam dininin putperest dinlerle aynı şey olduğuna inandırmaya çalışıyorlardı (Ehedov, 1991, s. 21). Buna benzer durum Kaçar yönetiminde olan Azerbaycan'ın güneyinde de görülmektedir. 1876 yılında yayınlanan *Ekinci* gazetesine Ermenice Tiflis'te yayınlanan *Purdez* dergisine istinaden şu bilgiyi aktarıyor:

“... İran memleketinde haçpereslerin Protestanlarının vaizleri Türk ve Ermeni dillerinde vaaz edip, mektep haneler açıp, çok sayıda adamı Protestan etmişler. Örneğin, Tebriz şehrinde çok Ermeni ve Müslüman, o cümleden bir kaç molla ve seyit Protestan olmuş. ...” (Ekinci, 1876, No-15).

Doğal olarak bu çabalar boşunaydı ve yerli Müslümanlar kendi inancından dönmüyordular. Böyle durumda Rusya zor gücüne el atıyordu. Buna örnek olarak cami ve ruhanilerin sayı kısıtlanıyordu. Rus yönetimi daha ileri giderek Kafkasya Müslümanlarına İslam dininin dağıtıcıları üzerinde Ortodoks dininin hayat verici haçını yüceltmek gibi zorba propagandalar yürütmeye başlamıştı. Bu gibi zorba siyaset sonucunda 1850-1858 yıllarında Azerbaycan'ın Zagatala ilçesinde on bir köyün ahalisi Hristiyanlaştırılmıştı (Milman, 1966, s. 106).

farklılığını her zaman kullanmaya çalışıyordu. Bunun nedeni, ilk önce zaman-zaman Osmanlı ve Kaçar devletleriyle savaşırken Kafkasya cephesinde yerli Müslümanların karşı tarafa geçmesini engellemek idi. Bir başka neden ise 19. yüzyılın ortalarında Kuzey Kafkasya’da “Müritizm”⁴³ hareketinin genişlemesi ve Güney Kafkasya’daki Müslümanların da bu harekette tek cephede birleşmesini önlemek olmuştur. Kafkaslardaki ulema sınıfına, özellikle Osmanlı ile her hangi bir ilişki kurmak, devlet tarafınca kesinlikle yasak edilmiştir⁴⁴.

Rusya, Azerbaycan’ın kuzeyini işgal ettikten sonra ilk başlarda Müslüman toplumun dinî açıdan manevi duyguları sürekli aşağılanıyor ve haksızlıklarla yüzleştiriliyordu. Örneğin Müslümanlardan toplanan zekât vergisine Rus askerler el koyuyordu (Aliyarlı, 1996, s. 649-650). Özellikle yerli feodal sınıfı ile ruhban sınıfına pek güvenmeyen Çarlık onların otoritesini her vasıta ile gevşetmeye çalışıyordu. Zamanla şeriat mahkemelerinin yetki alanları sınırlandırılıyor, çok sayıda cami ya harabeye çevriliyor ya da kiliseye dönüştürülüyordu. Din görevlilerinin sayısı ise azaltılıyordu (Tağıyev, 2013, 6.cilt, No-28, s. 384).

İslam dünyasının ayrılmaz ve önemli bir parçası olan Azerbaycan, bu yerleri işgal eden Hristiyan Rusya’sı için sıkıntılı coğrafyaydı. Kafkasya’nın genelde Müslüman olduğu dikkate alınırca, Çarlık Rusyası’nın bu coğrafyada hükümranlılığı çok zor gözüküyordu. Bu coğrafya tarih boyunca Çarlık Rusyası’nda hiçbir zaman savaşların bitip tükenmediği bir bölge olmuştur. Bu nedenle yönetim, 19. yüzyılın 40’lı yıllarında yerli yöneticilere yaklaşmak için bazı adımlar atmaya başlıyor. Bu adımlardan biri de ulema sınıfına yönelik olmuştur. Yerli feodalleri birçok imtiyazlar vermekle yanına çektiği gibi, ruhban sınıfın da çok kısmını aynı imtiyazlarla etrafına toplayabilmişti. Çarlık Rusyası iyi anlıyordu ki, ulema sınıfın eli ile yerli Müslüman toplumu elde tutmak, onu yönetmek daha kolay olacaktı (Mehmetzade, 2018, s. 39, 71) (Ehedov, 1991, s. 58). Rusya dinî

⁴³ Müritizm 19. yüzyılın ortalarında Kafkasya’da İslam bayrağı altında birleşerek dağılı halkların Rus sömürmesine karşı direnen harekate verilen addır.

⁴⁴ Rus emperyalizminin Azerbaycan’a yönelik siyasetlerinden biri de Osmanlı’ya hiç bir yakınlık duymamaları için milli kimlik olarak “Türk” kelimesi değil, “Muhammediler” ve ya “Müslüman-Tatarlar” kelimesi kullanmasıydı (Devlet, 2014, s. 30).

yönetimde genelde Osmanlı, İran ve Arap ülkelerinde yüksek dinî eğitim almış ulemaya herhangi bir görev vermiyordu⁴⁵. Kasıtlı olarak insanları dinden soğutmak amacıyla dinî müesseselere bilgisiz, ehliyetsiz ve hatta yolsuzluğa meyilli insanlar getiriliyordu. Bununla da dönemin aydınları ile ortaya çıkan yenileşme hareketi Azerbaycan'da teşekkül eden eğitimsiz ve katı ulema sınıfının şiddetli tepkisi ile karşılaşılıyordu. Onlar batı usulü ile yetişmiş aydınlara Hristiyanlaşmış gözü ile bakıyorlardı⁴⁶ (Devlet, 2014, s. 32).

Fakat bütün bu zorluklara rağmen 19. yüzyıl boyunca Azerbaycan'ın kuzeyinde millî kimlik fikriyatının gelişiminde din faktörü çok önemli yer tutabilmiştir. Zamanla millî bilincin gelişmesi ve aydınlanma hareketinde önemli rol oynayan ruhban sınıfından birçok ünlü temsilcilerini görüyoruz. Böyleleri arasında Şeyh Ahmet Selyani⁴⁷, Ahund Abdüsselam Ahundzade⁴⁸, Ahund Molla Muhammet Pişnamazzade⁴⁹ gibi aydın kişiler vardı. Bunlardan Şeyh Ahmet Selyani 19.

⁴⁵ Rusya dinî eğitim konusunda engeller uyguladığı için Azerbaycan Türkleri arasında eğitilmiş din adamları yetişmiyordu. Türkiye, İran, Mısır vb. yerlerde eğitim alan din adamları ise vatana döndükten sonra çalışma izni alamıyorlardı. Bu sorunu “*Müslüman Ruhani Seminariyası*” başlıklı yazısında Ali Merdan Bey Topçubaşı şöyle ifade ediyordu:

“Kendi Vatanında eğitim almaya mektep, Rusya İmparatorluğu dışında eğitim alanlara ise yer yoktur. Böyle bir durumda Müslümanların ihtiyaç duydukları ruhanileri, hem de belli şartlara, ilk önce bilgi ve manevî kâmillikle bağlı taleplere cevap veren din hadimleri nereden bulunabilir?” (Kaspi, 1905, No-29).

⁴⁶ Mirza Bala Mehmetzade'ye göre, aslında yenilikçi hareketlere karşı muhafazakâr ulema sınıfını da Rusya hükümeti kullanıyor ve kışkırtıyordu. Rusya için “Usul-i Cedid” okullarının öğretmenleri Osmanlı ajanı sayılıyordu ve onlara karşı yerli din adamları arasında propaganda sürdürüyordu. Örneğin Rusya'nın iç işleri bakanlığında gerçekleştirilen toplantıda bakan Nikolay Maklakov (1871-1918) aydınlanma ve kültür cemiyetlerine karşı polis güçlerini değil, muhafazakâr din ulemalarını kullanma kararı almıştır (Mehmetzade, 2018, s. 39).

⁴⁷ Şeyh Ahmet Selyani (1812-1884) – Azerbaycanlı ilahiyatçı, eğitimci, edebiyatçı ve Kafkasya'nın üçüncü şeyhülislamı (1862-1884).

⁴⁸ Ahund Abdüsselam Ahundzade (1843-1907) – Azerbaycanlı ilahiyatçı, eğitimci, yazar ve Kafkasya'nın beşinci şeyhülislamı (1895-1907).

⁴⁹ Ahund Molla Muhammet Pişnamazzade (1853-1932) – Azerbaycanlı ilahiyatçı, aydın, öğretmen ve Kafkasya'nın yedinci şeyhülislamı (1909-1918).

yüzyılın aydın ulemalarından en büyük örnekti. Kafkasya'nın Şeyhülislamı unvanına kadar yükselmiş bu şahıs, Türkçülük ideolojisinin babası sayılan Ali Bey Hüseyinzade'nin anne tarafından dedesidir. Torunu Ali Bey'i önce Tiflis gimnaziyasında, daha sonra ise Moskova Üniversitesinde okumasına destek vermesinden, Azerbaycanlı mütefekkir Mirza Fethali Ahundzade ile arkadaşlığından Şeyh Ahmet Selyani'nin dönemine göre nasıl bir çağdaş düşünceli ulema olduğunu anlayabiliriz⁵⁰ (Akçura, 2016, s. 207-208). Necef âlimlerinden olan Şeyh Ahmet Selyani'nin yazmış olduğu birçok dinî eserleri ile yanı sıra bilimsel eserleri de vardı. Bunlardan en önemlisi *“Tarih-i Edebiyat-i Türki”* eseridir. O bu eserde Türk milletinin büyüklerinden, eski Türklerin yazısından, Çağatay edebiyatının altın devrinden, Uygur dili, Alışır Nevai hakkında zengin bilgiler veriyor. Bir başka eseri ise Farsça yazmış olduğu *“Besaül-nas fi-memleketül-Kafkaz”*⁵¹ eseridir. Bu eser de Azerbaycan Türklerinin tarihini ve Kafkasya'nın farklı milletlerini anlatan bir eserdir ve çağdaşı Abbaskulu Ağa Bakıhanı'nın yazmış olduğu *“Gülistan-i İrem”* eserine benziyordu. Araştırmacıların fikrinde bu şahsiyetin faaliyetlerini ve yazmış olduğu eserlerini inceledikçe onu 19. yüzyılda millî fikriyatın gelişmesinde ve aydınlanma hareketinde en önde gelen şahıslarından biri olarak kabul etmek gereklidir (Turan, 2008, s. 6-7). Örneğin Selyani, *Ekinci* gazetesinin 1876 yılında yayınlanan sayılarının birinde dünyevî eğitim konusu üzerine açılan tartışmaya iştirak ederek, çağdaş bilimlere karşı çıkan ruhban sınıfa hitaben aydın kişilerin fikirlerine destek veriyordu. O, dinî ilimlerin yanı sıra çağdaş ilimlerin de tedrisinin gerektiğini söylüyor, çağdaş ilimlerin öğrenilmesinin İslam dinî gereğince caiz olduğunu yazıyordu (Ekinci, 1876, No-12). Şeyhülislam Selyani, Azerbaycan Türklerini dinî cehaletten ve hurafelerden kurtarmak için ilimli ulemanın

⁵⁰ Ahmet Selyani'nin ileri görüşlü olmasını Şehzade Mirza Yusuf Han 1868 yılında dönemin önde gelen Azerbaycanlı aydını Mirza Fethali Ahundzade'ye yazmış olduğu mektubunda şöyle ifade ediyordu:

“Ben o cenabı, mollalar sınıfından hesap etmiyorum. Ben onu ruhani âlimlerden bilirim” (Ahundzade, 3.cilt, 2005, s. 231).

⁵¹ Kafkas Memleketinin Halkları.

gerektiğini anlıyor ve bunun için Çarlık Rusya'sından Ali Ruhani Mektebinin kurulmasını talep ediyordu⁵².

Aydın ulema sınıfından biri de Gence'den olan Ahund Molla Muhammet Pişnamazzade idi. O, 1896 yılında birçok millî aydınların yetişmesine neden olmuş "Mektebül-Hayriye"⁵³ gibi bir okul kurmuştur. İsmail Bey Gaspıralı *Tercüman* gazetesinde "*Maverayı Kafkasya'da Şeyhülislamlık Meselesi*" başlıklı yazısında Pişnamazzade'yi ulema sınıfından olup dünyevî bir eğitime ve görüşlere sahip olan aydın kişi olarak tasvir ediyor. Onun eşinin vefatı münasebetiyle ihsan olarak yemek dağıtmak yerine 100 ruble kendi okuluna, 400 ruble ise fukaraya bağışta bulunduğunu yazıyordu. Gaspıralı, ahundun bu gibi çağdaş düşünce ve faaliyetlerinden dolayı muhafazakâr ulema sınıfa karşıt olduğunu söylüyordu (Tercüman, 7 Ağustos 1900). Ahund Molla Muhammet Gence eyaletinde 1895 yılında ruhani meclisin sadrı olarak faaliyete başladığı dönemden itibaren eyalette dinî eğitim veren mekteplerde eğitimin dünyevîleşmesi, köylü çocukların eğitime celp edilmesi, Müslüman kızların da eğitim alması konularında ileri görüşe sahip olduğu kadar bu konuda çeşitli faaliyetleri de olmuştur. *Tercüman* gazetesinde onun hakkında şu sözler yazılmıştır:

⁵² Ali Bey Hüseyinzade bu konuyu *Füyuzat* dergisinde "*Mesailü'l-Hayat*" başlıklı yazısında şöyle ifade ediyor:

"Kafkas Şeyhülislamı rahmetli Şeyh Ahmet Selyani, otuz yıl bundan önce memleketimizin kendinde kabili-molla ve ahund yetiştirmek için bir mekteb-i ruhani projesini tanzim edip hükümete takdim etmiş idi. Bu proje şura-i devlet meclisinde tartışıldığı zaman imparatorun amcası olan eski Kafkasya genel valisi Velikiy Knyaz Mihayil Nikolayeviç hazretleri Müslümanlar için böyle bir mektebin gerçekleştirilmesini talep ettiği halde müşarünileyhe şiddetle itiraz ederek: Biz Müslümanların nur-ı maarif ile hâb-i gafletten uyanmasına yol verecek kadar deli miyiz? diye söylemiştir." (Füyuzat, 1907, No-13).

⁵³ Bütün Rusya'da "Usul-i Cedit" okulları sırasında örnek olabilecek bu okul Türk dilinde dünyevî eğitim vermekle beraber, Türk dilinde kitaplarla donatılmış bir kütüphaneye de sahip idi. Bu okulda dönemin ünlü aydınlarından olan Hamit Bey Yusufbeyli, Abdullah Sur, Mirza Muhammet Ahundzade öğretmenler çalışmışlar. 1900 yılında Ahund Molla Muhammet Pişnamazzade'nin "Mektebül-Hayriyyesi" Rusya hükümetince kapatılır, kendisi ise bir kaç öğretmenlerle beraber memlekettten sürülmüştür (Nabi, 2018, s. 19-21).

“... Gazi Efendi genç ulemadan olup ihtiyacı-ı asriyeyi fehmeden maarifperver bir adamdır. Bunun nasihati ile iki yüz adam ıslahatı taraftarı olmuştur. İşe aksi olanlar da var imiş. Fakat sair beldelerde görüldüğü gibi ileride bunlar da usul-i cedidin faydasını müşahede ederek muhibb ve ragıb olacakları şüphesizdir. Hayırlı olsun” (Tercüman, 1896, No-1).

Fakat bazı yerli muhafazakâr din adamları ve özellikle milletin aydınlanması yönünde faaliyetlerinden memnun olmayan Rus yönetimi onu farklı yıllarda, farklı suçlamalarla tutuklayarak Türkistan’a ve Kazan’a sürgün ettirmişlerdir. İleri görüşlü Ahund Pişnamazzade sürgün yıllarında bile bulunduğu coğrafyada Türk-Müslüman kardeşleri arasında aydınlanma faaliyetlerinde bulunmuştur. O Tataristan’da sürgündeyken Heşterhan’da yayımlanan *Hamiyet, Güneş, Burhan-i Terakki* gibi gazetelerde yazılar yazmış, özellikle bu yazılarda Müslüman kadınların eğitim almasının öneminden bahsetmiştir (İskenderov, Mövlayi, 2016, s. 180-182).

Azerbaycan Türkleri arasında aydınlanma fikirlerini tebliğ eden başka bir din adamı ise Kafkasya’nın şeyhülislamı Abdüsselam Ahundzade idi. 1895 yılında *Tercüman* gazetesinde onun yayınlanmış nasihatnamesi çok dikkat çekicidir. Müslümanlara müracaatında Ahund, eğitim ve terbiyenin öneminden şöyle bahsetmektedir:

“Zamanımızca en ziyade şayan-ı teessüf olan hallerin biri Erivan, Bakü ve Gence vilayetlerinin bazı mahallelerinde yankesenlerin, katil ve oğruların⁵⁴ tekessürüdür... Zannıma göre bu halin başlıca sebebi ulemayı İslam’ın bu hale karşı tesirli vaaz ve nasihat ile mukavemet etmediğidir ve din nazarından bu halin ne kadar fena olduğu ahalice malum olmadığıdır. Ekser hüddam-ı İslam vaaz ve nasihate ziyade ehemmiyet verip kusur etmese idi ahali-i İslam arasında bu kadar fenalık ve edepsizlik görülmez idi. Ekser-i ahali hiçbir türlü tahsil ve

⁵⁴ Hırsız.

terbiye görmediği gibi hiçbir türlü zanaat talim etmiyor” (Tercüman, 1895, No-47).

Çarlık Rusya’sı, Azerbaycan Türklerini dinî açıdan yönetebilmek için 1872 yılında “Güney Kafkas Şii ve Sünni Mezhepleri Müslüman Ruhani İdareleri hakkında” karar kabul etmiştir. Bununla da Kafkasya’da Sünni ve Şiiler için “İdare-i Ruhaniye” adlı dinî kurum kuruluyor⁵⁵. Şiilere Şeyhülislamlık, Sünnilere ise Müftülük tesis ediliyor⁵⁶. Bu kurumlara bağlı olan “Ali” ve “Ömer” mektepleri adı altında her mezhep mensubuna özgü okullar da açılmıştır (Resulzade, 1993, s.24). Bu idari birimlerde çalışan gazi⁵⁷ vb. din görevlileri Rus hâkimiyeti tarafından seçiliyorlardı. Onlara hükümet tarafından maaş veriliyor, devlete iyi hizmet edenler ise ödüllendiriliyordu. Çarlık, dinî matbuatı da denetliyordu (Lapidus, 1996, s. 270). Rusya, bu siyasetle Müslüman toplumu dinî açıdan otoritesinde bulundurabilen ulema sınıfını yönetebilmişti. Dönemin eğitim sistemi bu sınıfın elinde olduğu dikkate alınırca, onların hâkimiyet için ne kadar önemli olduğunu anlamak mümkündür. 19. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan’daki eğitim sistemi genelde camilerin bünyesinde faaliyet gösteren mektep ve medreselerden ibaret olmuştur. Bu dönemde yaklaşık 299 mektep ve medrese vardı. Bunlardan 262’si köylerde, 37’si şehirlerde faaliyet gösteriyordu. 1830’lu yıllardan itibaren ise yerli memur kadrolarının hazırlanması için az sayıda Rus-Tatar okulları da açılmaya başlanmıştı (Bünyadov, 1994, s. 590-591).

⁵⁵ 1905 yılından başlayarak Azerbaycanlı aydınlar defalarca Rusya hükümetine kurulan iki farklı dinî kurumunu tek kurum halinde birleştirerek “İslam İdarey-i Ruhaniyesi”nin teşkil olunmasını ısrarla teklif ediyorlardı (Mehmetzade, 2018, s. 29).

⁵⁶ Rusya Müslüman halkların birliğini tebliğ eden fikirlere karşı idi ve bu fikirlere tam aksi olarak parçalama siyaseti uyguluyordu. Bunun için ortak bir dinî yönetim değil, yerlerde farklı farklı dinî toplulukların teşekkülünü destekliyordu. Rus hükümeti farklı kabilelerden oluşan Müslüman halkların ortak bir dinî kurum etrafında birleştirilmesini en büyük yanlışlık sayıyordu. Rusya Müslümanlarının genelde aynı ırktan, yani Türklerden oluştuğunu dikkate alan Çarlık bu halkların dinî açıdan tek merkezde birleşmelerini, gelecekte milli açıdan birliğin sağlanmasına getirip çıkaracağını düşündüğü için, onları ayrı-ayrı cemaatler şeklinde kalmalarını destekliyordu (Mehmetzade, 2018, s. 36-38).

⁵⁷ Gazi şariat mahkemesini gerçekleştiren din görevlisi.

Mevcut durumda 19. yüzyıl boyunca Rusya Müslümanlarının aydınları İslam dininde reformların gerektiğini düşünmeye başladılar. En gerekli reformun ise eğitim hayatında yapılmasını düşünen dönemin aydınları “Cedit” hareketini başlattılar. Bu hareket, Azerbaycan Türkleri arasında da popülerliğini kazandı ve bir dönem sonra İsmail Gaspıralı gibi aydınlar Bakü şehrinin cedit eğitimi veren merkez haline geldiğini (1905) söylüyorlardı (Lapidus, 1996, s. 276, 278). Her ne kadar yeni eğitim merkezleri açılmış olsa da 19. yüzyılın sonlarına doğru eğitim çoğunluk olarak yine ulema sınıfın elinde idi. Mektep ve medreselerden ibaret olan bu tesislerin sayısı 19. yüzyılın ortalarında artarak yaklaşık 700 olmuştu. Bu mektep ve medreselerde eğitim yine ulema sınıfının elinde olsa da onların bir kısmı dünyevî eğitim sistemi açısından kendilerini hayli geliştirmişlerdir (Bünyadov, 1994, s. 616-617).

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında ümmetçilik görüşleri millî fikriyatın ortaya çıkması yönünde gelişmeye başlamıştır. Aydınlanma hareketiyle dönemin aydınları fanatizm ve hurafelere karşı çıkmakla birlikte dinin dünyevî bilimlere karşı olmadığı, aksine İslam’ın ilim-irfan tebliğ ettiğini kanıtlıyorlardı⁵⁸. Harekete yön veren münevverler İslam dünyasında mezhepsel ayrımları reddediyorlardı (Ehedov, 1995, s. 33). Bu hususta İstanbul’da eğitim almış Ali Bey Hüseyinzade-Turan, Paris’te eğitim almış Ahmet Bey Ağaoğlu ve Petersburg’da eğitim almış

⁵⁸ Bakü’de (25 Ağustos – 5 Eylül 1907) gerçekleşen Azerbaycan Öğretmenlerinin II. Kurultayında Şii ve Sünni mezheplerinin eğitimde olan etkilerini ve ayrımcılıklarını aradan kaldırmak için kararlar kabul edilmiştir. Belli olduğu gibi Şii okullarında Sünni öğretmen, Sünni okullarında ise Şii öğretmenlerin ders vermesi ruhban sınıf tarafınca yasak idi. Bu yasağı aradan kaldırmak için kurultay katılımcıları Kafkasya Şeyhülislamı ve Müftüsüne yardım etmeleri için başvuruda bulunmuşlar. Buna cevap olarak her iki dinî lider ulema sınıfına bu konuda yasağın kaldırılmasını önerse de, karara karşı şiddetle karşı çıkanlar da çok olmuştur (Tercüman, 1907, No-72).

Ali Merdan Bey Topçubaşı⁵⁹ gibi şahıslar⁶⁰ Bakü'de el-ele vererek Sünnilik ve Şiilik ihtilafını izale ederek Türklük ve İslamlık camiaları etrafında bütün Azerbaycanlıları toplamaya çalışmışlardır⁶¹ (Gökalp, 2017, s. 27).

Dinî yenileşme sürecinde dönemin aydınları farklı teşkilatların çatısı altında birleşerek millî ve dinî varlıkları için siyasi, kültürel ve hatta silahlı mücadele vermekten bile çekinmiyorlardı. Bu dönemde dikkat çeken en önemli gelişme ise "İttihad-ı İslam" veya başka adı ile desek Panislamizm ideolojisi ile ortaya çıkan dinî yenileşme hareketi idi (Mustafayev, 1973, 116). Bu hareket, düşünen Müslümanların siyasi gayesi oluyor, Müslümanlar arasında birlik ve beraberliği tebliğ ediyordu. Panislamizm 1905 inkılabına kadar ve sonrasında sadece Kafkasya'nın değil, bütün Rusya Müslümanlarının temel ideolojisini oluşturuyordu.

1905 yılında Çarlık Rusya'sındaki Müslümanların siyasi isteklerini belirlemek ve haklarını savunmak amacıyla "Rusya Müslümanları İttifakı" teşkilatı kurulmuştu. Bu teşkilat vasıtasıyla Çarlık yönetiminden Müslüman toplum için millî haklar talep edilmişti. Bu devrin en önemli siyasi isteği ise "İdare-i Ruhaniye" lerin idari bağımsızlığı ve dinî başçıların Müslümanlar tarafından seçilmesi olmuştu

⁵⁹ Yusuf Akçura mezhep ayrılıklarına son verilmesinde Ali Merdan Bey Topçubaşı'nın büyük emeği olduğunu yazıyor. Onun fikrince 1906 yılında Bütün Rusya Müslümanlarının III. Kongresinde bu sorun son bulmuştu. Topçubaşı'nın teşkilat işlerinde mezhep farklılıklarının hiç bir rol oynamaması hususunda teklifi oybirliği ile kabul edilmiş ve kongrede bulunan tüm Müslümanlar "Sünnilik, Şiilik yoktur. Yetsin ihtilaf!" sedalarıyla dakikalarca alkışlamıştı (Akçura, 2016, s. 201-202).

⁶⁰ İsmi geçen her üç düşünür Şii kökenli olmuşlardır.

⁶¹ *Tercüman* gazetesinde 1896 yılında yayınlanmış "Tahran Vakası" başlıklı yazıdan alıntı:

"İşbu mühim meseleden bahis açıldığı sırada şurasını da söyleyelim ki ittihat-i mezhebiye efkârı her yerden ziyade Kafkasya'da ilerlemiştir. Bu kıtada sakın ehl-i İslam'ın bir kısmı Şia diğer kısmı ehl-i Sünni olduğu halde birlik efkârı şu kadar ilerlemiştir ki meclislerde, düşünlerde birleşirler, kız alışıp verişirler, bazı mekteb-i ibtidailerde sıbyanı birleştirirler. Malumatlı gençler ve fehimli ulema bu efkârın sevabından bahis ve teşvikten geri durmazlar, Şia cami ve medresesine Sünniler ve bunların cami ve medreselerine Şiiler hayır ve iane ederler" (Tercüman, 1896, No-26).

(Resulzade, 1993, s. 39). Bununla da dinî görüşlerinin gelişmesi ile özellikle 1914-17 yılları arasında, dinî ve millî konularda özgürlük fikrinin yaygınlaştığını, bu görüşlerle bir arada millîyetçilik ve Türkçülük anlayışının beraber geliştiğini görüyoruz (Caferov, 1993, s. 78).

Azerbaycan toplumunda din konusu Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) döneminde gerçek statüsünü bulmuştur. Çarlık Rusya'sı döneminde din adamları devlet memurları sırasında bir sınıf teşkil ediyor ve devlet bu sınıfları istediği gibi kullanıyor, kendi siyasetine alet ediyordu. Sovyet döneminde ise din yasaklanarak, cami ve mabetler kapatılarak farklı amaçlarla kullanılmıştır. "Müsavat" ise her iki rejimden farklı olarak İslam dininin hürriyetini temin ederek, ulema sınıfının devlet memuru olmasından muaf etmiştir. Din devletten ayrı, hukuki değil, manevi bir alana dönüştürülmüştür (Mehmetzade, 2018, s. 71).

2. BÖLÜM

AZERBAJYAN TÜRKLERİNDE MİLLİ KİMLİĞE YÖNELİK İLK ADIMLAR (19.YÜZYIL BOYUNCA)

19. yüzyıl Azerbaycan Türkleri için çok zor şartlar içerisinde geçmiştir. Bu coğrafya, yıllarca devam eden ciddi kanlı olaylara ve istilalara sahne olmuştur. Rusya'nın Güney Kafkasları sahiplenmesi ile savaşlar bitmiş, ama bu kez de Kafkasların farklı noktaları savaş alanına çevrilmiştir ki, bu da Azerbaycan Türklerini zamanla her açıdan etkilemiştir. Rusya'nın Azerbaycan'ın kuzey kısmını işgal etmesi ile bu coğrafyada nispi sakinliğe yol açmış, bu da mevcut coğrafyanın birçok yönde gelişmesine neden olmuştur. Uzun süre Rus-Sovyet ideoloji okulu tarafından Azerbaycan toplumunda, Rusya'nın işgalinin Azerbaycan'ın kuzey kısmının aydınlanmasına neden olduğu ve bunun için çoğu düşünür ve aydın kişilerin bu coğrafyadan çıktığı gibi fikri yaygındı. Kanaatimizce bu, kökünden yanlış bir bilgidir ve günümüzde Azerbaycan toplumu bağımsız olduğu halde, hala bu temelsiz görüş savunulmaktadır. Öncelikle şunu söylemek gerekiyor ki, Rusya, hiç bir zaman sömürge kolonisi olan bu coğrafya yerlilerinin istenilen alanda gelişmesinde, özellikle aydınlanmasında teşvik edici olmamıştır. Hatta Türklerin aydın kesimini mensup oldukları milletleri asimile etmek için araç görmüştür ve buna dair projeler üretmiştir. Bu gibi projelere örnek olarak, 19. yüzyılın 60'lı yıllarında okullara yönelik İlimskiy sistemini gösterebiliriz (Georgeon, 1986, s. 16). Bu açıdan istila ettiği dönemde Rusya İmparatorluğu, hiçbir zaman yerlilere yönelik çalışma yapmamış, tam aksi, yapılan işlere hep engel olmuştur. Rusya İmparatorluğu'nda Ruslaştırma bir hanedanlık siyaseti olduğu için, ana amaçlarından biri de bununla beraber büyüyen, bir "Büyük Rus" milliyetçiliğinin devamlı beslenmesidir (Anderson, 2015, s. 104). Fakat her ne kadar engel olsa da köklü ve zengin kültüre sahip Azerbaycan Türklerinin millî yönde aydınlanmasına engel olamamıştır. İki önemli tarihi husus millî düşüncelerin gelişimine mutlaka etki gösterecektir. Bunlardan birincisi, dönemin

şartlarınca gelişen kapitalist münasebetler ki, millî burjuvazinin yetişmesi muhakkaktı, ikincisi ise Rusya'nın emperyalist siyasetinin yerlilere karşı millî baskısı idi.

Azerbaycan'da millî aydınlanmanın tarihi, Sovyetler döneminde, komünist ideolojisinin etkisiyle, üç kısımda değerlendirilmiştir. Buna göre millî aydınlanma; maarifçilik, inkılapçılık, millîlik dönemlerine ayrılmıştır. Gerçekte millî yönde aydınlanmadan başka bir hareketin olmadığı bu dönemde, özellikle değerlendirilen kısımlarda isimleri kaydedilen kişilerin çoğu zaman yakından uzaktan bu ayırım ile hiçbir alakaları yoktu. Maalesef günümüzde Sovyetler zamanında kabul edilen bu ayırım, hâlâ Azerbaycan tarih ilminde kullanılmaktadır (DP, 2015, s. 5-8).

Bize göre, 19. yüzyıl boyunca Azerbaycan'ın kuzeyinde az önce söylediğimiz iki faktör: Gelişen kapitalist münasebetler ve emperyalist baskı, toplumun aydın zümresinde millî duyguların ortaya çıkmasına ve gelişimine neden olmuştur. Millî fikriyatın bu dönemde gelişimi 19. yüzyılın sonunda kendisini siyasi düzeyde göstermiş olacaktır. Geçilen süreçte Azerbaycan'da yetişmiş birçok aydın, sadece Azerbaycan toplumunu değil, tüm Türk-İslam dünyasını etkilemişlerdir. Çünkü onlar yapmış oldukları çalışmalarla, gerçekleştirdikleri ilklerle Türk-İslam toplumuna hitap ediyorlardı. Bu kişilerden Azerbaycan'ın kuzeyinde Abbaskulu Ağa Bakıhanı, Mirza Şefi Vazeh, Mirza Kazım Bey, Mirza Fethali Ahundzade, Hasan Bey Zerdabi, Seyid Azim Şirvani vb. ünlü isimleri sayabiliriz. Bu arada şunu da ifade etmemiz gerekiyor ki, 19. yüzyılda Türk dünyasının çok kısmı Rusya İmparatorluğu'nun sömürgesindeyken, Türk topluluklarının tamamı millî yönde ortak noktayı İslam dininde bulmuşlardır. Fakat bu, Tatarlarda ve Azerbaycanlılarda istisna teşkil ediyordu. Bu iki toplulukta ulus bilinci de hızla gelişmekteydi (Georgeon, 1986, s. 12). Türkçülüğün fikir babalarından olan Yusuf Akçura ise, 19. yüzyılın sonuna doğru millî görüşlerin gelişiminin nedenini millîyetçiliğin daha önceden gelişmiş olduğu Avrupa ile temasta olan dört coğrafyada: Garp Türkleri (Osmanlı), Kırım Türkleri, İdil Boyu Türkleri ve Azerbaycan Türklerinde ortaya çıktığını "*Türkçülüğün Tarihi*" kitabında söylemektedir (Akçura, 2016, s. 17-18). Tabii ki ünlü fikir adamı Akçura, bunu

söylerken milliyetçiliğin artık bir siyasi düzeyde ortaya çıkmasını kastediyordu. Fakat millî duyguların ortaya çıkması ve gelişiminin, Akçura'nın söylediği tarihten daha önce, 19. yüzyıl boyunca olduğunu, bilhassa Azerbaycan örneğinde söyleyebiliriz.

Kanaatimizce 18. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan'da millî duyguların ilk ufuklarını dönemin edebi ortamında fark edebiliriz. Öyle ki, bu dönemde yaşamış ünlü Azerbaycanlı şairler Molla Penah Vagif (1717-1797) ve Molla Veli Vidadi (1708-1809) dönemin edebi geleneklerine uygun olarak şiirlerini Fars dilinde klasik üslupta değil, halkın anladığı sade Türkçe ile Türk edebiyatının şiir üslubu dörtlük şeklinde yazıyorlardı. Şiirler, o kadar sade yazılmıştır ki, bugün de çok rahat anlamak mümkündür. Şiirlerinin konuları ise, geleneksel olarak yapıldığı gibi, hanedanlara ithaf edilmiyor, genel anlamda topluma hitap ediyordu. Şiirlerde, siyasi olayların bile bazen eleştirildiğini görebiliyoruz. Oysaki her iki şair saraylara yakın veya irtibatta olan kişilerdi. Bu açıdan, her iki şairin eserleri yazılı olarak kaybolsa da halkın dilinde kolaylıkla ağızdan-ağıza günümüze kadar gelmesi tesadüfi değildir. Millî edebiyatın ve dolayısıyla millî kimliğin gelişiminde büyük katkıları olduğu araştırmacılar tarafından tespit edilen bu kişilerin rolü, bugüne kadar yeterince araştırılmayan konulardandır.

2.1. DÖNEMİN ÖNDE GELEN KANAAT ÖNDERLERİ

2.1.1. Abbaskulu Ağa Bakıhanı⁶² (1794-1847)

⁶² Alman yazar ve şairi Friderih Bodenstedt (1819-1892) Tiflis'te bulunduğu sırada Abbaskulu Ağa'yla tanışmış ve onun hakkındaki düşüncelerini anlatırken, Bakıhanı'nın Batı Dünyasının ahlak, adalet, toplumsal durumu hakkında geniş bilgi sahibi olduğunu, Ruslara sempati beslediğini, mensup olduğu toplumun ulema sınıfından ileri görüşleriyle farklı olduğunu yazmaktadır. Bodenstedt, onun Rusçayı mükemmel bir şekilde benimsediğini, Çar sarayında olduğunu ve Rus ordusunda albay olarak hizmet ettiğini,

Azerbaycan'ın ünlü aydını, düşünür, tarihçisi, bilim adamı, şair ve yazarı Abbaskulu Mirza Muhammet oğlu Bakıhanı, 21 Haziran 1794 tarihte Bakü yakınında Emircan köyünde han ailesinde dünyaya gelmiştir. Babası II. Mirza Muhammet Han, Bakü hanlarının neslinden, annesi ise İslam'ı kabul etmiş Gürcü kızı Sofya Hanım idi. Sekiz yaşına kadar Bakü hanlığında⁶³ yaşayan Abbaskulu Ağa'nın çocukluğu; Emircan, Meştağa, Balahani gibi köylerde geçmiş, ilk eğitimini burada almıştır. 1802 yılında II. Mirza Muhammet Bakü hanlığında taht uğruna mücadelede amcasının oğlu Hüseyinkulu Han'a yenilince bir zamanlar dayısı Gubalı Fethali Han'ın ona hediye ettiği Guba Hanlığı'nda bulunan Emsar köyüne ailece yerleşmiştir. Bundan sonra Abbaskulu Ağa da 1819 yılına kadar bu köyde yaşamış ve yarım kalan eğitimine devam etmiştir. Dönemine göre mükemmel eğitim gören Abbaskulu Ağa, Arapça ve Farsça'nın yanı sıra; edebiyat, ilahiyat ve felsefe gibi ilimleri öğrenmiştir (Mehmedov, 2006, s. 305) (Mövsümlü, 2016, s. 88-90).

1819 yılında Abbaskulu Ağa, Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya eyaletinin valisi General Aleksey Yermolov'un daveti ile Tiflis'e yerleşerek Kafkasya Baş Askerî İdaresinde doğu dilleri çevirmenliği görevine alınarak burada tam 26 yıl çalışmıştır. Rusya devletinde askerî memur olarak hizmet eden Bakıhanı, tuğgeneral rütbesine kadar yükselmiştir. Bulunduğu Tiflis ortamı onun dünya görüşünü derinden etkilemiştir. O, burada Aleksandr Griboyedov, Fridrih Bodenştedt, Fazil Han Şeyda, Mirza Şefi Vazeh, Mirza Fethali Ahundzade gibi dönemin ünlü isimleri ile arkadaşlık etmiştir (Mehmedov, 2006, s. 305) (Mövsümlü, 2016, s. 88-90).

Abbaskulu Ağa Bakıhanı, farklı dönemlerde farklı nedenlerle dünyanın başka yerlerinde de olmuştur. 1827-1828 yıllarda Rus-Kaçar savaşları döneminde

bununla da muhafazakâr Müslüman ulema-beyzade sınıfından farklı olduğunu, mükemmel eserleri, derin bilgisi, aristokratik duruşu ile her yerde saygı ve ün kazandığını söylüyordu (Hüseyinov, 2007, s. 111).

⁶³ Bakü Hanlığı, 1747 yılda Nadir Şah Afşar'ın ölümü ile kurmuş olduğu devletin dağılması sürecinde Azerbaycan coğrafyasında ortaya çıkan onlarca küçük hanlıktan biridir. Merkez Bakü kenti ile etrafında yerleşen köylerle beraber Abşeron yarımadasını kapsayan şehir devlet Guba, Şamahı Hanlıkları ve Hazar denizi ile sınırlanıyordu. 1806 yılında Rusya'nın işgali ile hanlığın varlığına son verilmiştir (AT, 1996, s. 508-511).

Güney Azerbaycan'da diplomatik görevde bulunarak, bizzat "Gülistan" barış anlaşmasında çevirmen olarak iştirak etmiş, 1833-1834 yıllarda Polonya ve Rusya turu gerçekleştirerek Varşova, Petersburg gibi gelişmiş şehirlerde yaşamış, bu dönemde ünlü Rus şairi Aleksandr Puşkin'le arkadaşlık etmiştir (Mirahmetov, 2013, s. 34). Ömrünün son yıllarında Orta Doğu'ya seyahat etmiş, 1846 yılında İstanbul'da bulunarak Sultan Abdülmecit'le görüşmüş ve 1847 yılında ise Hac ziyareti için Arabistan'a sefer etmiştir (Mövsümlü, 2016, s. 88-90).

Ömrünü Azerbaycan Türklerinin aydınlanmasına adanmış Abbaskulu Ağa, 1835 yılındaki Avrupa seferinden memleketi Guba'ya dönerek burada "Gülistan" adlı edebi meclis açmış ve çevredeki şairleri bir araya getirmiştir. Bir gazeteci olarak farklı dönemlerde *Tifliskiye Vedomosti*, *Zakavkaskiy Vestnik*, *Kavkaz* isimli Rusça yayınlanan gazetelerle çalışmıştır. Zengin ilmi ve edebi eserleri ile Azerbaycan'da ansiklopedik bir kişi olarak bilinmektedir. Edebi yaratıcılığında "Kutsi" mahlası ile yüzlerce kaside, kıta, gazel, rubai, mesnevi, biyografik şiirler, manzum hikâyeler, temsiller yazmıştır. Onun; "*Riyazü'l Kuds*", "*Mişkatü'l Envar*", "*Mirac-ı Hayal*", "*Meclis-i Fireng*" gibi insani değerleri, hak-adaleti, ahlakı, bilimi tebliğ eden şiirleri; dil, coğrafya, tarih, astronomi, mantık, psikoloji vb. bilim dallarında yazılmış "*Kanun-i Kutsi*", "*Esrar-ül Melekût*", "*Tehzib-ül Ahlak*", "*Ayn-ül Mizan*", "*Gülistan-i İrem*", "*Keşf-ül Garaip*", "*Nasihatname*" gibi ilmi eserleri vardır (AET, 4.cilt, 2011, s. 123-124).

Azerbaycan Türklerinin büyük aydını Abbaskulu ağa Bakıhanı 1847 yılında Mekke'den Medine'ye sefer ederken Vadi-i Fatima adlı yerde hastalıktan vefat etmiş ve orada defnedilmiştir (Devlet, 2014, s. 33).

2.1.2. Mirza Şefi Vazeh (1794-1852)

Ünlü Azerbaycanlı aydın, düşünür, şair, öğretmen Mirza Şefi Sadık oğlu 1794 yılında Gence'de mimar Kerbelayı Sadık'ın ailesinde dünyaya gelmiştir. Babası

Gence hanlığının⁶⁴ saray mimarı olduğu için dönemin zengin kişilerindendi, fakat 1804 yılda bu hanlığın Rusya tarafından işgalinden sonra ailenin maddi durumu kötüleşmiş, kısa bir zaman sonra Kerbelayi Sadık vefat etmiştir (Seyidzade, 1969, s. 15-16).

Mirza Şefi'nin ulema olmasını arzu eden babası onu küçük yaşlarından itibaren dönemin en ünlü medresesi olan Gence'nin Şah Abbas camisinin medresesine göndermiştir. Mirza, eğitim sürecinde birçok bilimleri, Farsça ve Arapça'yı, hattatlığı öğrenmiştir. Edebiyata daha çok meraklı olan Şefi medrese eğitimine çok istekli değildi ve babasının vefatı ile oradan ayrıldı. Zaten medrese hocaları da onu ilerici görüşlerinden dolayı sevmedikleri için ders vermektan imtina ediyorlardı. Mirza, daha sonradan eğitimini dönemin tanınmış sufi bilim adamı Hacı Abdullah'tan⁶⁵ almıştır. Hacı Abdullah, ileri görüşleri ve hurafeye karşı duruşuyla gelenekçi Gence ulema sınıfı tarafından sevilen birisi değildi ve Şefi'de derin bir etki bırakmıştır (Hüseynov, 2007, s. 107-108) (Seyidzade, 1969, s. 16-18).

Şefi, bir dönem Gence'de özel olarak doğu dilleri ve hattatlık dersi vermiştir. Daha sonraları ise, Hacı Abdullah'ın önerisiyle, Gence hanlığının şehit hükümdarı Cevat Han'ın kızı Püste Begüm'ün köşkünde köylerinin idari-yazı işlerini yürütmek için mirza olarak işe alınır. Bu işlerinden dolayı o Mirza Şefi olarak bilinmeğe başlıyor (Seyidzade, 1969, s. 17-18). Fakat memuriyet hayatı uzun sürmemiş ve 1826 yılında ikinci kez Rus-Kaçar harbinin başlanması ile işini kaybetmiş, bir dönem bu şehirde yine özel olarak dersler vermek ve siparişle

⁶⁴ Gence Hanlığı 1747 yılda Nadir Şah Afşar'ın ölümü ile kurmuş olduğu devletin dağılması sürecinde Azerbaycan coğrafyasında ortaya çıkan onlarca küçük feodal devletlerden biri ve siyasi açıdan en güçlüsü. Merkez Gence kenti ile etrafında yerleşen arazilerle beraber şehir devlet Karabağ, Şeki, İrevan hanlıkları, Şemşeddil sultanlığı ve kısmen de Gürcü Kartli çarlığı ile sınırlanıyordu. 1804 yılda Rusya'nın işgali ile hanlığın varlığına son verilmiştir (AT, 1996, s. 508-511).

⁶⁵ Hacı Abdullah hakkında bilgiler kısıtlıdır. O Genceli olsa da uzun süre Tebriz'de ticaretle uğraşmıştır. İran'da kutsal yerleri ziyaret ettikten sonra hac seferini gerçekleştirmiştir. Kısa bir dönem Bağdat'ta yaşayan Hacı Abdullah orada Seyit Sattar adlı bir dervişle tanışmış ve ondan Sufiliği benimsemiştir. Bazı araştırmacılara göre Hacı Abdullah Mirza Şefi'yi evlatlığa almıştır (Seyidzade, 1969, s.17-18).

kitapların yüzünü göçürmek gibi işlerle uğraşmıştır. Zamanla maddi durumu kötüleşen Mirza, 1840 yılda Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya eyaleti genel valiliğinin merkezi olan Tiflis'e yerleşmiş ve burada geçmiş öğrencisi, artık Rusya'nın bir memuru olan Mirza Fethali Ahundzade'nin ricası ile Rus okulunda Türkçe öğretmeni olarak işe alınmıştır. O, bu okulda Azerbaycan Türkçesi dışında Farsça da ders veriyordu. Bu dönemde Mirza, okul dışında geçimini sağlamak için yine özel olarak dersler de vermeye devam etmiştir (Hüseynov, 2007, s. 109-110).

Tiflis'te bulunduğu dönemde Abbaskulu Ağa Bakıhanı, Mirza Fethali Ahundzade gibi ünlü aydınlarla bir arada bulunuyordu. 1846-1850 yıllar arasında tekrar Gence'de öğretmenlik yaptıktan sonra, 1850 yılda Tiflis'e yerleşerek burada Gimnazyumda yine Azerbaycan Türkçesi ve Farsça öğretmeni olarak çalışmaya devam etti. 1852 yılında Mirza Şefi, Rus bilim adamı İvan Grigoryev'le beraber Azerbaycan edebiyatının ilk müntahabatı sayılan "*Kitab-i Türki*" adlı dersliği hazırlamış, yine aynı kişi ile beraber Tiflis Gimnazyumu için hazırlanan "*Tatar-Rus Sözlüğü*" kitabının da yazarı olmuştur (Ahmetov, 2014, s. 93-100) (AT, 1996, s. 723).

Mirza Şefi, öğretmenlik faaliyetleri dışında daha çok şair olarak da ün kazanmıştır. Tiflis'te iken "Divan-ı Hikmet" adlı edebi meclisin kurucusu ve aktif üyelerinden idi. O dönemin aydınlarını buraya toplayarak meclisler düzenliyordu. Derneği sürekli ziyaret eden kişiler arasında Abbaskulu Ağa Bakıhanı gibi isimler de vardı (Hüseynov, 2007, s. 107-110-111). O genelde aşk, zevk, bazen de feodal ilişkilerle hurafeye karşı konulu gazel, rubai, muhammes, mesnevi vb. üsluplarda şiirlerini Vazeh mahlası ile yazıyordu. Onun şiirleri 1845 yılından itibaren Tiflis'teyken öğrencisi olmuş Alman bilim adamı Friderih Bodenstedt tarafından 1851 yılında Berlin'de "*Mirza Şefi'nin Nağmeleri*" adı ile Almanca yayınlanmıştır⁶⁶ (AT, 2.cilt, 1960, s. 119) (AT, 1996, s. 738, 743).

⁶⁶ Friderih Bodenstedt "*Mirza Şefi'nin Nağmeleri*" (*Die Lieder des Mirza-Schaffy*) adı ile yayınladığı bu kitap Avrupa'da büyük ilgi ile karşılanmış ve defalarca basılmıştır. Bu popülerliği gören Friderih daha sonralar kitaptaki şiirlerin çeviri olmadığını ve tamamen kendine ait olduğunu söyleyerek sahiplenmiştir. Kitap altmıştan çok baskıya gitmiş ve Avrupa'nın hemen hemen bütün dillerine çevrilmiştir.

Mirza Şefi Vazeh 1852 yılında hastalıkta vefat etmiş ve Tiflis'te Müslüman mezarlığında defnedilmiştir.

2.1.3. Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878)

Modern Azerbaycan edebiyatının kurucusu, Türk-İslam dünyasının ilk tiyatro oyun yazarı, alfabe ıslahatçısı, düşünür, şair, yazar ve filozof Mirza Fethali Ahundzade (Altstadt, 1992, s. 52), 1812 yılında aslen Güney Azerbaycanlı olan memur Mirza Muhammet Tağı'nın ailesinde Azerbaycan'ın Şeki kentinde dünyaya gelmiştir⁶⁷. Onun babası Muhammet Tağı Hacı Ahmet oğlu, Tebriz

⁶⁷ Araştırmacı Nesip Nesipli Mirza Fethali Ahundzade'nin milli kimliğinin sorunlu olduğuna işaret ederek, onun pan-iranizm fikirlerinin taşıyıcısı olduğunu ifade eder (Nesibli, 2017, s. 89-93). Ahundzade'nin Fars kökenli olması fikri aslında kendisinin bir kaç yerde bunu yazmasından kaynaklanıyor. Örneğin kendinin yazmış olduğu biyografisinde, Tahran'da yaşayan Zerdüştilerin başçısına 1871 yılında yazmış olduğu mektupta kökünün Farslara dayandığını ifade ediyor (Ahundzade, 3.cilt, 2005, s. 142, 215). Aynı şekilde kendisine ait başka resmi evraklarda bu bilgiyi inkâr edip, Türk olduğunu yazan belgeler de mevcuttur. Örneğin 1845 yılına ait kendisinin yazdığı özgeçmişinde dedelerinin Azerbaycan'da yaşayan Türk tayfalarından olduğunu kaydeder (Ahundzade, 3.cilt, 2005, s. 222). Ali Bey Hüseyinzade-Turan da Kafkasya'nın Şeyhülislamı olan dedesi Ahund Ahmet Selyani'nin yakın arkadaşı olan ve çocukluğunda dedesinin teşkil ettiği edebi-ilmî meclislerde severek dinlediği Mirza Fethali Ahundzade hakkında "*Mektup-i Mahsus*" yazısında şöyle diyordu:

"Kafkas Türklerinin Molyeri bulunan müdhikenüvis-i şehir Mirza Fethali Ahundov'a adının başında "mirza" var, yahut sonunda "ov" var diye acem, acemleşmiş, yahut ruslaşmış nazarıyla bakıp tanımamak, takrir etmemek, Türk olduğunu, Türkçe yazdığını, Türklere hizmetde bulunduğunu bilmemek... işte tayip olunacak hallar..." (Türk, 1904, No-56).

1868 yılında Kaçar devletinin devlet adamı Mustovfiyul-Memalike yazdığı mektupta da şu ifadeler geçer:

"Celal sahibi olan cenabınızın huzuruna arz ediyorum: ben Şii mezhep Müslümanlardan biriyim. Azerbaycanda doğmuşum. Meşkin, Karadağ, en son Şekide sakin olmuşum... Müslüman dillerinden Arapça ve Farsçayı iyi biliyorum... daha sonralar Rusçayı mükemmel öğrenmişim" (Ahundzade, 3.cilt, 2005, s. 81).

Bu ifadelerden onun Farsçayı yabancı dil olarak kabul ettiğini ve Azerbaycan'da doğup büyüdüğünü anlıyoruz.

eyaletinde yerleşen Hamne kasabasından idi. Muhammet Tağı babası gibi bu kasabanın ve birkaç köyün muhtarı olmuşlardı. Sonralar Muhammet Tağı şah askerlerini cezalandırdığı için görevinden alınmış, emlaki ise müsadere edilmiştir. Bununla da o ailesi ile beraber Kuzey Azerbaycan'a geçerek Şeki'ye yerleşmiştir. Şeki'ye yerleşmesinin nedeni ise bu eyaletin valisi Caferkulu Han Hamneli'nin hemşerisi olması idi.

Babası ile annesinin ayrılmasından sonra Ahundzade annesi ve annesinin amcası Ahund Hacı Alesker'in himayesinde büyüyor. 13 yaşına kadar Güney Azerbaycan'da yaşayan Ahundzade Ahund Hacı Alesker'in 1825 yılda Şeki'ye dönmesiyle Kuzey Azerbaycan'a dönüyor. Mirza Fethali onun eğitimi ve terbiyesi ile iyi ilgilenen Hacı Alesger'den çok etkilenmiş ve hatta gelecekte kendisine bundan dolayı onun Ahund unvanını Ahundzade olarak soy isim alıyor. Fetihali'nin annesi ulema olmasını arzu eder ve bunun üzerine Hacı Ahund Alesker 1832 yılında onu Gence'ye götürür, medreseye kaydettirir. Burada o dinî fenlere, hattatlığa ve Farsça, Arapça dillerine sahipleniyor. Hocaları arasında gelecekte onun dünyaya bakış açısını derinden etkileyen Mirza Şefi Vazeh de bulunuyor. Onun etkisi ile din âlimi olmaktan vazgeçen Ahundzade'nin Rus okulunda okumak ve eğitimini Tiflis'te devam ettirmek arzusuna ileri görüşlü atalığı Ahund Hacı Alesker karşı çıkmaz ve hatta ona yardımcı da olur (MFAVG, 2012, s. 5-9) (Cabbarlı, 2012, s. 18-33). "İkinci Babam" diye adlandırdığı Hacı Ahund Alesker'in eğitimi ile ilgili yardımlarını, Farsça yazmış olduğu ve 1887 yılda *Keşkül* gazetesinde seri olarak yayınlanan özgeçmişinde geniş bilgi vermektedir (Keşkül, 1887, No-43).

Artık çağdaş bilimlerle ilgilenen Fethali 1833 yılında kendi isteği üzerine Şeki şehrinde yerleşen Rus okuluna kaydını yaptırmıştır. Bunun ardından 1834 yılında Tiflis'e yerleşerek Kafkasya valiliğinde mülki işler şubesinde Doğu diller tercümanı olarak faaliyete başlamış ve emekliye ayrılana kadar 44 yıl burada çalışmış, albay rütbesine kadar yükselmiştir. Kısa bir dönem Tiflis eyalet okulunda ve Tiflis ruhani ortaokulunda öğretmenlik de yapmıştır. Aktif faaliyetlerinden dolayı farklı yıllarda farklı kuruluşlarda toplumsal faaliyetler gerçekleştirmiştir. Örneğin 1851 yılında Rusya Coğrafya Cemiyetinin Kafkasya

şubesine üye olmuş, Kafkasya Arkeoloji Kurulunun araştırma işlerine katılmış, 1873 yılında ilk Türkçe yayınlanan *Ekinci* gazetesine destekte bulunmuş, yazılar yazmıştır.

Edebi yaratıcılığına şair olarak başlayan Mirza Fethali şiirlerini “Sebuhi” takma adı ile yazıyordu. 1837 yılında henüz 25 yaşındayken Rusya’nın büyük şairi Aleksandr Puşkin’in ölümü üzerine “*Puşkin’in Ölümüne Şark Poemi*” eserini yazmış ve hemen Rusçaya çevrilerek yayınlanmıştır. Tiflis’teyken dönemin birçok ünlü aydınları ile bir arada olmuştur. Bu ortam onun dünya görüşünü etkilemiş ve ona fikirlerinde ilerici görüşleri geliştirme imkânını sunmuştur. Avrupa tarzı yazılara meraklı olan Ahundzade, 1850-1855 yılları arasında kendine büyük bir ün kazandıracak olan Türk-İslam dünyasında ilk kez altı komedi dram eserini yazmıştır: “*Hekayet-i Molla İbrahim Halil Kimyager*” (1850), “*Hekayet-i Müsyö Jordan, Hekim-Nebatat ve Derviş Mesteli Şah, Cadugün-i Meşhur*” (1850), “*Sergüzeşt-i Vezir-i Han-i Lenkeran*” (1850), “*Hekayet-i Hırs Kuldurbasan*” (1851), “*Sergüzeşt-i Merd-i Hasis*”⁶⁸ (1852), “*Murafiye Vekillerinin Hekayeti*” (1855). Ayrıca Azerbaycan edebiyatında ilk roman olarak kabul edilen “*Aldanmış Kevakib*” eserini de 1857 yılında yazmıştır (Şeref, 2008, s. 294).

Ahundzade, eğitim ve edebiyatın gelişmesi için Türk ve Müslüman dünyası için kullanılan Arap alfabesinin ıslahı, daha sonralar ise Latin alfabesinin kullanılmasıyla ilgili projeler de hazırlamıştır. Bu projeyi Osmanlı devletinin başkenti İstanbul’a gelerek sultana ve sadrazam Fuat Paşa’ya sunmuştur (Şeref, 2008, s. 294).

Mirza Fethali Ahundzade, 1878 yılında uzun süren hastalıktan sonra vefat etmiş, kendi vasiyeti üzerine Tiflis’teki Müslüman mezarlığında hocası Mirza Şefi Vazeh’in mezarı yanına defnedilmiştir.

2.1.4. Mirza Kazım Bey (1802-1870)

⁶⁸ Bu eser daha çok ikinci adı olan “*Hacı Kara*” olarak ta bilinmektedir.

Azerbaycan Türkü kökenli dünyaca ünlü Rusya şarkiyatçısı, tarihçi, Türkolog ve filolog Muhammet Ali Kazım Bey⁶⁹ 1802 yılında Reşt şehrinde şeyhülislam Hacı Muhammet Kasım Kazım Bey'in ailesinde dünyaya gelmiştir. Baba taraftan kökence Derbent'ten olan Mirza Kazım Bey⁷⁰ anne tarafı Gilan eyaletinin han sülalesinde geliyordu. Mirza küçük yaşlarındayken babasının şeyhülislam olarak tayini Derbent şehrine çıkıyor ve onlar ailece buraya yerleşiyorlardı. Mirzanın ruhani olmasını arzu eden babası onun eğitimine özellikle dikkat ediyor. Kazım Bey bu süreçte İslami bilimler yanında Türkçe, Farsça, Arapça, Rusça dillerini de mükemmel olarak öğrenmiştir. Kazım Bey, babasının desteği ile Molla Salih Bilici, Molla Abdülaziz Hiskenci, Şeyh Muhammed Bahreynli gibi dönemin ünlü hocalarından eğitim almıştır (Hüseynov, 2007, s. 124-125).

Mirza Kazım Bey, 17 yaşındayken kendisinin ilk ilmi çalışması olan "*Arap Dilinin Grameri*" kitabını yazmıştır (Kasımova, 2014, s. 42) (Ahmetov, 2014, s. 89-92). Ömrünün genç çağlarında babasının kuzey Kafkasya'daki "Mürizm" hareketi ile ilişkileri olması suçlamasıyla⁷¹ ailece Rusya hükümeti tarafınca vatanından sürülen Mirza'nın hayatında Heşterhan'da yeni bir dönem başlıyordu.

Heşterhan'da bulunan Hollandalı misyonerler Kazım Bey'le tanıştıktan sonra, ondan kendilerine doğu dillerini; Arapça, Türkçe, Farsça öğretmesini rica eder ve o, bu teklifi kabul eder. Bu esnada kendisi de onlardan birçok batı dillerini; İngilizce, Fransızca, Almanca ve kısmen İbraniceyi öğrenmiştir (Hüseynov, 2007, s. 125). Hollandalı misyonerler ile tanışan Mirza, ailesinin inancına aykırı olan bir

⁶⁹ Hristiyan dinini kabul ettikten sonra Aleksandr Kazım Bek ismini almıştır. Fakat her kes onu daha çok Mirza Kazım Bey olarak bilir.

⁷⁰ Mirza Kazım Bey kendinin 1842 yılında kaleme aldığı biyografisinde babası Kasım Kazım Bey'in Derbent'in şeyhülislamı, dedesinin ise Guba'lı Fethali Han'ın (1736-1789) sarayında mali işlerden sorumlu yardımcısı olduğunu kaydediyor (Hüseynov, 2007, s. 124-125).

⁷¹ Mirza Kazım Bey bu iddianın tam aksi olarak babasının Derbent'de yerli beyler tarafınca sevilmediğini ve onların fitnesiyle Rusya hükümetinin onun mülkünü müsadere etmekle 1820 yılında on dört arkadaşıyla beraber sürdüğünü kendi biyografisinde yazıyor (Hüseynov, 2007, s. 125).

adım atarak Hristiyan dinini kabul etmiş ve bundan sonra hep batı dünyasının sunduğu ilimlerle ilgilenmiştir.

Kafkasya'nın başkumandan Aleksey Yermolov (1777-1861) nedense Kazım Bey'in Heşterhan'da kalmasını Rusya'nın genel siyaseti için tehlikeli buluyor ve Rusya'nın dış işleri bakanı Graf Karl Nesselrod'a (1780-1862) gönderdiği 28 Ekim 1824 tarihli raporunda onun Sibiryaya sürülmesini öneriyor. Yermolov'un isteği yerine getirilerek Kazım Bey'in sürgün kararı veriliyor, fakat yolda onun ağır bir şekilde hastalanması nedeniyle Kazan'da bir dönem kalmasına izin veriliyor (Hüseyinov, 2007, s. 126).

Kazım Bey, Kazan'da bulunduğu dönemlerde Kazan Üniversitesi'nin bilim adamları tarafından büyük ilgi ile karşılanmış ve hükümetten onun burada kalarak üniversitede çalışması istenmiştir. 1826 yılda Kazan Üniversitesi'nde Doğu dillerinden seminerler vermeye başlayan Mirza Kazım Bey'in bununla da akademik kariyeri başlamıştır. Çok sayıda bilimsel çalışmalar yazan Kazım Bey, bu üniversitede fakülte dekanlığı vazifesine kadar yükselmiştir (1837). Artık kısa bir zamanda onun ismi Batı Avrupa ve Rusya'nın en iyi şarkiyatçıları sırasında zikrediliyordu. Onun bu başarıları Petersburg Üniversitesi'ne davet edilmesiyle sonuçlanmış ve 1845 yılında bu şehre taşınmıştır. 1870 yıla kadar burada çalışan Profesör Mirza Kazım Bey, toplamda 110'dan çok ilmi eser yazmıştır (Hüseyinov, 2007, s. 126-134). Yazmış olduğu eserlerle Kırım Hanlığı, İran'da Babilik hareketi, Kafkasya'da Müritizm ve Şeyh Şamil hareketi, Derbent'in tarihi, Türk-Tatar dilinin grameri, İslam dinî gibi konuların araştırılmasını göz önünde bulundurursak, Kazım Bey'in Türk-İslam dünyasına çok kıymetli eserler bıraktığını söyleyebiliriz (Hüseyinov, Bakü, 2007, s. 130). Hatta şunun da altından çizelim ki, Uygur Türkleri hakkında ilk ilmi eseri de yazan Kazım Bey'in olduğu bellidir. Yapmış olduğu birçok ilmi çalışmalar sırasında *“Esseb'u's- Seyyar”* (Yedi Uzak), *“Uygurlar Hakkında Araştırma”*, *“Derbentname”*, *“Bab ve Babiler”*, *“Müritizm ve Şamil”*, *“İslam Tarihi”*, *“Türk-Tatar Dillerinin Grameri”* gibi kıymetli eserlerin altını çizebiliriz.

Bulduğu Batı görüşlü ortam onun batı modelinde bir bilim adamı olarak gelişmesine yardımcı olmuştur. Fakat Mirza Kazım Bey, hayatı boyunca hep

Müslüman doğusu ve Türk dünyasını araştırmış, bu konuda yazmış olduğu kıymetli eserler ona hem Rusya bilim alanında, hem de genel Avrupa'da büyük bir ün kazandırmıştır⁷². 1828 yılında İngiltere Kraliyet Şarkiyatçılar Cemiyeti'ne, 1835 yılında ise Rusya Bilimler Akademisi'ne üye olarak seçiliyor (Ahmetov, 2014, s. 89-92). Mirza Kazım Bey Rusya'da çok zaman "Orientalizm" bilim dalının kurucularından sayılıyor. Rusya'nın dönemin hemen-hemen tüm ünlü şarkiyatçıları bu ünlü bilim adamının öğrencileri olmuşlardır (Devlet, 2014, s. 27). Öğrencileri arasında İlya Berezin (1818-1896), Nikolay İlminskiy (1822-1891), Nikolay Çernişevski (1828-1889) gibi Rusya'nın sayılan bilim adamlarının isimleri kaydedilebilir (Hüseynov, 2007, s. 134).

Profesör Mirza Kazım Bey, 1870 yılında Petersburg'da vefat etmiştir.

2.1.5. Seyid Azim Şirvani (1835-1888)

Ünlü Azerbaycanlı şair, aydın ve eğitimci Hacı Seyit Azim Şirvani'dir. Tam adı Seyit Azim Mir Caferzade olan Şirvani Sünni mezhebinden olan toplumun çoğunluğu teşkil ettiği, aynı zamanda tarih boyunca edebiyat ve bilimin merkezi olan Azerbaycan'ın Şamahı şehrinde 1835 yılında Seyit Muhammet'in ailesinde dünyaya gelmiştir. Yedi yaşındayken babasını kaybeden Seyit Azim annesi Gülsüm hanımın babası Molla Hüseyin'in himayesinde büyümüştür. Molla Hüseyin Dağıstan'ın Kumuk Türklerinin yaşadığı Yaksay köyünde dinî görevde olduğundan Azim ilk eğitimini de burada görmüştür. Hayatının 11 yılını Dağıstan'da geçiren Seyit dedesinden Farsça ve Arapçayı, yerlilerden ise birkaç şiveyi öğrenmiştir. Daha sonraları 1853 yılında ilmi tahsilini geliştirmek için Şamahı'ya dönerek medresede eğitim almıştır (Şirvani, 1.cilt, 2005, s. 4-5).

⁷² Türkolog Ahmet Caferoğlu Mirza Kazım Bey hakta onun hayat ve faaliyetlerini ışıklandıran yazısında şöyle diyor:

"Kelimenin geniş manasıyla Kazım Bey Azerbaycan Türklerinin ilk Avrupai ilim profesörü ve ilk münevver zümresinin şeyhidir" (Caferoğlu, 1932, s. 62).

Çok zeki ve başarılı olduğundan hocaları tarafından eğitimini daha da genişletmek için Irak'a gitmesi önerilmiştir. Bununla da 21 yaşındaki Seyit Azim, 1855 yılından itibaren Kerbela ve Necef şehirlerinde eğitim görmüş, fakat bu arada onu evrensel ilimler ilgilendirdiği için Şam ve Kahire'de de kısa süreli eğitim almıştır. Bu yıllarda o farklı dinî fenler, doğu felsefesi, Arap edebiyatı, İslam tarihini okudu, Arapçasını geliştirdi (Şirvani, 1.cilt, 2005, s. 6). Genç yaşlarında Ahund unvanı alan Seyit Azim, Şamahı'ya döndükten sonra dinî görev yapmaktan imtina ederek 1869 yılında kendisine ait çağdaş eğitim veren özel "Usul-i Cedit" okulunu açarak ömrünün sonuna kadar burada öğretmenlik yapmıştır⁷³ (Swietochowski, 1988, s. 44-45). Bu okuldaki mezun olan birçok öğrenci gelecekte Azerbaycan aydınlanma döneminin en ünlü isimleri olmuşlardır⁷⁴. Bu okulla beraber Seyit Azim 1877 yılında Hasan Bey Zerdabi'nin yardımı ile Şamahı şehir okuluna da öğretmen olarak kabul ediliyor (Şirvani, 1.cilt, 2005, s. 8).

Daha çok şair olarak bilinen Seyit Azim'in edebi mirası Azerbaycan Türkçesinde ve Farsçadan oluşan iki büyük külliyattan ibarettir. Kullandığı üslup esasen gazeldir. Şiirlerinde hayata olan aşk, aydınlık, dinî ahlak, cehalete karşı konuları ele alır. Şamahı'da faaliyet gösteren "Beyt-üs Sefa" şairler meclisinin en aktif üyelerinden idi (Şirvani, 1.cilt, 2005, s. 8). Maddi sıkıntılar ve sansürlerle karşılaşan Seyit Azim kitaplarını bir türlü yayınlamamıştır. Şirvani'nin oğlu Seyit Cafer'in söylediğine göre aydınlanmaya büyük önem veren Azerbaycan Türklerinin millî burjuvazisinin önde gelen hayırsever isimlerinden olan Hacı Zeynalabidin Tağıyev, ilk kez olarak onun külliyatının yayın masraflarını

⁷³ Son araştırmalara göre Seyit Azim Şirvani öğretmenlik görevine 1874 yılında Şamahı aydınlarından din alimi Hacı Sait Ünsizaden'in açmış olduğu dünyevî eğitim veren "Meclis" adlı okulunda Celal Ünsizade ile beraber başlamıştır. Bir buçuk sene sonra Ünsizade kardeşleri Tiflis'e taşınırken okulu Seyit Azim'e devretmişler (Şirvani, 1.cilt, 2005, s. 7).

⁷⁴ Azerbaycanın en ünlü mizah şairi, aydın ve eğitimcisi Mirza Elekber Sabir (1862-1911), ünlü gazeteci, yazar, aydın ve eğitimci Sultan Mecit Ganizade (1866-1937) gibi isimler Seyid Azim Şirvani'nin okulundan mezun olmuşlar.

karşılamiş, fakat sansürden dolayı Bakü'de yayınlanmasına izin verilmeyen bu kitabı Tağıyev, Tahran'da yayınlamıştır (Süleymanov, 1996, s. 11).

Şirvani, Bakü'de Hasan Bey Zerdabi'nin 1875 yıldan itibaren yayınladığı ilk Türkçe gazete olan *Ekinci* ile de irtibat kurmuş, bu gazete için şiirler yazmış ve başlatılan aydınlanma hareketini desteklemiştir. O *Ekinci* gazetesinden başka *Ziya*, *Keşkül* gazete ve dergisine de yazılar yazmıştır. Eğitimci faaliyetlerinde de yenilikçi olan Seyit Azim, Türkçe, edebiyat, tarih ve din alanlarında da yeni derslikler üzerinde çalışmalar yürüterek halka sunmuştur (Şirvani, 1.cilt, 2005, s. 8-10, 17).

Seyit Azim Şirvani'nin edebi, eğitimci faaliyetlerinin yanı sıra Azerbaycan Tarihi ile de ilgilendiği ve memleketi Şirvan yöresini araştırarak kıymetli eserler yazdığı bilinmektedir. Onun halk gelenekleri ve rivayetleri, Şirvan bölgesinin 33 tarihi abidesi hakkında çok değerli ve uzun makalesi 1882 yılında Tiflis'te "*Kafkasya Tarihi ve Arkeolojisi Cemiyeti Bildirisi*" adlı dergide yayımlanmıştır (Baykara, 1975, s. 64).

Hayatını Azerbaycan Türklerinin aydınlanmasına adayan Seyit Azim Şirvani 1888 yılında doğduğu Şamahı şehrinde vefat etmiştir.

2.1.6. Şeyh Cemaleddin Efgani (1836-1897)

Asıl adı Seyit Muhammet Safder oğlu olan İslam Dünyasının modernleşme sürecinde en ünlü ismi, fikir babası, ümmet birliğinin savunucusu Şeyh Cemaleddin Efgani (İA, 10.cilt, 1994, s. 456-466) 1836 yılında Azerbaycan'ın güney yöresinde yerleşen Hemedan ilinin Esedabat kasabasında doğmuştur⁷⁵.

⁷⁵ Şeyh Cemaleddin Efgani çok zaman taşıdığı Efgani mahlasına göre Afganistanlı zannedilir veya bazen de peygamber soyundan geldiği iddia olunur. Örneğin Efgani'nin günümüze kadar belli olan ilk biyografisini yazan öğrencisi Muhammed Abduh onun Kabil şehrinin Küner kasabasına bağlı Esadabad köyünde dünyaya geldiğini ve Hz. Ali'nin soyundan geldiğini yazıyor (Şeleş, 2013, s. 2). Fakat çağdaşları Türk olduğunu söylemektedirler. Bu konuda onunla Paris ve İstanbul'da sıkı temaslardan bulunmuş Ahmet Ağaoğlu ısrarlıdır. Onun sözlerince Efgani kökence Meraga'lıdır (Ağayef, 1911, s. 47). Efgani'yle İstanbul'da temaslarda bulunan Mehmet Emin Yurdakul ve Mehmet

Sekiz yaşına kadar burada yaşamış, daha sonra zengin din adamı olan babası onu Kabil'e götürmüş ve Cemaleddin orada büyüyerek eğitim almıştır. Araştırmacıların fikrince o, Kabil'e gelirken Türkçe dışında hiçbir dil bilmiyordu ve Kabil medresesinde eğitim süresinde Arapça, Farsçayı öğrendi, felsefe ve müspet ilimleriyle ilgilendi (Nesibli, 2017, s. 36). Arapça, Farsça dışında sonralar Fransızca'yı serbest konuşacak şekilde, Rusça ve İngilizceyi anlayacak kadar öğrenmiştir. 18 yaşında Hindistan'a sefer etmiş, buradan da Mekke'ye Hac ziyareti yaptıktan sonra, tekrar Afganistan'a dönerek Emir Dost Muhammed Han (1793-1863) hâkimiyeti zamanında Afganistan'da bir dönem memur olarak çalışmıştır (Devlet, 2014, s. 196).

Dost Muhammed Han'ın ölümünden sonra başlayan hanedan kavgaları yüzünden Efgani tekrar İngiltere'nin sömürgesinde olan Hindistan'a geçmiştir. O, burada sömürgeye karşı halk ayaklanmasına, Batı Dünyası'nın emperyalist siyasetine tanıklık etmiştir. Bu olaylar onun dünya görüşünü etkilemiş ve o, hayatı boyunca Müslüman doğunun batı sömürgesine karşı mücadelesi için aydınlanma hareketinin öncüsü olur. İngiliz baskısı yüzünden uzun süre orada kalamayıp, Kahire'ye taşınan ve Kahire'de iyi karşılanan Şeyh Cemaleddin, meşhur "El-Ezher" bilginleriyle tanışıp, özel öğretmenlik yapmıştır. 1870 yılında İstanbul'a yerleşen Efgani'yi devlet adamları ve aydınlarca iyi karşılanmıştır. Osmanlı'da ona "Meclis-i Kebir-i Maarif" üyeliği verilse de muhafazakâr akım onun gelişinden hoşnut olmamış ve Şeyhülislam Hasan Fehmi, onu zararlı fikirler yaymakla suçlayarak ülkeden uzaklaştırmayı başarmıştır (Ülken, 2019, s. 296).

İstanbul'dan sonra 1879 yılda Efgani tekrar Mısır'a gelmiştir. Bu kez de İngilizler onun memleketi terk etmesini istemişler ve o tekrar Hindistan'a dönerek Haydarabat'a yerleşmiştir. O burada 1881 yılda materyalizmi tenkit eden "*Hakikat-i Mezheb-i Neyçeri ve Beyan-i Hal-i Neyçeriyyan*" adlı Farsça eserini yazmıştır. 1883'de Londra'ya yerleşen Efgani, kısa süre sonra Paris'e taşınmıştır.

Akif Ersoy da şeyhin Türk olduğundan eminlik ifade etmişler. Mehmet Emin Resulzade ise yazmış olduğu "*İran Türkleri*" eserinde İran Türklerinin ünlü şahsiyetlerini anlatırken ilk olarak Şeyh Cemaleddin Efgani'den yazarken ve onun Azerbaycan'ın güneyinde Hemedan'ın Esedabat kasabasında hala akrabalarının bulunduğunu kaydeder (Resulzade, 1993, s. 24-25).

Paris'te *Urvet-ül Vuska* dergisini çıkarmıştır. Derginin temel amacı Müslüman toplumunu uyandırmak, Müslüman memleketlerinde İngiliz siyasi nüfuzu ile mücadele etmektir (Ülken, 2019, s. 297).

Dünyanın birçok yerlerinde yaşayan ve faaliyet gösteren Şeyh Cemaleddin Efgani, bulunduğu her yerde Müslüman milletlerin uyanışına ve batı sömürgesine karşı mücadele etmiştir. Bu yüzden onu sürekli batı ülkeleri ülke dışına çıkarmışlardır. Onun, insanların irade özgürlüğü fikri, yalnızca batı dünyası değil doğuda da pek hoş karşılanmıyordu. Her ne kadar Sultan II. Abdülhamit, Nasreddin Şah Kaçar gibi hükümdarlar Efgani'nin terakkiperver görüşlerini beğenerek memleketlerinde çalışmaya davet etseler de, dönemin büyük Müslüman ülkeleri olan Osmanlı ve Kaçar devletlerinde de hoş karşılanmamış, bu yüzden sürekli baskılara maruz kalmıştır (Ülken, 2019, s. 297). Şeyh Cemaleddin Efgani 1886 yılında Rusya İmparatorluğu'na gitmiş ve burada dönemin ünlü Müslüman-Türk aydınları ile çok yakın irtibatta olmuş, fikirlerini etkilemiştir. Yusuf Akçura Efgani'nin Rusya Türklerinde, özellikle Tatarlarda millî bilincin gelişmesinde müstesna rol oynadığını özellikle vurgulamaktadır (Akçura, 1981, s. 55).

Bir süre sonra Sultan Abdülmecit'in daveti üzere 1892 yılında Osmanlı'ya gelmiş ve ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır. 1897 yılında uzun süren bir hastalıktan dolayı İstanbul'da vefat etmiştir.

2.1.7. Hasan Bey Zerdabi (1837-1907)

Azerbaycan'ın ünlü fikir adamı, gazeteci, eğitimci ve aydını Hasan Bey Zerdabi Selim oğlu 1837⁷⁶ yılında Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinin Gökçay kazasının Zerdab köyünde zamanla yoksullaşmış köklü bir ailede dünyaya gelmiştir. Zerdabi'nin dedesi Rahim Bey, babası Selim Bey Azerbaycan'ın feodal sınıfına

⁷⁶ Hasan Bey'in doğum tarihi birçok eserlerde 1842 olarak da gösterilir (Şahverdiyev, 2006, s. 15). Fakat eşi Hanife Hanım Melikova (Abayeva) kendi hatıralarında Zerdabi'nin 12 Kasım 1837 tarihinde doğduğunu kaydediyor (Yeşilot, 2012, s. 75).

ait ileri görüşlü kişilerdi. Zerdabi evlerinde dönemin ileri gelen şair ve ilim adamlarının sık sık toplandığı bir ortamda çocukken aydın görüşlerle yetişmeğe başlıyor (Yeşilot, 2012, s. 76). Böyle bir ailede terbiye alan Zerdabi ilk eğitimini kendi köyünde medresede almış, Arapça ve Farsçayı öğrenmiş, daha sonra 1852 yılında ailesinin desteği ile Şamahı şehrinde açılan Rus okulunda eğitimini devam ettirmiştir (Aşırılı, 2009, s. 23). Okulu üstün başarıyla tamamlayan Hasan Bey'in bu yeteneği Kafkasya Eğitim Dairesi Müdürü Baron Aleksandr Pavloviç Nikolay'ın ilgisini çeker ve ona devlet burslusu olarak eğitimini I. Tiflis Lisesinde devam ettirmek teklif ediyor. Bu sırada babasını yeni kaybeden Hasan Bey'e abisi eğitimini devam ettirmeğe izin vermiyor. Bu olaya o zaman Tiflis'te yaşayan babasının dayısı General Ferec Bey Ağayev⁷⁷ müdahale ederek onun Tiflis'te eğitimini devam ettirmesini temin ediyor (Nezirli, 1991, s. 27-28).

Tiflis'te liseyi 1861 yılında yine üstün başarıyla bitiren Hasan Bey aynı yılda devlet burslusu olarak Moskova Üniversitesi Fizik-Matematik Fakültesi'nin Tabiat Bilimleri Bölümüne kabul edilmiştir. O, eğitimini bu üniversitede üstün başarı ile 1865 yılında tamamlayarak mezun oluyor (Aşırılı, 2009, s. 23) (Yeşilot, 2012, s. 77). Eğitim yıllarında göstermiş olduğu üstün başarılarından dolayı Üniversite tarafından ilmi faaliyetini devam ettirmesi için kalması teklif edilse de milletin aydınlanması için vatana dönmüştür (Ahmetov, 2014, s. 193-198).

Kafkasya'ya döndükten sonra ilk önce Tiflis'te devlet idaresinde toprak işleriyle ilgili şubede memur olarak çalışmaya başlıyor. Çok sürmeden onu sürekli köylülerin menfaatine uygun faaliyet gösterdiği için 1867 yılında işten atıyorlar. Bu arada karşılaştığı problemlerde Ruslara karşı Türklerin haklarını savunması da memnuniyetsizliğe sebep olmuştur (Yeşilot, 2012, s. 79) (Devlet, 2014, s. 35). 1868 yılında ise Guba kazasında mahkeme idaresinde mahkeme idaresinde

⁷⁷ Ferec Bey Ağayev Rus ordusunun askerî olmuş ve generalliğe kadar yükselebilmiştir. Kendisi 1811 yılında Karabağ'ın merkezi Şuşa kentinde beyzade ailesinde dünyaya gelmiştir. Askerî eğitimini Tiflis Harp Okulu'nda aldıktan sonra 1837 yılından itibaren Rus ordusunda hizmet etmiş, Karabağ ve Oset süvari birliklerini kurmuş, birçok savaşlarda başarılı olarak birliklere komutanlık etmiş, Rusya İmparatorluğu tarafınca üstün madalyalarla ödüllendirilmiştir. 1891 yılında Tiflis'te vefat etmiştir (Nezirli, 1991, s. 27-29).

kâtip olarak çalışmaya başlıyor. Mahkeme sisteminde mevcut yolsuzluklara ve haksızlıklara itiraz olarak Zerdabi kendi isteğiyle işten ayrılıyor ve bundan sonra bir daha devlet idarelerinde çalışmamıştır. 1869 yılında Bakü Ortaokulunda fen bilimleri alanında öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır (Şahverdiyev, 2006, s. 16) (Yeşilot, 2012, s. 80).

Öğretim yıllarında Zerdabi, Azerbaycan Türkleri arasında aydınlanma işleri yürütmeğe başlamış ve bu nedenle Müslüman toplumunda genel sorun olan çocukların dünyevî eğitim almalarını teşvik etmek yönünde faaliyetlere başlamıştır. Bu nedenle Müslüman dünyasında ilk kez 1872 yılında “Müslüman Öğrencilere Yardım Cemiyeti” adlı yardımlaşma derneğini kurmuştur. Bununla da Hasan Bey Azerbaycan’da ilk kez yardımlaşma hareketini başlatmıştır (Yagublu, 2011, s. 11). Azerbaycan’ın çok kısmını dolaşarak hem Müslüman ailelerden okullarda okumak için çocuklar toplamış, hem de zenginleri derneğe bağışta bulunmaya teşvik etmiştir (Aşırılı, 2009, s. 24-25). Bu sırada Tiflis’te yerleşen Aziz Nina Kız Okulundan mezun olan Malkar Türkü Hanife Abayeva⁷⁸ hanımla evlenmiştir (Yeşilot, 2012, s. 83-84).

Azerbaycan’da tiyatro sanatının da yaygınlaşması için çaba gösteren Hasan Bey, 1873 yılında öğrencileri olmuş yazarlar Necef Bey Vezirov ve Asker Ağa Adıgüzelov’un yardımı ile Ahundzade’nin “*Hacı Kara*” ve “*Lenkeran Hanının Veziri*” adlı mizah eserlerini sahneliyor. Ve bununla da Azerbaycan millî tiyatro sanatının temeli atılmıştır (Aşırılı, 2009, s. 25) (Yeşilot, 2012, s. 81-82). Birçok illere imza atan Zerdabi’nin en büyük işlerinden biri de Azerbaycan ve Türk Dünyası’nda ilk kez Türkçe gazete yayınlamasıdır. *Ekinci* olarak adlandırdığı bu gazete, büyük zorluklardan sonra, 22 Temmuz 1875 yılında gün yüzü görmüştür. Gazete, Kuzey Kafkasya’daki karışıklık, Rusya-Osmanlı arasında çıkan “93 Harbi” savaşı (1877-1878), Rusya hükümetinin uyguladığı sansür,

⁷⁸ Hanife Abayeva (1856-1929) Azerbaycan’ın ilk eğitimci kadınlarından olup Kuzey Kafkasya’da yerleşen Nalçık şehrinde köklü bir ailede doğmuştur. Aziz Nina Kız Okulu’nu bitirdikten sonra Hasan bey’le evlenerek Bakü’ye yerleşmiştir (1872). Bakü’de Zeynelabidin Tağıyev’in açmış olduğu ilk Müslüman Kız Okulunun müdürlüğünü yapmıştır.

Staroselski'den⁷⁹ sonra Bakü'ye atanan yeni valinin aşırı irticacı olması vb. nedenlerden dolayı 1877 yılında kapatılmıştır (Ekinci (1875-1877), 2005, s. 19-20) (Şahverdiyev, 2006, s. 16-21) (Aşırılı, 2009, 42-43) (Yagublu, 2011, s. 13).

Bir dönem Bakü'de işsiz kalan Hasan Bey, bazı millî yönde siyasi mücadelelerde de bulunmuştur. Tüm bu faaliyetlerinden dolayı hükümet ve polis tarafından baskıların, takiplerin artırıldığını gören Zerdabi, 1880 yılında, mecburen, doğduğu Zerdab köyüne yerleşmiş ve uzun dönem burada yaşamıştır (Nesibli, 2017, s. 23-24). Hasan Bey Zerdabi, 1881-1895 yıllarında *Kaspi* gazetesine yazılar yazmakla gazetecilik faaliyetini devam ettirmiştir. O, 1896 yılında Bakü'ye dönmüş ve ömrünün sonuna kadar bu gazetede çalışmıştır. 1903-1906 yıllarda *Kaspi* gazetesinin 486 sayısı Hasan Bey'in baş editör imzasıyla yayınlanmıştır. Bu yıllarda Zerdabi gazetenin baş editörlük görevini geçici olarak yürütüyordu (Şahverdiyev, 2006, s. 42, 44). Eğitim ve bilimin gelişmesine büyük önem veren Hasan Bey Zerdabi, 1901 yılında Türk-Müslüman dünyasında Bakü'de açılan ilk kız okulunun kurulmasında, 1906 yılında Neriman Nerimanov'la birlikte yine Bakü'de Azerbaycan Öğretmenlerinin Birinci Kurultayının gerçekleştirilmesinde büyük emek vermiştir.

Azerbaycan Türklerinin millî yönde aydınlanmasına büyük bir hizmet veren Hasan Bey Zerdabi, 1907 yılında Bakü'de vefat etmiştir. Bakü'deki defin töreni büyük bir kalabalıkla gerçekleşmiştir.

2.2. MİLLİ FİKRİYATIN GELİŞİMİNDE ATILAN İLK ADIMLAR

⁷⁹ Dmitri Semyonoviç Staroselski (1832-1884) Rus siyasi bürokrasilerinden biri idi. 1872-1876 yıllarında Bakü eyaletinin valiliğini yapmıştır. Bu yıllarda Zerdabi ile dost olmuş, ona *Ekinci* gazetesinin yayınlanmasında destek olmuştur.

2.2.1. Millî Tarih Yazılımı

Millî kimliğin geliştiren fenlerden olan Tarihin toplum bilincinin şekillenmesinde önemli rolü var. Uzun süre Azerbaycan'da bu bilinci geliştirecek tarihçilik genelde orta çağ geleneklerini devam ettiren kronik tarihçilik olup ayrı ayrı sülalelerin tarih sürecinde oynadıkları rolü ve onların etrafında gelişenleri kaydediyordu. Böyle bir tarihçilikte salname tarzında bir metot kullanılıyordu (Hüseynzade, 1967, s. 20). Rusya'nın Azerbaycan'ı işgalinden sonra da bu tarihçilik bir dönem devam ettirilerek zadegân-mülkiyetçi tarihçiliği olarak şekillenmiştir. Bu tarihçiler genelde feodal sınıfı temsil etmekle beraber Çarlık Rusyası'nın birer memurları idiler. Mirza Adıgüzel Bey, Mirza Cemal Cavanşir, Mir Muhammet Hazani, Mirza Yusuf Karabaği, Kerim Ağa Fateh, İskender Bey Hacinski gibi tarihçiler bu kabilden kişilerdir (Hüseynzade, 1967, s. 5)⁸⁰. Yine aynı dönemde yaşamış Abbaskulu ağa Bakıhanı, Mirza Fethali Ahundzade gibi aydınlar ise Tiflis'te çalışırken burada sürgünde olan ileri görüşlü Dekabristlerle⁸¹ tanıştıkları için onlardan etkilenerek tarihçilikte yeni metot uygulamışlardır. Yeni tarihçiliğin en başlıca özelliği, hükümdarların faaliyetlerinin aydınlatılması değil, halkın geçmişinin topluma aşılması idi. Yeni tarihçilik, ulusal bilincin gelişmesini de olumlu etkilemiştir (Süleymanlı, 2006, s. 55).

19. yüzyıldan itibaren tek coğrafyada aynı kaderi yaşamış, dili, kültürü, örfü, geleneği paylaşan bir milletin tarih sürecinde gelişimi, aydınları ilgilendirmeye başlamıştı. Bu esnada ilk yeniliği getiren Abbaskulu Ağa Bakıhanı olmuştur. Onun Azerbaycan tarihinde birçok ilerici faaliyetlerine rağmen ünlü olmasının

⁸⁰ İsimleri geçen tarihçiler asilzade olmakla yanı sıra Çarlık Rusya'sının memurları olmuşturlar. Ayrı ayrı hanlıkların tarihini anlatan eserleri Çarlık idaresinin isteği üzerine yazmıştırlar. Eserler her ne kadar Rus işgallerine "kurtarıcı" görüntü verse de Azerbaycan Tarihçiliğinde zengin etnografi bilgileri içerdiği için önemli kaynaklar sayılıyor. Bu eserlerin çoğu Karabağ hanlığının tarihini anlattığı için Azerbaycan Tarihçiliğinde bu üslup "*Karabağnameler*" olarak adlandırılıyor (Karabağnameler, 1.cilt, 2006, s. 5).

⁸¹ Dekabristler – isyancılara verilen addır. Bu isyan Dekabr ayında, yani Aralıkta olduğu için böyle adlandırılmıştır. İsyen 1825 yılında Çar I. Nikolay'a karşı askerî ihtilal idi. İsyen imparatorluk tarafından bastırılmış, önderlik eden subaylar ise Kafkasya ve Sibiryaya sürülmüşürler.

esas nedeni Şirvan ve Dağıstan tarihini ele alan Farsça yazmış olduğu “*Gülistan-i İrem*” eseri olmuştur (Bakıhanov, 2001). Eserde Bakıhanı Azerbaycan halkına onun geçmişini anlatmakla bu halkın geçmişte esir olmadığını, yönetici bir halk olduğunu açıklamaya çalışıyordu (Kengerli, 2008, s. 106-107). Bu kitap kendinden önceki tarih kitaplarından birçok özellikleri ile sadece Azerbaycan tarihçiliğinde ilk olmakla değil aynı zamanda Kaçar ve Osmanlı devletlerinde yazılan tarih eserleri arasında, kullanılan metot açısından ilktir ve çok önemli bir yer tutmuştur (Köprülü, 1935, s. 21). Bütün Türk tarihinde ilk kez ilmi metot uygulayarak yazılan Tarih kitabı hakkında ünlü Kazan Türkü tarihçi ve şarkiyatçı bilim adamı Gaziz Gubaydullin 1926 yılında Bakü’de gerçekleşen Bakü Türkoloji Kurultayı’nda konuşmasında şöyle söylemiştir:

“Tatar dünyasında, yaklaşık 60’lı yıllara kadar (19 yüzyılın) tarih biliminin gelişmesinde belirgin durgunluğu seyrediyoruz. Tam tersi 40’lı yıllarda (19 yüzyılın) Rusya Türkleri arasında diğer bir meşhur Kafkasya Ötesi tarihine dair Rus ve Fars dillerinde “Gülistan-i İrem” isimli monografisini yazan Azerbaycan tarihçisi Bakıhanov ilmi faaliyette bulunmuştur” (Gubaydullin, 2008, s. 87)⁸².

Abbaskulu Bey’in yazmış olduğu “*Gülistan-i İrem*” eseri Azerbaycan tarihçiliğinde ilk olarak ülkenin coğrafi sınırlarının tamamını içerip en eski çağlardan 1813 yılında Rusya-Kaçar devletleri arasında imzalanan “Gülistan” barış antlaşmasına kadar süren büyük bir dönemi kapsayan ilk eseri (Hüseynzade, 1967, s. 34). Bu eser, ilk kez Azerbaycan tarihçiliğindeki gibi kronikçi üslupta değil, bilimsel

⁸² Gaziz Gubaydullin kendi dönemi için çok önemli bir noktaya değiniyor, Abbaskulu Bey’in eserini başka tarihçilerle kıyaslarken üstünlüğünden şöyle bahsediyordu:

“Şimdiye kadar, Azerbaycan’ın tarih edebiyatında gerçekten çok ilginç olan bu eser hakkında hiç yazılmamıştır, hâlbuki Azerbaycan’ın bazı Rus ve Türk tarihçileri makalelerinde eseri kullanmayı seviyorlardı. O, sadece doğu dillerini değil, Rusçayı da biliyordu. Bazı Rus tarihçilerini örnek olarak, Karamzin’i ve eserlerindeki bu ülkenin geçmişine dair olan bazı eski kayıtları Bakıhanov bilmekteydi. Diğer Türk tarihleri mesela Mercani ile kıyaslandığında “Gülistan-i İrem” in müellifi tamamen Avrupalıdır ve onun düşünce tarzı da bize Avrupa ve Rus tarihlerini hatırlatır” (Gubaydullin, 2008, s. 88).

metotlar kullanılarak yazılmıştır⁸³. Bu kitabı yazarken o farklı dillerde olan kaynakçalardan, folklorik malzemedən və kəndin incelemiş olduğu para birlərindən, arkeoloji araştırmalarından, eski mimarileri ziyarətlərindən, səyahətlərindən birləşdirdiği bilgilərdən faydalanmışdır (Mövsümlü, No-21, 2016, s. 90).

“Gülistan-i İrem” əsərində Azərbaycan tarixi ilk kez sülalə hanedanlığının fərtlərinə görə değıl, tarixi olaylara görə dövənlərə bölünmüşdür. Beş bölümdən oluşan kitapta: 1) İslam dininin yayılmasına kadar Şirvan və Dağıstan, 2) Moğol istilasına kadar Azərbaycan, 3) Moğol istilasından Safeviler’e kadar Şirvanşahlar sülaləsi, 4) Safeviler’dən Nadir Şah’a kadar, 5) 1747 yılından Nadir Şah’ın ölümündən 1813 yılında Gülistan antlaşmasına kadarki dövənlərdən ibarettir (Baykara, 1975, s. 62). Bakıhanı tarixi olaylara eleştirel və gerçəkçi yaklaşıyor. Örneğın, Deli Pyotr və Nadir Şah Afşar gibi hükümdarların ilerici faaliyetlərinə olumlu yaklaşımla bərabər onları işğalçı olaraq da göstərməkdən çekinmiyordu (Aliyev, 2001, s. 105). O, tarixin akışını toplumun faaliyetinə görə değıl, onlara önderlik etmiş tarixi kişilərdən ortaya çıktığı kanaatinde olmuşdur⁸⁴.

1841 yılında tamamlanan bu kitabı Abbaskulu Bey Kafkasya’da sürgünde olan ünlü Polonyalı şair Tadeuş Lada Zablotki ilə bərabər 1843 yılında Rusçaya da çevirmiş, fakat sağılığında yayınlamamışdır⁸⁵ (Aliyarlı, 1996, s. 745-746). “Gülistan-i İrem” əsəri Rusya İlimlər Akademisi tərəfindən yüksek seviyede değılendirilsə də, dövənin Kafkasya eyaletinin valisi Kont Vorontsov tərəfindən əsərin Rusya için bir katkı sağılamadığı gerçəkiylə dövlət hesabına yayınlanması engellenmişdir. Rusça’ya çevrilən bu əsərə “Kafkasya’nın Doğı Hissəsinin Tarixi” adı verilmişdir (Mehmetli, 2004, s. 118).

⁸³ Abbaskulu Bey Azərbaycan’da milli Tarix və Tarixçiliğın, yanı sıra numizmatika, arkeoloji, etnografya, etimoloji vb. bilimlərin əsasını koyan kişi olaraq qəbul edilməkdədir.

⁸⁴ Bu fikirlərdən dolayı Sovyetlər dövəninin ilk başlarında Bakıhanı burjuva tarixçisi olaraq değılendiriliyordu (Hüseynzadə, 1967, s. 34).

⁸⁵ “Gülistan-i İrem” əsəri 1926 yılında Rusça, 1951 yılında Azərbaycan Türkçəsində, 1970 yılında isə Farsça yayımlanmışdır.

Ünlü Azerbaycanlı muhacir ve edip Hüseyin Baykara, Abbaskulu Ağa'nın yazmış olduğu "*Gülistan-i İrem*" eserini Rus imparatoruna yayımlanması için izin almak üzere sunarken, kendisinin Rusya tebası olduğu halde çekinmeden "*Ülkemin, Vatanımın tarihini yazmak zaruretini duyduğum için bu kitabı yazdım*" demesini o zaman için millî cesaretin bir örneği olduğunu yazarak "*Her Azerbaycanlı ve Kafkasyalı bu büyük vatan evladı ile övünmeli ve onu rahmetle anmalıdır*" diyerek, altını çizmiştir (Baykara, 1975, s. 63).

Abbaskulu Ağa Bakıhanı'nın tarihle ilgili olan diğer eserleri 1819 yılında Guba'da Ana dilinde yazdığı "*Riyazü'l-Kudüs*", 1830-40'lı yıllarda ise "*Şimdiki Kafkasya Ötesi Eyaletlerini Meskûn Eden Tayfaların Menşei*" ve "*Rusya'ya Birleştirilmiş Müslüman Ülkelerine Genel Tarihi Bakış*" adlı çalışmalarıdır. Bu eserlerde hem dinî olaylar hem de Azerbaycan ve Kafkasya tarihi anlatılmaktadır (Mehmetli, 2004, s. 117).

Tarihçilik ilmine büyük ilgi gösteren kişilerden biri de 19 yüzyılda Mirza Fethali Ahundzade'dir. O tarihle ilgili eser yazmasa da Azerbaycan tarih ilmi ile ilgili çok yazılar yazmış, kıymetli fikirler bildirmiştir. Mirza Fethali, geleneksel Orta Çağ tarihçiliğini eleştirmiş, bu tarz tarih eserlerinde gereksiz şişirmelerden, efsanelerden ve toplumun zor anlayacağı karma bir dilden istifade olunmasına karşı çıkmıştır. 1862 yılında yazdığı "*Tenkiti Kayıtlar*"⁸⁶ adlı makalesinde İran tarihçisi Rızagulu Han'ın yazdığı "*Rövzettüssefa-i Nasiriye*" adlı eserini tahlil ederken bütün saray tarihçiliğini eleştiriye tabi tutmuştur. Ahundzade salname tarzı tarihçiliğe karşı modern Batı tarihçiliğini savunmuştur (Hüseyinzade, 1967, s. 57-61).

Ahundzade'nin tarihle ilgili başka bir yazısı 1853 yılında *Kafkas* gazetesinde Rusça yayınlanan "*1618 Yılında Bağdat Yakınlarında Türkiye Ordusunun Vaziyeti*" adlı makaledir. O bu yazısında Safevi devletinin en önemli saray tarihçilerinden olan İskender Bey Münşi'nin "*Tarih-i Âlem Aray-i Abbasi*" eserini

⁸⁶ Eleştiri Notları.

eleştirmiş, bunun yanı sıra Osmanlı devletinin işgalci siyasetine de değinmiştir (Ahundzade, 2005, s. 208-217).

Millî tarihin geliştirilmesinde faaliyet gösterenlerden biri de Seyid Azim Şirvani olmuştur. Daha çok şair ve eğitimci gibi bilinse de o Azerbaycan tarihi ile de ilgilenmiş ve memleketi Şirvan yöresini araştırarak kıymetli eserler yazmıştır. Bunlar Orta Çağ Azerbaycan tarihine ait kaynaklardan faydalanarak yazdığı “*Şirvan Halkının Tarihi*” ve “*Şirvan Ülkesinin Kadim Abideleri*” adlı eserlerdir (Hüseynzade, 1967, s. 79-80). Onun halk gelenekleri ve rivayetleri, Şirvan bölgesinin 33 tarihi mimarisi hakkında çok değerli ve uzun makalesi 1882 yılında Tiflis’te Rusya’nın *Kafkasya Tarihi ve Arkeolojisi Cemiyeti Bildirisi* dergisinde yayınlanmıştır (Baykara, 1975, s. 64).

2.2.2. Millî Eğitimi Geliştirme Girişimleri

19. yüzyılda Azerbaycan’da ortaya çıkan münevverler sınıfı, milletin aydınlanmasının yegâne yolunu eğitimde görüyorlardı. Bu nedenle de Rusya vasıtası ile tanıklık ettikleri batı eğitim sistemi ile ilgilenmeye başlamışlardı. Millî kimliği belirleyen dinî kimliğin etkisiyle batı eğitim sistemini kendilerince uygulamanın yöntemlerini arıyorlardı. Bu açıdan Azerbaycan Türkleri için Kazan Türklerinde ortaya çıkararak geliştirilen “Usul-i Cedit” okulları en ideal okul sistemi olmuştur. Yeni yöntemlerle tatbik olunacak eğitim sistemine karşı hem hurafelerle dolu geleneksel temel dinî eğitim veren “Mollahane” mektepleri şiddetle karşı çıkıyor, hem de sömürge altında olan halkın eğitimi istemeyen Rus hükümeti de ilgi göstermiyordu. Bütün zorluklara rağmen dönemin az sayıda olan aydınları bu konuda ısrarla gayret göstermekte kararlıydılar.

Batı eğitim sistemine büyük ilgi gösteren aydınlardan ilki Abbaskulu Ağa Bakıhanı idi. Batı ülkelerinin okullarda verdiği dünyevî eğitim onun hep dikkatini çekmiş ve bu sistemi kendi memleketinde tatbik etmeğe çaba göstermiştir. Abbaskulu Bey ansiklopedik bilgiye sahip bir kişi olarak gelecekte fen bilimlerini kapsayan astronomi, mantık, psikoloji, matematik, coğrafya, dil, tarih gibi alanlarda derslik

niteliği taşıyabilecek eserler yazmıştır. Onun eğitimde en önemli adımı ise Azerbaycan'da Türkçe dünyevî eğitim verecek okulun projesinin hazırlanması ve yerel hükümete sunması olmuştur. Proje, 1832 yılında hazırlanarak Rusya'nın Kafkasya valisi Baron Rozen'e (1782-1841) sunulmuştur. Maalesef bu teklif Rus yönetimince geri çevrilmiştir (Altstadt, 1992, s. 54-55). Azerbaycan Türklerinin gelişimine, çağdaşlaşmasına yönelik bu faaliyetler zamanında değer kazanmasa da 19. yüzyılın sonuna doğru millî eğitimin gelişmesi için bir yol çizmiş oldu diyebiliriz.

Bu süreçte biz, geleneksel medrese-mollahane mekteplerinde de ilerici görüşlere sahip hocaların olduğunu ve geleceğin birçok aydınlarının bu hocaların etkisiyle yetiştiklerini görüyoruz. Örneğin Mirza Fetihali Ahundzade gibi devrimci fikirlere sahip bir kişinin dünya görüşünün gelişmesinde Gence medreselerinden birinde hoca olan Mirza Şefi Vazeh'in büyük rolü olduğu bilinmektedir. Hatta bir zamanlar molla⁸⁷ olmak arzusunda olan genç Ahundzade'nin, Mirza Şefi'nin etkisiyle bu düşüncelerden vaz geçtiğini belirtmektedir (Ahmet, 2015, s. 8). Ahundzade özgeçmişinde yazıyor ki; *"İlim öğrenmekte amacın nedir"* sorusuna *"molla olmak"* diye cevap verdiğinde Mirza Şefi *"Sen de mi bunlar gibi riyakâr ve yalancı olmak istiyorsun? Kendi hayatını bu muhafazakârlar arasında harcama, başka bir meslek edin"* demiştir (Hüseynov, 2007, s. 108).

Mirza Şefi, muhafazakâr mollahane eğitim sistemine karşı olduğu için gelecekte faaliyetini millî açıdan birçok zorluklarla karşılaşmasına⁸⁸ rağmen Tiflis

⁸⁷ Molla sözü Azerbaycan'da cami imamı veya din adamı anlamına gelmektedir. Dönemin mektepleri dinî eğitim verdiği için Mollahane adlandırılıyordu. Fakat 19. yüzyıldan önce Molla sözünün çok zaman Âlim anlamında da kullanıldığını görebiliriz.

⁸⁸ Bu hususta Mirza Şefi'nin ölüm ayağındaiken arkadaşları ile konuşmalarında kullandığı bazı ifadeler dikkat çekicidir. İfadelerin birinde; *"meğer ben okulda ders verirken salak Ermenilerle az mı uğraştım?"* diye söylüyor. Bu ifadenin hangi konu üzerine kullanmasını tam anlam veremesek te, fikrimizce burada artık 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Azerbaycan Türklerinin Ermenilerle ilişkilerinin pekiyi olmadığına işaret ediliyor. Zaten ilerleyen yıllarda biz Azerbaycan'da Türklük bilincinin gelişmesinde, fertlerin milliyetçilik ideolojisi etrafında birleşmesinde etnik baskının ilki Ruslar tarafından olduğunu görüyorsak, ikincisi Rusların himaye ettiği Ermeniler tarafınca gerçekleştirildiğine şahitlik ediyoruz.

gimnaziyasında⁸⁹ Azerbaycan Türkçesi dersi vermekle devam ettirmiştir. O Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya eyaletinin genel valiliğinin merkezi olan Tiflis'e 1840 yılında yerleşmiş ve burada geçmiş öğrencisi, artık Rusya'nın bir memuru olan Mirza Fetihali Ahundzade'nin ricası ile gimnaziyaya işe alınmıştır. Azerbaycan Türkçesi dışında Farsça da dersler veren Mirza Şefi, okul dışında ferdi dersler de vermeye devam etmiştir (Hüseynov, 2007, s. 109-110). Mirza Şefi 1952 yılında şarkiyatçı Rus bilim adamı İvan Grigoryev'le beraber ilk Azerbaycan edebiyat müntahabatı "*Kitabi-Türki*" adlı dersliğini ve "*Türkçe-Rusça Sözlüğü*"nü hazırlamıştır.

Abbaskulu Ağa Bakıhanı, Mirza Şefi Vazeh, Mirza Fetihali Ahundzade gibi aydınların eğitim alanındaki teorik ilerici fikir ve kısmi faaliyetlerini uygulama imkânı bu dönemde Seyid Azim Şirvani'ye nasip olmuştur. Dünyevî bilimlere büyük ilgisi olan Şirvani, Kerbala ve Necef şehirlerinde yüksek dinî eğitim alsa da Şam ve Kahire'de kısa süreliğine bulunarak eğitimini geliştirmiştir. Bu eğitimin etkisi ile genç yaşlarında Ahund unvanı alan Seyid Azim, memleketi Şamahı'ya döndükten sonra dinî görev yapmaktan imtina ederek 1869 yılında kendinî dünyevî eğitim veren özel okulunu açmış ve öğretmenlik yapmıştır (Swietochowski, 1988, s. 44-45).

Seyid Azim'in kurduğu okul Türk dünyasında "Usul-i Cedit" okullarının en örnek numunelerinden olmuştur. Mehmet Emin Resulzade Şirvani'nin Azerbaycan Türklerine aydınlanma açısından yaptığı katkıları değerlendirirken, onun ümmetçilik görüşleri ile beraber millî görüşleri de ihmal etmediğini, özellikle bu millî bilinci Seyid'in açmış olduğu Türk dilinde dünyevî eğitim veren "Usul-i Cedit" okulunu ve Türkçe derslikler yazmasına bağlamıştır (Resulzade, 1933, s. 449). Bu okulda eğitim, Azerbaycan Türkçesinde yürütülmekle beraber yabancı dil olarak Farsça ve Rusça da eğitiliyor, ayrıca tarih, coğrafya, matematik vb. bu gibi dünyevî dersler de veriliyordu. Bununla da Şirvani, muhafazakâr düşünceye karşı

⁸⁹ Tiflis Gimnaziyası Kafkaslarda Ruslar tarafından 1830 yılında açılan ilk erkek lisesi idi. Okul dünyevî eğitim vermekle yanı sıra birçok dil de öğretiyordu. Bu diller sırasında Azerbaycan Türkçesi de veriliyordu.

yenileşmeyi müdafaa etmiş olup öğrencileri arasında Azerbaycan Türklerinin aydınlanmasında hizmet edecek birçok ünlü isimler⁹⁰ yetiştirmiştir (Devlet, 2014, s. 34).

Şirvani yeni mekteplerde derslerin Türkçe gerçekleştirilmesinin önemli olduğunu ve bu dersliklerin olmamasını, kendi okulunda bu sorunu çözmek için derslikler hazırladığını dönemin ünlü aydını Hasan Bey Zerdabi ile mektuplaşmalarında şöyle yazmıştır:

“Bizim okullarda okumaya Türki dilinde uşaklar için şeriat kitapları yoktur. Ben bir muhtasar Türki dilinde “İlahi Kanunlar” kitabı yazmışım”, veya başka bir mektupta yazıyor: “... Kendi Türki lisanımızda çok kolay ibarelerle bir Türki kitap nazm etmişim”.

Şirvani, okulunda Ana dilde kitap eksikliğini gidermek amacıyla manzum ve mensur olmak üzere çocuklar için hikâyeler içeren bir ders kitabı hazırlasa da, bu kitabın hükümet tarafından basılmasına izin verilmemiştir (Devlet, 2014, s. 34-35).

Yine 19. yüzyılda Azerbaycan Türklerinin millî aydınlanma yolunda eğitimin önemini öne çeken aydınlardan biri de Hasan Bey Zerdabi olmuştur. O, halkın eğitilmesini ve bilinçlendirilmesinin gerektiğini söylüyor, bunun da iyi bir eğitimle mümkün olabileceğini anlatıyordu. Bunun içinse sağlam, açık fikirli aydınlar kadrosunun yetişmesinin gerekli olduğu inancını taşıyordu Zerdabi (Devlet, 2014, s. 36). O eski usulle eğitim yapan kurumları ve onların eğitim sistemini hep eleştiriyordu. Ona göre, o kadar da eğitilmiş olmayan din adamlarının okuttuğu, ezbere dayalı bir eğitimin, çocukların zekâsını geliştirmeyen ve çocuklara karşı şiddet uygulayan bu kurumların yerine yeni usullerle dünyevî ilimler eğiten okullar açılmalıydı (Yeşilot, 2012, s. 104).

⁹⁰ Örneğin bu okulda Seyid Azim Şirvani'nin yolunu tutan Mirza Elekber Sabir (1862-1911), Sultan Mecit Ganizade (1866-1937) gibi Azerbaycan'ın ünlü birçok aydın kişileri yetiştirmiştir.

Azerbaycan Türklerinde millî eğitimin gelişimi için Hasan Bey Zerdabi birçok önemli işler görmüştür. O 1860'lı yıllarda ilk yerli Türk hocası olarak Bakü Rus Okulunda çalışırken aldığı maaşın bir kısmını kendi milletinden olan öğrencilere burs olarak dağıtmış, bunun yeterli olmadığını görünce ise yardımlaşma derneği kurmaya karar vermiştir (Aşırılı, 2009, s. 24). Hasan Bey ilk kez Azerbaycan'da "Müslüman Öğrencilere Yardım Cemiyeti" adlı yardımlaşma derneğini kurmuştur. Bununla da birçok alanlarda ilklere imza atan Hasan Bey Azerbaycan'da ilk kez yardımlaşma hareketini başlatmıştır (Yagublu, 2011, s. 11).

Hasan Bey Zerdabi 1872 yılında "Müslüman Öğrencilere Yardım Cemiyeti" ni kurmak için Rusya hükümetinden izin almıştır. Cemiyet olarak Müslüman öğrencilerin okul masraflarını karşılamak için öğrencileri Necef Bey Vezirov⁹¹ ve Asker Ağa Gorani⁹² ile beraber Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde şehir ve köyleri dolaşarak Azerbaycan Türklerinin zenginlerini yardımda bulunmalarına ikna etmişlerdir. Faaliyetler sonucunda 1600 manat civarında küçük bir miktar toplanmış, birçok fakir çocuk Bakü okuluna alınmış ve masrafları cemiyet tarafınca karşılanmıştır. Hasan Bey daha sonralar 10 öğrencisini kendisinin ailece oturduğu küçük pansiyon eve almıştır (Aşırılı, 2009, s. 25).

Hasan Bey'in bütün çabalarına rağmen millî menfaate hizmet eden bu hoş niyetli faaliyetleri sonuna kadar desteklenmemiş, hatta 1876 yılında, cemiyetin destekte bulunan sadece beş üyesi kalmıştır (Nesibli, 2017, s. 18-19). Oysaki aynı zamanda başka milletlerin Azerbaycan coğrafyasında teşkilatlanması hızla artıyordu. Bu durum, hâlâ bu dönemde millî bilincin çok zayıf olduğunu, Azerbaycan Türklerinin millî birlik sağlayamadıklarını, millî yönde faaliyet gösteren aydınlara ise büyük bir ihtiyaç duyulduğunu gösteriyordu. Eğitimin dönemin şartlarıncı milleti için son derece önemli olduğu kanaatinde olan

⁹¹ Necef Bey Vezirov (1854-1926) – Azerbaycan'ın ünlü tiyatro yazarı, Azerbaycan tiyatro sanatında trajedi üslubunun banisi, milli aydınlanma hareketinin önde gelen münevveri.

⁹² Asker Ağa Gorani (1857-1910) – Azerbaycan'ın ünlü yazarı, tiyatro oyuncusu, çevirmen ve gazeteci. Karabağ'ın kronik tarihçilerinden olan Mirza Adıgüzel Bey Karabaği'nin torunudur.

Zerdabi, Bakü guberniyasının⁹³ genel nüfuzun 100 bin, onun yaklaşık 10 bini Ermeni, bundan da az kısmı Rus olduğu halde, eyaletin tek okulu olan Bakü Rus Okulu'nda okuyan 500 öğrenciden 250'sinin Rus, 150'sinin Ermeni olup sadece 100'nün Türk olduğunu bildiriyordu (Ekinci, 1875, No-8). Böyle bir durumdan Hasan Bey bütün yazılarında Charles Darwin'in Türkçeye çevirmiş olduğu "*Stage/for layf*"⁹⁴ eserinden esinlenerek milletin bu mücadelede yenilmemesi için çağdaş medeniyeti benimsemesini, Avrupa tarzı "Usul-i Cedit" okullarının açılmasını teklif ediyordu. O söylüyordu ki, Azerbaycan Türkleri çağdaş medeniyeti ve eğitim sistemini milletçe benimsemezse gelecekte komşu halkların esiri olarak kalacak ve daha sonra mahvolacaktır (Mehmetzade, 2018, s. 24). Bu konuda Hasan Bey fikirlerini yazısında şöyle ifade ediyor:

"Bizim dönemimiz değişmiş, biz ilim sahiplerine denk gelmişiz. Bizimle yaşam savaşı veren milletler bilim öğrenimi görüyorlar. Bunun için biz de bilim öğrenmeliyiz ki, yaşam savaşında onları yenmesek de, onlarla eşit durumda kalalım. Yoksa zenginlik ve refah onların eline geçecektir ve bizler bu gidişle yaşam savaşında yenilip telef olacağız..." (Ekinci, 1875, No-5).

Eşi Hanife Hanım hatıralarında Hasan Bey'in milletini eğitim konusunda nasıl ikna etmeğe çalıştığını yaşanmış bir olayla şöyle anlatır:

"Hasan Bey bir demircini evladını okula göndermeğe razı salmıştır ve çocuğunu devlet bursu ile okula düzelmeğe yardımcı olmuştur. Daha sonra demirci Zerdabi'ye okul masraflarını karşılamakta zorluk çektiğini söyleyince, Hasan Bey "gerekirse demirci aletlerini sat, ama oğlunu okut" diye öneride bulunmuştur" (Aşırılı, 2009, 25).

⁹³ Bakü guberniyası, yani eyaleti günümüzdeki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin doğu kısmını kapsıyordu. Bakü şehri bu eyaletin merkez şehri idi.

⁹⁴ İngilizce "yaşamak için mücadele" demektir.

Hasan Bey Müslümanların ilme olan ilgisizliğini, dünyevî eğitimde geri kalmasını, hatta devletin sunduğu imkânlardan faydalanmamasına üzülererek şöyle demektedir:

“Peki, bizim mektep hanelerimizde okuyanlar Rus, Ermeni ve gayri milletlerdirler. Biz Müslümanlar ilimden veba hastalığından kaçır gibi kaçıyoruz, hatta padişahlık bursu ile de okumak istemiyoruz. Örneğin, Dağıstan Müslümanlarından Bakü Gimnaziyasında 15 padişahlık bursu ile okuyan olsun gerek, ama Müslümanlar okumak istemediği için onlardan ancak 13 Müslüman okuyor, ikisinin yerine Rus çocukları okuyorlar. Böyle olduğu süreçte biz Müslümanlar ilim tahsil etmekten, yani yaşam savaşının esasını yerine getirmekten boyun kaçırdığımızı göre ol savaşta yenilip mürur ile telef olacağız” (Ekinci, 1875, No-8).

Hasan Bey Zerdabi'nin tek Türkçe yayın organı olan ve kendisinin yayınladığı *Ekinci* gazetesinin de nerdeyse tüm sayılarında topluma “Usul-i Cedit” okulların açılmasının, Ana dilde eğitimin önemli olduğundan konuşuluyordu (Nesibli, 2017, s. 20-21). Bu gazeteye yazılar yazan Zerdabi'nin öğrencilerinden olan Necef Bey Vezirov da bu konuda gazetede yazılar yayınlarak Azerbaycan Türklerinin genel anlamda gelişimini eğitim sisteminin geliştirilmesiyle, dinî eğitimden dünyevî eğitim sistemine geçmekle mümkün olacağını, Azerbaycan'da var olan geleneksel mollahane mekteplerinin toplumu cehalete sürükleyen bir araç olduğunu söylüyordu (Vezirov, 1961, s. 16). Bu konuda o şöyle yazıyordu:

“İnsan bir şeye adet ettiğinde onun kötü taraflarını bilmez. Örneğin, burunotu çekmek bir kötü adettir. Ama onu içen için ondan hoş şey olamaz. Böylece bizim mektephanelerimizden kötü mektephane dünyada bulunmaz, ama ona öyle adet etmişiz ki, sanki ondan iyi mektephane dünyada yoktur” (Ekinci, 1876, No-21).

Aynı yazıda Necef Bey eğitimde hâlâ devam eden yanlış metot ve derslerden konuşarak, ilk önce öğretmenlerin henüz çocuk olan öğrencileri acımasızca dövmesini, velilerinse buna müsaade etmesini, dünyevî bilimler yerine konusu gençlere uygun olmayan *“Leyla ile Mecnun”*un, Hafız'ın aşk şiirlerinin

okutulmasından yakınarak, mevcut eğitim sisteminin yanlışlığını ifade ediyordu (Ekinci, 1876, No-21).

Ekinci gazetesinde eğitimin geliştirilmesi konusunda yine Hasan Bey'in öğrencilerinden olan Asker Ağa Adıgüzelzade Gorani de birtakım yazılar yazıyordu. Onun bu gazetede aydınlattığı birçok millî mesele vardı. Moskova'da üniversite yıllarındayken *Ekinci* redaksiyonuna gönderdiği yazılarından birinde o, Azerbaycan Türklerinin millî şuurunun geriliğini milletçe bir olup, millî aydınlanmaya destek vermemelerinde görüyor ve kendi milletini başka milletlerle kıyaslayarak bu eksikliği okurlara şöyle iletliyordu:

“Burada taaccüp ediyorlar ki, Kafkasya’da iki milyona kadar Müslüman var, ama bununla bile bir tek gazeteyi de yaşatamıyorlar ve hâlbuki yarım milyona kadar Ermenilerin 4 gazete, 4 dergisi var. ... Bunun suçu beyzadelerimizdedir ki, gazeteyi alıp halka dağıtmıyorlar. ... Bizim Karabağ’da gimnaziya için para cem edenlere çoğu beyzadeler cevap vermiş ki, - biz neden para verelim? Bizim ki, oğlumuz yok okuya. Böyleyse biz para verelim ki, halkın çocuğu okuyup adam mı olsun? ... Böyle cevap verenden millet teessübü çeken ve “Ekinci” nin mensurunu anlayan mı olar?” (Ekinci, 1876, No-24).

Başka bir yazısında Asker Ağa Gorani milletinin geleceğini düşünerek bilgili genç nesil gerektiğini yazıyor ve bunu komşu milletten örnekler sunarak şöyle kıyaslıyor:

“Bir bakın bizim komşu Ermenilerin ilim tahsil emeğine. Kafkas’ın her bir şehrinde onların gimnaziyaya beraber mektep haneleri var. Hatta Revan yakınlarında akademileri de var. Ama bizim bir tane de olsun ilim okutan mektebimiz yoktur. Kardeşlerim, unutmayın ki, uşaklar milletin umududurlar ve bunu bilin ki, Avrupa ehlinin bir deyimi var, diyor ki: milletin gelecekte hoş baht ya bedbaht olmasına bahis uşakların evvel iyi, ya kötü tavır ile alfabeyi okumasıdır” (Ekinci, 1877, No-11).

Göründüğü gibi *Ekinci* gazetesi Azerbaycan'da eğitimle ilgili bir fikir polemik merkezi olmuştur. Burada bu konuda yayınlanan yazılar farklı fikirlerle de karşılaşmış ve hatta Azerbaycan dışındakilerin de dikkatini çekmiştir. Gazetenin 1875 yılında yayınlanmış onuncu sayısında mekteplerde dinî eğitimle beraber dünyevî eğitimin de olmasının öneminden Petrovsk'dan⁹⁵ yazan Elekber Haydari'nin yazısı (*Ekinci*, 1875, No-10) etrafında polemik sonraki sayılarda da devam etmiş ve farklı kişiler tarafından bu konu ile alakalı 15 yazı yayınlanmıştır (Şahverdiyev, 2006, s. 36). Hasan Bey Zerdabi ise bu polemikğin önemi hakkında şöyle yazıyordu:

“Zikrolunan tartışmanın umde muradı bizim “ilmi ebdandan” (yani dünyevî ilimler) habersiz kalmamızın nedenlerini beyan edip onun ilacını halka aşikâr etmek idi” (*Ekinci*, 1876, No-6).

Fikrine devam eden Zerdabi bu yazısında ilmin ve eğitimin gelişimi, eğitimin Ana dilde yürütülmesini, bunun için Osmanlı'daki mekteplerde kullanılan dersliklerden faydalanmanın yollarını şöyle anlatıyordu:

“Bir kaç yıldır ki, Osmanlı devleti mektep haneler açmış, her bir ilmi kendi dillerinde halka öğretiyor. Onların kitaplarını bizim adamlara okumak çetin olduğu için, iyi olurdu ki, onu bizim millet gayretini çeken kardeşler bir topluluk bina edip, ol kitaplardan getirip, bir az değiştirip, çap hane açıp, kendi dilimizde çap ettirip, halka bedava veya ucuz kıymete dağıtsınlar ki, bizim mektep hanelerde şair kitaplarının karşılığında ol kitaplar okunsun” (*Ekinci*, 1876, No-6).

Göründüğü gibi bu dönemde aydınlanma hareketinin ortaya çıkması ve gelişimi ile millî yönde eğitimin de şekillendirilmesine çabalar harcanıyordu. Bu çalışmalar gelecekte tatbik edilecek millî eğitim sisteminin temeli olacaktır.

⁹⁵ Petrovsk şimdiki Dağıstan'ın merkez kenti Mahaçkale şehridir. Her iki isim şehre Ruslar tarafından verilmiştir. Şehrin gerçek ismi ise Türkçe İnci-Kale'dir.

2.2.3. Alfabe Reform Girişimleri

19. yüzyılda ortaya çıkan aydınlanma hareketinde birçok alanda çalışmalar yürütülmüş ve düşünceler paylaşılmıştır. Bu dönemde millî eğitimin, millî aydınlanmanın gelişmesinin önündeki en büyük engellerden biri de İslam'ın Kafkasya'da yayıldığı dönemden itibaren uzun süre kullanılan Arap alfabesi görülmekteydi. Kullanılan alfabenin dünyevî eğitim sisteminde kullanılması zor, gelişmekte olan dünya devletlerine ayak uydurmanın imkânsız olduğu düşünülürdü. Azerbaycan'da bu alfabe tarihin hiçbir döneminde Azerbaycan Türkçesine uygunlaştırılmamıştı. Burada Arap alfabesine eklenen dört harfle Fars versiyonu kullanılıyordu. Ayrıca her sesin kelimenin neresinde gelmesinden asılı olarak farklı yazılış şekli mevcuttu. Öte yandan bu alfabede uzun seslerin harfleri yoktu ve bu alfabe ile yazılan yazılar okurdan büyük bir tecrübe istiyordu. Çünkü Türkçe sait (ünlü) seslerle zengin olan bir dildir. Bazı harfler ise hem sait (ünlü), hem samit (ünsüz) sesin yerinde kullanıla biliyordu (Hudiyev, 1995, s. 397). Bu alfabeğe Farsça-Arapça çok sayıda kelimeler ve bu dillerin gramerini de kattığında inanılmaz bir karma dil ortaya çıkıyordu ki, bunu da sade toplumun anlaması çok zor, hatta imkânsız oluyordu.

Bu yüzden 19 yüzyılda başta Mirza Fetihali Ahundzade olmakla (Akpınar, 1994, s. 52) birçok aydınlar Azerbaycan Türkçesi için kullanılan alfabenin reformunu veya değiştirilmesini düşünmüşler. Bu alanda ilk reform fikirlerini Ahundzade ileri sürmüştür. Ahundzade reform girişiminde kolay okunacak, kolay yazılacak ve kolay basılacak alfabe arayışında olmuştur (Ahundzade, 2.cilt, 2005, s. 241). O 1857 yılında "*Arap, Fars ve Türk Dilinden İbarete Olan İslam Dilleri İçin Yeni Bir Elifba*" adlı eleştiri makalesini yazarak mevcut sorunları dile getirmiştir. İlerleyen yıllarda Mirza bu konuda fikirlerini daha da geliştirmişti. 1871 yılında Osmanlı bürokratlarına yazdığı mektubundan belli oluyor ki, onun teklif ettiği alfabe sade ve pratiktir. Bu alfabede dildeki bütün sait ve samit seslerin karşılığı olan harfler vardı. Ayrıca harfler birbirlerinden kolaylıkla seçiliyordu (Ahundzade, 3.cilt, 2005, s. 153).

Yeni alfabenin yazılış biçimi Ahundzade için çok da önemli değildir vb. alfabe reform projelerine de açık idi. Örneğin, Kaçar ve Osmanlı bürokratlarına yazdığı mektuplarda yakın arkadaşı olmuş İranlı aydın Mirza Melkum Han'ın⁹⁶ alfabe örneklerini de gönderiyordu. Ayrıca bu devletleri de, kendi alfabe reformlarını hazırlamaya teşvik ediyordu (Ahundzade, 3.cilt, 2005, s. 188). İlerici görüşlere sahip olan Ahundzade, başka fikirlere ve eleştirilere de açık birisiydi. Bu reformların İslam dinine karşı bir tavır gibi değerlendirilmemesi için Ahundzade din adamlarının eski alfabeyi kullanmakta devam etmesini, toplumun ileri görüşlü kişilerin ise yeni alfabe kullanmak teklifini ileri sürüyordu. Onun fikrinde her iki yazı örneği beraber kullanılabilir (Ahundzade, 2.cilt, 2005, s. 246). Doğal olarak ulema sınıfı, genel olarak, Ahundzade'nin bu fikirlerine karşı çıksa da, onu destekleyenler de vardı⁹⁷. Dinî açıdan bu reformlara karşı çıkanlardan ziyade bu konuya farklı açıdan yanaşanlar da vardı. Onları, genel olarak, Arap alfabesinden imtina edilirse bu alfabe ile yazılmış eserlerden gelecek nesillerin yararlanamayacakları konusu rahatsız ediyordu. Oysaki bu alfabe ile yazılan kitaplar hem sayı itibarıyla az⁹⁸, hem de içerik olarak çağdaş dönemin gelişmesine hizmet etmek açısından zayıf kalıyordu (Ergun, No-54, 2010, s. 141).

Mirza Fethali, ilk başlarda Arap alfabesinde reformlar yaparak sadeleştirilmesini söylese de, ondan tamamen imtina ederek yeni alfabe kullanılmasından

⁹⁶ Mirza Melkum Han (1834-1908) – Ermeni kökenli İranlı aydın ve reformcu, İran tiyatro yazarlığının esasını koyan kişi, naşir ve diplomat.

⁹⁷ Örneğin, dönemin Güney Kafkasya Şeyhülislamı Şeyh Ahmet Selyani Ahundzade'nin Arap alfabesinin reformu projesine olumlu yaklaşıyordu. Bu konuda onun fikirleri şöyledir:

“Harfin suret ve eşkası tağyir buluyorsa, onlar dad ve feryat ediyorlar ki, hay, din gitti! Vay, mezhep gitti! Kuran – kitap tağyir buldu. Onlar hiç anlamıyorlar ki, Kuran'ın... tağyir olunması mana ve elfazn tağyir ve tebdilini müstelzim değildir. Çünkü muvafik şeriat mezher olanların tağyirine asla hiç bir yol mütasavvur değildir. Ve mana yine kendi yerinde bakidir ki, hiçbir şer-ü envara muhalif olamaz” (Ziya, 1881, No-3).

⁹⁸ Örnek için söyleyelim ki, 1913 yılında Azerbaycan Türkçesinde yazılan eserlerin sayısı 95 iken, Latin alfabesine geçişle birlikte, 1928 yılı itibarıyla bu eserlerin sayısı 525'e çıkmıştır (Allworth, 1971, s. 10).

bahsetmiyordu. Ama daha sonraları, kullanılan Arap alfabesinin reformu ile yetinmemiş gelecekte tamamen bu alfabenin Latin alfabesi ile yenilenmesini istemişti (Şeref, 2008, s. 294). Ahundzade'nin alfabe reformu konusundaki faaliyetlerini çağdaşı olmuş Rusya'nın ünlü Azerbaycan Türkü bilim adamı Mirza Kazım Bey de destekliyordu. Hiç bir zaman yüz-yüze görüşmeyen bu iki münevver hep birbirlerinin eserlerini okumuş, fikirlerini bildirmişlerdir (Ahmet, 2015, s. 31). Mirza Fethali, Londra'da bulunan arkadaşı Mirza Melkum Han'a 1870 yılının 12 Haziran tarihinde gönderdiği mektupta Mirza Kazım Bey hakkında şöyle yazıyordu⁹⁹:

“Mirza Kazım Bey, alfabeyi reforma etme fikrini onaylıyor. Bu adamı hakiki âlim, sağlam fikir sahibi ve saygıdeğer bir insan hesap etmek lazımdır” (Ahmet, 2015, s. 31).

Ahundzade alfabe projesini 1863 yılında İstanbul'a gelerek Rusya büyükelçisi vasıtasıyla Osmanlı sadrazamı Fuat Paşa'ya taktim etmiştir. Proje sadrazamın talimatı üzerine değerlendirilmesi için “Cemiyet-i İlmiye-yi Osmaniye”ye gönderilmiştir. Cemiyet tarafınca Ahundzade'nin alfabe projesi beğenilse de baskı işi için yetersiz olduğu gerekçesiyle kabul edilmemiştir (Ahundzade, 2.cilt, 2005, s. 239-240).

Ahundzade'nin bütün çabalarına rağmen onun alfabe reformu girişimleri gerçekleşmedi. Fakat o kısa dönemlik de olsa bütün İslam dünyasını kapsayacak

⁹⁹ Bu arada dikkatimizi çeken hususlardan biri bazı araştırmacılar tarafından pan-iranizmde suçlanan Ahundzade'nin bu ideolojinin fikir babalarından olan İranlı Mirza Melkum Han'la arkadaşlığı ve sıkı irtibatıdır. Mektubun yazılma tarihi tam da Kazım Bey'in Avrupa seferinden Rusya'ya dönüşü arifesine denk geliyor. Bu seferle ilgili Kazım Bey Paris ve Londra'da İran'ın büyükelçiliklerince üst düzeyde ağırlandığını, hatta elçinin kendi yatak odasını Kazım Bey'e taktim etmesini arkadaşlarına yazdığı mektupta bildiriyordu (Ahmet, 2015, s. 32-33). İlginç olan bu türlü olaylar günümüzde araştırmacılar da bazı Azerbaycanlı aydınların arasında pan-irancılık, hatta daha ileri giderek masonculuk ideolojilerinin de etkisi veya var oluşu şüphelerini doğuruyor. Fakat görüldüğü üzere Ahundzade'nin millî görüşleri paylaşması kanaatinde olanlar da az değil. Örneğin, Ziya Gökalp *“Türkçülüğün Esasları”* kitabında, Türkiye'de millî fikriyatın Abdülhamit tarafından bastırıldığı halde, Rusya'da iki büyük Türkçünün yetiştiğini, bunlardan birincisinin Mirza Fethali Ahundzade'nin, ikincisinin ise İsmail Gaspinski'nin olduğunu söylüyor (Gökalp, 2017, s. 25).

çok önemli bir harekete öncülük etmiş oldu. O, alfabe reformu projesini şahsen Kaçar ve Osmanlı devletlerinin bürokratlarına sunmuştur. Arkadaşı Melkum Han'ın alfabe reformu ise sadece Kaçar devletinde denenmekle sınırlanmıştır (Şahtahtlı, 2006, s. 418)¹⁰⁰. Ahundzade'nin fikrince Melkum Han'ın alfabe projesi baskı işi için uygun olsa da kolayca okumak ve yazmak için uygun değildir (Ahundzade, 2.cilt, 2005, s. 241).

Alfabe reformu düşünülürken başta Ahundzade olmakla birçok aydın, yazıda ikinci bir önemli hususa dikkat etmemişler. Bu da yazıda kullanılacak noktalama işaretleri idi. Bu yüzden Bakıhanı ve Ahundzade'nin eserleri noktalama işaretleri olmadan yayınlanmıştır (Hudiyev, 1995, s. 346). Bu işaretlere önem veren ve ilk kez kullanan ise Hasan Bey Zerdabi olmuştur. O nokta, virgül, iki nokta, ünlem, soru, parantez, tire gibi işaretleri ilk kez 1875 yılından itibaren yayınlamaya başladığı *Ekinci* gazetesinde kullanmıştır (Hudiyev, 1995, s. 386-387).

Alfabe konusunda ilerleyen zamanlarda 19 yüzyılın sonu 20 yüzyılın başlarında da birçok Azerbaycanlı aydın, fikirlerini paylaşmaya, Ahundzade'nin temellerini atmış olduğu bu yolda mücadeleye devam etmişler. Bunlardan, Muhammet Ağa Şahtahtlı, 1879 yılında yayınladığı "*Tekmil Edilmiş Müslüman Alfabeti*" projesiyle, Feridun Bey Göçerli 1898 yılında yayınladığı "Arap Alfabeti ve Onun Eksiklikleri" yazısıyla, Ömer Faik Nemanzade "*Dilimiz ve İmlamız*" adlı makalesiyle, Celil Mehmetkuluzade yayınladığı *Molla Nasreddin* dergisiyle, Sultan Mecit Ganizade eğitimci faaliyetleriyle, Ahmet Bey Ağaoğlu gazete yazılarıyla konuyu her zaman gündemde tutmuşlardır.

19. yüzyılın ortalarında başlatılan alfabe reformu Sovyetler dönemine kadar gerçekleştirilemese de Ahundzade'nin ileri sürdüğü alfabe reformu projesi, sadece Azerbaycan'da değil, bütün İslam dünyasında bu alanda çalışmalara ilham kaynağı olmuştur. 1902 yılında Şahtahtlı, yayınladığı bir kitapta, başka

¹⁰⁰ Mirza Melkum Han'ın alfabe örneği Sadi'nin "*Gülistan*" eserinin baskısında denenmiş, onun dışında başka dillerde kullanılmamıştır.

milletlerden olan bilim adamlarının alfabe projelerinden örnekler sunarak reformun mikyasını şöyle tasvir ediyordu:

“Alfabe reformu ile ilgili tartışmalar Kahire, İstanbul, Tahran vb. gibi şehirlerde yayınlanan gazetelerin sayfalarından eksik olmuyordu”
(Şahtahtlı, 2006, s. 420-421).

Şahtahtlı, Ahundzade prensiplerine uyum sağlayarak Arap yazısı esasında yeni alfabe hazırlayarak yayınlamıştı. Bu alfabede sait seslerin karşılığı olan işaretler gösteriliyor, harfler bağlantısız yazılıyor, noktalar kullanılmıyor vs. düzeltmeler yenilikler içeriyordu (Şahtahtlı, 2006, s. 415-416). Fakat bu proje de üst düzeyde hiçbir yerden destek almadığı için gerçekleştirilememiştir.

Alfabe reformu konusunda en çok fikir bildiren aydınlardan olan Ömer Faik Nemanzade ise 1909 yılında yazdığı eserde kullanılan alfabeyi Müslüman toplumun gelişmesinin tek nedeni olarak değil, nedenlerden biri olarak görüyordu. Onun fikrinde alfabe bir toplumun gelişimine tek neden olsaydı, o zaman iyi yazı sistemi olmayan Japonya ve İngiltere gibi ülkeler gelişmemeliydi. Yeni alfabe, eğitim ve yeni fikirlerin yayılmasını kolaylaştırmakla hızlı bir şekilde modernleştirebilirdi (Nemanzade, 2006, s. 165).

Ahundzade'nin 19. yüzyılın ortalarında ileri sürdüğü alfabe projesi, zamanında değerlendirilmese de 20. yüzyılın ortalarında Sovyetler Birliğindeki Müslüman ülkelerde, Türkiye Cumhuriyeti'nde gerçekleştirilen alfabe reformlarına önyak olmuştur.

2.2.4. Millî Dramaturgi

19. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'da önemli gelişmelerden biri de Türkçe tiyatro oyunları için komedilerin yazılması olmuştur. Yenilik olarak değerlendirilen bu tarihi olayın banisi yine Mirza Fethali Ahundzade olmuştur. Yusuf Akçura bu olayı Türk Dünyası genelinde değerlendirirken şöyle söylüyor:

“... Şimal, şark ve Kırım Türkleri arasında, 1870 tarihinden önce, bugünkü manasıyla ve şuurlu bir surette milliyet fikrinin lisan, tarih ve siyaset sahalarında tezahür etmiş olduğuna dair malumata sahip olamadım. Ancak Kafkasya’da sakin Türklerden bugün Azerbaycan Türkleri namıyla yâd ettiğimiz şubede dikkat ve tetkike şayan bir vakıa vardır: ... Ahundzade Mirza Fethali 1850-1855 tarihlerinde tam mahalli Türk şivesiyle ve Avrupa usulüyle birkaç komedi telif etmiştir” (Akçura, 2016, s. 55-56).

Yusuf Akçura sözlerine devam ederek Ahundzade’nin yazmış olduğu eserlerin dili konusuna değiniyor ve onun aslında Türkçülük yapmış olduğunu şöyle anlatıyor:

“... Mirza’nın komedyalarını Azerbaycan’da konuşulan dil ile yazdığını söylüyorlar: Öyle bir dil ki avam ve havas, köylü ve şehirli herkes anlarmış; tasannudan arı saf ve hakiki Azerbaycan lehçesini, Mirza eserlerinde üstadane kullanmış imiş. Bu halde Ahundzade Mirza Fethali, lisanda bilfiil Türkçülük etmiş oluyor” (Akçura, 2016, s. 57-58).

Ali Merdan Bey Topçubaşı, Ahundzade hakkında “İlk Tatar Dramaturgu” başlıklı yazısında onu ilk Tatar, yani Türk dramaturgu olarak taktim ederken ilk komedisini yazmasından 50 yıl geçmesine rağmen onun başarılı devamcılarının olduğunu, bir zaman yazmış olduğu sosyal hayatın sorunlarının hâlâ geçerli olduğunu kaydederken şöyle söylüyordu:

“... Azerbaycan Tatarlarının edebiyatı bugün kendi dram eserleri, hem de Tatar hayatının olumsuz taraflarının net bir şekilde tasviri ile seçilen dram eserleri ile övünebiliyorsa, bunun için herkesten önce ilk Tatar dramaturgu ve Tatar dramaturgisinin yetenekli banisi gibi Mirza Fetihali Ahundzade’ye minnettar olmalıyız. O, haklı olarak Tatar Moliere’i olarak kabul ediliyor” (Kaspi, 1903, No-230).

Mehmet Emin Resulzade de Ahundzade’nin eserlerinin birinde Türk dünyasında millî tiyatro geleneğinin banisi olarak değerlendirmekte ve onun kendinden sonra

hep gelişen büyük bir okul kurduğunu söylemektedir. O, Ahundzade'nin Azerbaycan'da çağdaş edebiyatın evini kurduğunu, eserlerinin farklı Avrupa ülkelerinin dillerine çevrildiğini, onun Doğunun Moliere'i olarak adlandırıldığını ve dolayısıyla bu faaliyetleri ile onun yaptığı mücadelenin Rusya'nın yürüttüğü Ruslaştırma siyasetine karşı bir millî mücadele olduğunu düşünüyordu. (Rezulzade, 2015, s. 23-24).

Cumhuriyet döneminin muhacirlerinden olan Mirza Bala Mehmetzade de eserinde Ahundzade'nin millî fikriyatın gelişmesinde büyük bir rol oynamış şahsiyet olarak şöyle kaydediyordu:

“Döneminin en münevver şahsı olan, 19. yüzyıl Avrupa'sının terakkiperverlerinin ideaları ile ortaya atılan Mirza Fethali Ahundzade, bütün Türk ve İslam dünyasında ilk defa dramaturgi okulu yaratmakla yalnız millî medeniyetin temellerinden en önemlisi olan dil ve edebiyata hizmet etmiştir” (Mehmetzade, 2018, s. 23-24).

Ahundzade aynı zamanda dönemin en iyi eleştirmeni olmuştur. O, tüm eserlerinde kapsadığı konuları muhakkak eleştiriyordu. Bu eleştirmeler çevresinde bulunan ve kendinden sonra gelen aydın sınıfa iyi bir örnek teşkil etmekteydi. Örneğin, Azerbaycanlı araştırmacı-yazar Hüseyin Baykara, onun *“Kemalü'd-Devle, Cemalü'd-Devle Mektupları”* adlı felsefi eserini öneminden bahsetmekteydi. Ona göre, Ahundzade, bu eserde, İran devleti örneğinde okurlarda Rus emperyalizmine karşı fikirler oluşturmaktı. Mirza, böyle eserlerle ilk kez olarak millete kendi dilinde hitap etmenin yanısıra, Rusya'da kullanılması nerdeyse yasak olan Anayasa, Demokrasi, Devrim, Despotizm, Sivilizasyon, Fanatizm, Gelişim, İsyan, Siyaset, Parlamento, Vatanseverlik vb. gibi ifadeler kullanmıştır (Baykara, 1975, s. 67).

Ahundzade'nin Azerbaycan Türklerinde millî fikriyatın gelişiminde bu türlü faaliyetleri bilinçli şekilde yaptığını, bu faaliyetlerin millî ruhun uyanışında müstesna rol oynadığını Ahundzade edebi mirasını, felsefi görüşlerini araştıran birçok bilim adamları söylemektedir (Caferoğlu, 1933, s. 436). Türkiyeli araştırmacı Nadir Devlet, Ahundzade'yi ansiklopedik bir şahsiyet olarak

adlandırarak, onun devrinin birçok meseleleri hakkında fikirler söylediğini, tenkit ettiğini, bazen de çözüm yolları için tavsiyelerde bulunduğunu kaydediyor. Ahundzade, eserleri ve fikirleriyle 19. yüzyılın Azerbaycan kültür ve edebiyatının en önemli fikir adamlarından biri olmuş ve kendinden sonra gelenler üzerine büyük etki bırakmıştır. Dili, modern edebiyatın ihtiyacı olan seviyeye yükseltmiştir (Devlet, 2014, s. 34).¹⁰¹

Azerbaycan'da ilklere imza atan Hasan Bey Zerdabi'nin bir başka öncü olduğu husus da 1873 yılında Nevruz bayramı arifesinde gerçekleştirdiği tiyatro gösterisidir. O, Mirza Fethali Ahundzade'nin daha önceleri Tiflis, Petersburg'da sahneye konulan ve Avrupalılar tarafından büyük ilgi kazanan "*Hacı Kara*" komedi tiyatro oyununu öğretmeni olduğu gimnaziyada öğrencileri ile beraber sergilemiştir (Aşırılı, 2009, s. 25). Bu tiyatro gösterisi, Azerbaycan'da millî tiyatro sanatının esasını koymuş oluyordu.

Azerbaycan toplumuna doğrudan hitap eden bu tiyatro gösterileri, insanları derinden etkilemiş bulunuyordu. Münevver zümre Zerdabi ve ekibini kutlarken, onları ölümlle tehdit edenler de az olmamıştı. Genelde ise bu gösteriler genç yazarları yeni tiyatro eserleri yazmaya heveslendirmiştir. Tesadüfi değil ki, bu tiyatrodan sonra Necef Bey Vezirov ve Abdürrahim Bey Hakverdiyev¹⁰² gibi dramaturglar Ahundzade geleneğini devam ettirerek alaycı komediler yazan en başarılı yazarlar olmuşlardır (Swietochowski, 1988, s. 47). Mirza Fethali Ahundzade ve onun devamcıları sade bir halk dili kullanarak tiyatroyu idealist amaçlara hizmet ettirmişler (Köprülü, 1979, s. 145). Azerbaycan'ın ilk millî

¹⁰¹ Mirza Fetihali'nin faaliyetleri hakkında farklı düşünen araştırmacılar da var. Genelde bu türlü fikirler Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1991 yılda tekrar bağımsızlığını kazandıktan sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. Örneğin, araştırmacı Nesib Nesibli Ahundzade'nin yazmış olduğu eserlerde tenkit değil, aslında Türk kültürünün aşağılandığı, Fars kültürünün ise yüceltilmesi fikirlerinin sürekli konu edildiğini, Türkçe yazmasının nedeni ise dönemin Çarlık hükümetinin imparatorlukta yerlilere yönelik siyasetinden ileri gelerek böyle istenmesi üzerine yazıldığını söylemektedir. Yazar hatta Mirza'nın milli kimliğinin sorunlu olduğuna işaret ederek, onun pan-iranizm fikirlerinin taşıyıcısı olduğunu da ifade ediyor (Nesibli, 2017, s. 89-93).

¹⁰² Abdürrahim Bey Hakverdiyev (1870-1933) – ünlü Azerbaycanlı yazar, dramaturg, eğitimci, siyasi.

burjuvazisi temsilcilerinden sayılan Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in de mali destekleri ile gerçekleşen bu faaliyetler Azerbaycan'da tiyatronun önemli bir kurum haline gelmesine neden olmuştur (Swietochowski, 1988, s. 46).

2.2.5. Millî Matbuat Kurma Çabaları ve “Ekinci” Gazetesi

19. yüzyılda Azerbaycan Türkleri arasında başlatılan aydınlanma hareketinde millî fikriyatın gelişimi yolunda en önemli konulardan biri de dil meselesiydi. Dönemin münevverleri için kendi milleti aydınlatırken ona hangi dilde hitap edeceği çok önemli idi. Çünkü sade halk ne uzun süre saray ve ulema arasında kullanılan Farsça ve Arapça'yı biliyor, ne de yeni sömürgesi altına düştüğü imparatorluğun Rusçasını anlıyordu. Ona doğrudan hitap etmek için kendi ana dilini, yani Türkçeyi kullanmak daha makbul idi. Bu nedenle de maarifçilik hareketinde dönemin aydınları edebiyatta, şiirde, tiyatrodaki, gazetelerde, dersliklerde, bilimsel eserlerde, mekteplerde, müziklerde ve toplumu kapsayacak her alanda Türkçeyi kullanmaya üstünlük veriyorlardı. Dil millî aydınlanma yolunda münevverlerle toplum arasında en önemli araç idi.

Temiz bir Türkçe, Rusya'nın Azerbaycanlı bilim adamı Mirza Kazım Bey'in faaliyetinin etkisiyle en önemli çalışma alanlarından biri olmuştur. O, genel olarak Rusya Müslümanlarının ortak kullanabileceği bir Türkçe'yi savunuyordu. Bu fikirlerle o, bilinçli olmasa bile Türk birliğine hizmet etmiş oluyordu. Araştırmacı Hüseyin Baykara, Mirza'nın Rus Çarlığına sunduğu bir raporda Rusya'da yaşayan bütün Türklerin anlayacağı ortak Türkçenin oluşturulması fikrini Türkçülük yolunda atılmış adım olarak değerlendirmektedir (Baykara, 1975, s. 62). Yine bu konuda Nadir Devlet, Mirza Kazım Bey 1834 yılında şivelerden arınmış bir Türk dili fikrini gündeme getirmiş ve bu tezinde Azerbaycan Türkçesini esas alarak, mukayeseli Türk dili grameri hazırlamıştır, demektedir. O, bu eserde Türkiye, Azerbaycan ve Tatar Türkçelerini birbiri ile mukayese etmiş, örneklerini bu lehçelerden seçmiş ve farklılıklarını da vurgulamıştı. Mirza'nın 1839 yılında Kazan'da basılan *“Umumi Türk Tatar Dili Grameri”* adlı eseri ise Türk dilinin tarihini incelemek için anahtar rolünü oynamıştır (Devlet, 2014, s. 27). Haydar

Hüseynov, bu eserde Mirza Kazım Bey'in ilk kez olarak Azerbaycan Türkçesinin ilmi esaslarla araştırdığını ve bu dili başka Türkçelerle karşılaştırırken "Azerbaycanca" olarak adlandırdığına dikkat çekiyor (Hüseynov, 2007, s. 134). Oysa bu fikir Türkçülüğe değil, tam aksi Rusya'nın emperyalist siyaseti için hesaplanmış adım da olabilirdi. Bununla Rusya'nın Türk halklarına hitabı kolaylaşacak, onların asimilesine hizmet edecekti.

Türk dili konusu, ümmetçi görüşleri paylaşan aydınlarda da sezilmekteydi. Örneğin bu durumu Seyid Azim Şirvani'de görebiliriz. Her şeyden önce onun açmış olduğu Türkçe dünyevî eğitim veren "Usul-i Cedit" mektebi idi ki, Azerbaycan'da millî bilincin gelişmesine vermiş olduğu katkıları inkâr edilmezdir. Ayrıca Seyid'in temasta olduğu aydınlarla Türkçe hakkında olumlu fikirler paylaşması ve derslikler yazması onun ne kadar millî ruha sahip olduğunun birer göstergesidir (Resulzade, 1933, s. 449). Şirvani'ni Hasan Bey Zerdabi ile mektuplaşmalarında şöyle demektedir: *"Bizim okullarda okumaya Türki dilinde uşaklar için şeriat kitapları yoktur. Ben bir muhtasar Türki dilinde "İlahi kanunlar" kitabı yazmışım"*, veya başka bir mektupta: *"...kendi Türki lisanımızda çok kolay ibarelerle bir Türki kitap nazm etmişim"* demektedir. Bu ifadelerden belli oluyor ki, Şirvani Türkçe dersliklerin olmaması nedeniyle bu alana yönelmiş ve Ana dilinde derslikler hazırlamıştır. O bunun için Azerbaycan mektep kitaplarının eksikliğini gidermek amacıyla Rus hükümeti basılmasına izin vermese de manzum ve mensur olmak üzere çocuklar için hikâyeleri içeren bir ders kitabı hazırlamıştır (Devlet, 2014, s. 34-35).

Seyid Azim Şirvani, dönemin zor koşullarına rağmen Türkçe eğitimin yanı sıra Ana dilde yayıncılık işine de büyük önem veriyordu. Süreli yayınları destek amaçlı bir şiirinde *Ziya-i Kafkasiye* gazetesinde şöyle sesleniyordu:

*Okuyak biz gazetler ehvalın,
Ta bilek ehli-âlemin halın –
Ki, görek halk ne kemal dedir,
Geyr ne fikir, ne hayal dedir?
Özgeler eyleyip terakki-yi tam,*

*Neden biz kalmışık bu nev avam?
Neden biz bunca bikemal olduk,
Ayakaltında payimal olduk? (Şirvani, 2.cilt, 1969, s. 65)*

Yine ümmetçi görüşleri paylaşan İslam Dünyasının münevveri Şeyh Cemaleddin Efgani de Müslüman milletlerin emperyalist güçler karşısında mücadelenin kuvvetlenmesi için milletleşme sürecinin hızlanmasını, bu süreçte ise ortak dilin gelişmesini ön şart görüyordu. Şeyh Cemaleddin'e göre "Milliyet dışında saadet yoktur" fikrinden yola çıkarak aşiret birliğinden sonra milletin oluşması dönemin tarihi şartıdır. Milletin oluşması için ise dil birliğinin oluşması gerekmektedir. O "*Millî Vahdet Felsefesi ve Dil Birliğinin Hakiki Mahiyeti*" adlı eserinde şöyle yazıyordu:

"Dil birliği olmasa millî birliğin hakiki varlığı ve yaşama gücü olmaz. Dil birliği, insanlar arasında oldukça büyük öneme sahip temel iletişim aracıdır" (Efgani, 1912, s. 38-39).

Mirza Bala Mehmetzade'ye göre Şeyh Cemaleddin Efgani'nin bu tezi aynı dönemde Avrupa'da devam eden millî hareketin Alman fikir okuluna yakın idi. O da Alman dilcileri gibi bir millet için dil birliği konusunda dilin yabancı kelimelerden temizlenmesi fikrini ileri sürerken, mecburi kabul edilecek yabancı sözlerin de tanınmayacak şekilde millîleştirilmesini teklif ediyordu (Mehmetzade, 2018, s. 54).

Azerbaycan Türkçesinin geliştirilmesi, aydınların ve toplumun ortak diline çevrilmesi ve ortak edebi dilin gelişmesine en önemli katkıyı ise tabii ki bir yayın organı sunabilirdi. Bu açıdan Hasan Bey Zerdabi'nin Azerbaycan Türkleri için yapmış olduğu en büyük yenilik, 1875 yılında yalnızca Azerbaycan'da değil, bütün Türk Dünyası'nda ilk kez Türkçe gazetenin yayınlaması olmuştur. Zerdabi Mirza Fethali Ahundzade'nin de önerisi ile gazeteni mümkün olduğu kadar sade Azerbaycan Türkçesiyle neşretmeği hedefliyordu. Bununla o sadece kendi halkı

için değil, bütün Rusya Müslümanları açısından faydalı olacağı kanaatindeydi¹⁰³. Hasan Bey gelecekte gazetenin yazarlarından da Arapça ve Farsça kelimeleri mümkün olduğu kadar az kullanmalarını, halkın anlayacağı sade dilde yazmalarını öneriyordu (Yeşilot, 2012, s. 114).

Millette birlik oluşturmak, milleti aydınlatmak adına toplumun büyük kısmına hitap edebilmek için Türkçe gazete yayınlamayı hedefleyen Zerdabi, bu isteğini sonralar yazdığı “Rusya’da Evvelinci Türk Gazetesi” başlıklı makalesinde şöyle ifade etmiştir:

“Birlik olmasa, dünyada hiçbir iş temel tutmaz. Bizim eski Yardım Birliği temel tutmadığından, tiyatro oynanan mekân boş kaldığından dolayı, Müslüman kardeşlerimizi bir yere toplayarak zamaneye uygun okullar açtırıp sokak ve pazarlardaki çocukları okutmak mümkün olmayacağı aşikâr oldu. Bilimsiz ise bu zamanda yaşamak anlamsızdır. Özellikle de bizim yerlerde komşularımız bilim öğrenip, günü günden ileri gidip, bizim elimizde bulunan mal ve mülkü sahipleniyorlar ve kısa süre sonra biz onlara çalışacak, onların malını taşımak için kiracı olacağız. Öyleyse ne yapalım? Her kimi sesliyorsa gelmiyor, gösteriyorum görmüyor, söylüyorum anlamıyor, sonunda gördüm ki ortalığı çınılatarak onları seslemekten, onlara hitap etmekten başka bir çarem yoktur” (Hayat, 1905, No-129).

¹⁰³ Hasan Bey Zerdabi Azerbaycan Türkleri için önemsedığı ortak öz Türkçe edebi dil fikriyatını daha da geliştirerek ilerleyen zamanlarda bunu bütün Türkler için önemsemeye başlamıştır. O 1906 yılında kaleme aldığı “İttihad-ı Lisan” adlı yazısında ana dilin yabancı dillerden etkileşimini önleyerek muhafaza etmeği milletin yok olmaması için gerektiğini söylüyor. Bunun için ana dilde eğitim yapılmasını, kitap ve gazetelerin yayınlanmasını öngörüyor. O Türk halklarının Rus hakimiyetine girmesinden dolayı parçalanarak zamanla birbirilerini anlamayacak hale geleceklerinden endişesini ifade ediyor. Türk halklarının kardeşliğinin güçlü olmasını onların dil birliğini kaybetmemekte görüyordu (Hayat, 1906, No-9). “Dil Davası” adlı başka bir yazısında ise Zerdabi Türkçenin benimsenildiği Türk olmayan küçük halklara da sahip çıkmanın, onlara doğru Türkçeyi kullanmakta yardımcı olmanın önemini açıklıyordu. Onlara sahip çıkarak başka halkların etkisi altına düşmemeleri ve Türk dünyasına kazandırılmasının gerekli olduğunu ileri sürüyordu (Hayat, 1906, No-12).

Hasan Bey'in sözlerinden yine belli oluyor ki, yaşadığı dönemde milletlerin arasında giden yaşam mücadelesinin farkında olmuş ve bu mücadelede milletin başarılı olması için onda millî ruhu, millî fikriyatı uyandırmaya çalışıyordu. O, bir milletin yalnız Ana dilde yaşayarak ilerleyebileceğine inanıyordu (Mehmetzade, 2018, s. 24). O, Azerbaycan Türklerinde başka komşu milletlere nazaran millî birliğin olmamasını sürekli yazılarında dile getiriyor, bu birliğin sağlanmasının ve karşılıklı yardımlaşmanın faydalarını anlatıyordu. Üzülerek Müslümanların milletçe iş yaparak geleceklerini kurmayı boş verip, kendi milletinden olan fakir ve fukaralara yardım etmek gibi duygulardan uzak düştüklerini yazıyordu (Ekinci, 1876, No-2).

Hasan Bey, gazete yayınlamak işini henüz 1868 yılında Guba kazasında mahkemede çalışırken düşünmüştür. Eşi Hanife Hanım bu gazeteyi çıkarma konusunda izin alınması için onun 7 il uğraştığını yazsa da (Şahverdiyev, 2006, s. 16), resmi başvuru 1873 yılın Nisan ayında olmuş ve başvurudan yalnız 3 yıl sonra gazetenin yayınlanmasına izin alabilmiştir (Aşırılı, 2009, s. 27). Zerdabi *Ekinci* gazetesinin ilerleyen sayılarında, bu gazetenin yayınlanmasında büyük yardım gösteren, ona ve gazeteye kefil olan şahsın, Bakü eyaletinin gubernatoru Staroselski'nin, müstesna hizmetleri olduğunu yazıyordu (Ekinci, 25 Haziran 1876, No-12). Hasan Bey, daha sonraları, gazeteyi hangi sıkıntılar içinde açtığını şöyle ifade etmişti:

“Peki, gazeteyi nasıl yayınlayım? Para yok, yazar arkadaşlar yok, çap hane yok, hurufat yok, amele yok, bir veya iki yüzden fazla okur da olmayacak. Devlet tarafından izin almak da, ki bir büyük beladır”
(Hayat, 1905, No-129).

Hasan Bey, çok büyük zorluklarla sonunda *Ekinci* gazetesini yayınlatabilmişti¹⁰⁴. Bu gazetenin isminin *Ekinci*¹⁰⁵ olması da Rusya hükümetinin uyguladığı sansürden kaynaklanıyordu. Yazılmış olan dilekçede gazetede yerli halka ziraat, çiftçilik nasıl geliştirilir, son teknolojiler vb. bu gibi konularda temel bilgiler verileceği belirtilmişti (Aşırılı, 2009, s. 27) (Şahverdiyev, 2006, s. 17). Gazetenin ilk sayısı 1875 yılının 22 Temmuz tarihinde çıkmış ve bununla da Azerbaycan'da millî matbuatın temelleri atılmıştır. Aydınlanma yolunda Azerbaycan'da yeni dönem açılmıştır. Bu dönem, ileride, her alanda gelişim için büyük bir okul olacak ve yol gösterecektir. Hasan Bey, gazetenin ilk sayısında yayın organının temel hedeflerini şöyle açıklıyordu:

“1. Dâhiliye – buradaki makaleler gazetenin münşisi tarafından yazılacaktır.

2. Ekin ve ziraat haberleri – yani bizim, ya gayri vilayetlerde olan ekincilerden... onları yetiştirmek döneminde kullanılan esbablardan, ekim yerini şum etmekten, ekim yerini kuvvetli etmekten ötürü o yere gayri şeyler karıştırmaktan, hülasa, ekimden ve ekimi biçip, götürüp, kurutup, dövüp tedarik etmekten konuşulacak. Aynı zamanda şu ikinci bölümde hayvancılıktan, bundan üretilen şeylerden konuşulacaktır, yani bizim ve gayri-vilayetlerde nasıl çeşit hayvanlar beslenilmekten veya nasıl beslenilmekten ve onlardan üretilen şeyleri nasıl yahşırak ortaya çıkarılmaktan konuşulacaktır.

3. İlim haberleri – yani ilim ve imtihan yolu ile aşikâr olan, örneğin, insanın bedenine ve malına nefi olan haberlerden konuşulacaktır.

¹⁰⁴ Burada şunun da altını çizerek söylememiz lazım ki, *Ekinci* gazetesinin yayınlanmasına maddi açıdan yardımları Azerbaycan Türklerinin asilzade aydınlarından Abbaskulu Ağa Bakıhanı'nın kardeşi Abdullah Ağa Bakıhanı etmiştir. Gazetenin yayına başlaması için bütün masrafları karşılayan Abdullah Ağa Hasan Bey'e mektubunda ihtiyaç olursa yine yardım edebileceğinden söz ediyordu (Şahverdiyev, 2006, s. 20-21).

¹⁰⁵ Ekinci - tarımcı, ekin yapan, çiftçi anlamına geliyor.

4. Taze haberler – birkaç kısım olacaktır, öncelikle ticaret haberleri olacak, yani bizim vilayetimizde ve gayri vilayetlerde bir şey, örneğin, buğday filan şehirde, ya filan köyde kaçta ve nasıl satılmaktan haber verecektir vb.” (Ekinci, 1875, No-1).

Gazete ilk bu dört bölümle yayınlansa da Zerdabi altıncı sayıdan itibaren beşinci bir bölüm olarak “Mektubat” bölümünün gerekli olduğunu görmüş ve ilave etmiştir. Bu bölümde *Ekinci* gazetesine gelen mektuplar yayınlanıyordu (Aşırılı, 2009, s. 28).

Gazete ilk sayılardan itibaren toplum arasında büyük bir yankı yaratmış, gazete etrafında polemikler güçlenmiş, gazetenin dilini, ele aldığı konuları destekleyenler de olmuş, tepki verenler de. Böylece Zerdabi, toplumun her düşüncede olan fertlerini bir araya getirebilme hususundaki asıl amacına ulaşmış oluyordu. Ortalama 800-900 sayı ile basılan gazetenin yarısı abonelik yoluyla satılıyor, geri kalanları ise toplumda okumaya merak uyansın diye ücretsiz dağıtılıyordu. Çoğu zaman Hasan Bey bu gazetenin yayınlanması için kendi maaşını da harcıyordu. Gazete sansürden dolayı memleketin ziraatını konu olarak ele almalı olsa da, yazılarda “biz Türkler ve onlar Türk olmayanlar” fikrini aşıl原因an konular da geçiyordu. Gazetenin nerdeyse tüm sayılarında topluma “Usul-i Cedit” okullarının açılması, Ana dilde eğitimin önemli olduğu konusunda yazılar çıkıyordu. (Nesibli, 2017, s. 20-21).

Gazete Bakü’de yayınlansa da kısa zamanda tüm Rusya Müslümanlarının ilgi duyduğu bir gazete haline gelmiştir. Gazeteyi; Dağıstan’da, İdil-Ural’da, Türkistan’da ve Sibiry’a da okuyanlar, büyük ilgi gösterenler ve yazılar gönderenler vardı¹⁰⁶. Bu münasebetle Hanife Hanım, kendi hatıralarında, *Ekinci* Rusya’daki bütün Müslümanları etkilemiştir. Gazetenin ilk aboneleri sırasında

¹⁰⁶ *Ekinci* gazetesinde yayınlanan yazılara büyük ilginin olduğunu birçok hususta görebiliriz. Örneğin bu gazetenin 1875 yılında yayınlanmış onuncu sayısında, okullarda dinî eğitimle beraber dünyevî eğitimin de olmasının öneminden Petrovsk’tan yazılar yazan Elekber Haydari’nin yazısı (Ekinci, 1875, No-10) etrafında fikir tartışması sonraki sayılarda da devam etmiş ve farklı kişiler tarafından bu konu ile alakalı 15 yazı yayınlanmıştır (Şahverdiyev, 2006, s. 36).

Omsk'tan, Tümen'den, Çistopol'dan olan Sibirli, Orenburg, Ufa, İdil Tatarları olmuşlardır, demektir (Aşırılı, 2009, s. 28-29).

Hasan Bey *Ekinci* gazetesini yayınlamaya başladıktan sonra bu işin zor kısmının yalnızca Rusya'nın uyguladığı sansür ve maddi sıkıntılar değil, artı bu alanda çalışma potansiyeli olan Azerbaycan Türklerinden kimsenin olmadığını da görmüş ve kendi yazılarının birinde derdinî şöyle ifade etmiştir:

“Dünyada her gazetenin beş veya on adam inşa ediyor, onu basan, hurufatını dizen, editörlük eden başka kesler olur. Ama bu işlerin hepsini ben tek kendim görmeliyim. Hatta bizim Müslüman şehrinde bir eğitilmiş olan Müslüman yok ki, gazeteye bakıp yazıların yanlışlarını düzenlesin veya hurufatı dizesin” (Ekinci, 1875, No-3).

Ekinci gazetesinin Türk dünyasına yönelik en önemli tebliği, farklı şivelerden ortak bir Türk dilinin çıkarılabilmesi ve bunun önemi idi. Hasan Bey Zerdabi yazılarında şöyle söylüyordu:

“Her bir milletin esas sütunları, millet olmasına neden dil ve dindir. Bunlardan birisi elden çıksa, milletin beli kırılır, ikisi de çıkarsa, millet başka milletlere karışır ve yok olur” (APA, 2007, s. 22).

Bu ifadeler Zerdabi'nin Azerbaycan'da millî fikriyatın, daha net söylesek “Kültürel (Medeni) Türkçülüğün” esasını koyan kişi olduğunu kanıtlar. Zerdabi'nin bu yönde çalışmaları kendinden sonra gelen millî görüşlü aydınların “Siyasi Türkçülüğü” geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca şunu da söylememiz gerekiyor ki, *Ekinci* gazetesi, Azerbaycan Türklerinde edebi dilin şekillenmesinde, gelecekte yayınlanacak basın organlarında kullanılan dilin gelişiminde büyük bir mektep olmuştur (Altstadt, 1992, s. 52).

Hasan Bey Zerdabi'nin yayınlamış olduğu *Ekinci* gazetesi Türk dünyasının farklı noktalarına ulaşmanın yanı sıra etrafına birçok ünlü Azerbaycanlı aydınları da toplayabilmiştir. Bu gazeteye Moskova'dan Necef Bey Vezirof, Asker Ağa Gorani, Şamahı'dan Muhammettagi Alizade Şirvani, Derbent'den Haydari yazılar

gönderiyor, dönemin ünlü Azerbaycanlı aydınlarından Seyid Azim Şirvani şiirler, Mirza Fethali Ahundzade ise makaleler yayınlıyordu. Bu gazete Müslüman topluma hitap ederek Batı dünyasının gelişen çağdaş teknolojisini, bilimini ve gelişimini durmadan anlatıyordu. Gazete bir nevi muhafazakâr görüşlere karşı yenilikçi görüşlerin mücadele cephesine çevrilmişti (Elekberov, 1.cilt, 2011, s. 352).

Bu gazetenin yayınlanmasına herkesten çok sevinen Seyid Azim Şirvani, bu münasebetle şiir yazarak, duygularını şöyle ifade etmiştir:

*“Hazirun şükür kim, bir şahıs-alikadir himmetten,
Gazet bünyadına Rusiyede izin aldı devletten.
Melikzade Hasan Bey arif-i dünya Zerdabi
Götürdü ehl-i İslam’ı bu gün hak-i mezelletten.*

*Zeban-i Türk ile agâh eyler ehl-i Kafkas’ı
Gâhi taze haberlerden, gâh asar-i hükümetten.”* (Ekinci, 1875, No-6).

Hasan Bey Zerdabi, *Ekinci* gazetesinin yayın hayatında temel hedeflerini söylerken ilk olarak milletin düzgün istikamette gelişmesine destek vermek, toplumun yanlışlarını ve doğrularını gösterilmesinin gerektiğini şöyle ifade ediyordu:

“Gazete derviş gibi masal anlatamaz. Onun borcudur işlerin iyi ve kötülüğünü ayna gibi halka göstereyin. Ta ki halk kendi nik-ü bedinden haberdar olup onun çözümünün peşinden gitsin” (Ekinci, 1875, No-7).

Yeni yayınlanan gazeteye sevinenler sırasında Azerbaycan Türklerinin önde gelen aydınlarından olan Mirza Fethali Ahundzade de vardı. Onun Zerdabi’ye yazdığı bir mektuptan belli oluyor ki, Mirza, gazetenin maddi durumunun iyileşmesi için şahsi nüfusunu kullanarak Tiflis’teki Şeyhülislamlık, Müftülük idarelerinde, İran konsoloslukunda ve çevresindeki aydınlar arasında çok sayıda aboneler yaptırmıştır. Ayrıca bununla da yetinmeyerek gazetenin daha iyi

çalışması için önerilerde bulunmuştur. En başlıca önerisi Azerbaycan Türkçesinin güzel yazılması konusunda idi:

“Gazetenin huruflarını ben fevkalade beğendim. Fakat sizin Azerbaycan Türkçesindeki mektupları hazırlayan muharrirden çok razı değilim. O, Azerbaycan Türkçesini bilmiyor. Bunun için de küçük bir ilanda birçok bağışlanamaz yanlışlıklara yol veriyor. Bu muharriri Arapça grameri bilen, Farsî ve Türkçeye hâkim olan başka bir bilgili adamla değiştirmek gerekiyor” (Ahundzade, 3.cilt, 2005, s. 194-195).

Gazeteye dönemin aydınları ve ilerici görüşlü Azerbaycan Türkleri destek verirken, çok sayıda gazetenin faaliyetini, orada yayınlanan ilerici görüşleri, dinî hurafenin tenkitine karşı çıkanlar da az değildi. *Ekinci* gazetesinin karşı fikirleri de yayınlarken farklı görüşlere liberal ve saygıyla yanaştığını görüyoruz. Örneğin Karabağ'dan Hasan Kara Hadı, Guba'dan Hadimül-Gevaid, kapitan¹⁰⁷ Sultanov gazetenin dinî fanatizme karşı mücadelesini kabul etmiyor, bu fikirlere karşı keskin yazılar yazıyorlardı (Aşırılı, 2009, s. 31). Böyle durumda dönemin ilerici aydınları Zerdabi'yi yalnız bırakmıyorlar, kendi yazıları ve şiirleri ile destek oluyorlardı. Örneğin, *Ekinci* gazetesinde onlarca mizah şiirleri ve mektupları yayınlayan Seyid Azim Şirvani, Hasan Bey'e şiirlerinden birinde şöyle destek veriyordu:

*“Ey bu nadanlar elinden yetişen cane, Hasan,
Sabır kıl tane-i her cahilü nadane, Hasan,
Sen de Seyid gibi ver pend-i hekimane Hasan,
Belki bir söz kana bu zümre-i nadan ahivi”* (Şirvani, 2.cilt, 1969, s. 38).

Ekinci gazetesinin yazarları içerisinde Hasan Bey Zerdabi'nin Bakü okulundan öğrencisi olan, Moskova Petrovsk-Razumovsk Ziraat Akademisinin öğrencisi Necef Bey Vezirov da vardı. Bu gazetede sekiz makalesi yayınlanan Necef Bey, hocasını gazete yayınlaması münasebetiyle 28 Ağustos 1875 tarihinde kutlama

¹⁰⁷ Kapitan Rusça yüzbaşı rütbesidir.

mektubu yazarken, *Ekinci* benim Ana dili öğretmenimdir, diye ifadeler kullanmıştır (Aşırılı, 2009, s. 37). Gazetenin başka bir yazarı ise yine Hasan Bey Zerdabi'nin Bakü gimnaziyasında öğrencisi olan, Moskova Petrovsk-Razumovsk Ziraat Akademisinin öğrencisi Asker Ağa Adıgüzelzade Gorani idi. O gazetenin her şubesinde 39 yazı yazmış, dünyadan yenilikçi haberleri çevirmiş ve her zaman modern eğitim, endüstri ve ziraatı tebliğ etmiştir (Aşırılı, 2009, s. 39).

Hasan Bey, *Ekinci* gazetesinde muhafazakâr ruhban sınıfı ciddi tenkit ateşine tutuyordu. Yazılarının birinde Müslüman dünyası hakkındaki olumsuz haberlerden dolayı gazeteye tepki gösteren bazı hacıları ifşa ederek şöyle yazıyordu:

“Müslümanların düşmanı ben değilim, mezkûr Hacı gibi adamlardır ki, bizi milletler arasında gülüş hedefi edip, ilimden ve dünyadan bihaber koyup, sergerden ve payimal etmişler” (Ekinci, 1875, No-11).

Zerdabi milletin ilimden uzak düşmesinin fesatlarını yine başka bir yazısında şu cümlelerle çok güzel özetliyor:

“Ama bizim halkın işlerine bakarken bir emel-i kâmil görmek olmuyor ki, millet teessübü çeken kardeşler onunla onur duysun. Libastan tutmuş bazı gıda ürünlere kadar dış ülkelerden getiriyoruz. Peki, hiç olur mu ki, bu yoksunluğumuzdan konuşurken, onun sebebi ilimsiz kalmamız olduğunu beyan etmeyek?” (Ekinci, 1876, No-7).

1875 yılda 12, 1876 yılda 24, 1877 yılda 20, toplamda ise 56 sayı yayınlanmış *Ekinci* gazetesi Kuzey Kafkasya'daki karışıklık, Rusya-Osmanlı arasında çıkan “93 Harbi” (1877-1878)¹⁰⁸, Rusya hükümetinin uyguladığı sansür, Staroselski'den sonra Bakü'ye atanan yeni valinin aşırı irticacı olması vb. nedenlerden dolayı

¹⁰⁸ Şunu da söylememiz gerekiyor ki, Hasan Bey Zerdabi ister kendi çalışmalarında, isterse de gazete çalışmalarında Osmanlı'ya özel bir yer ayırıyor. O her zaman Rusya Türklerine yabancı olarak aşılana Osmanlı'nı hiç de yabancı olmadığını, Anadolu Türkleri ile diğer Türkler, özellikle Azerbaycan Türkleri arasında hiçbir farkın olmadığını söylemekte ve tebliğ etmekteydi. Zerdabi'nin hiçbir yazısında Osmanlı'ya yabancı, aykırı yaklaşım göremeyiz (Nesibli, 2017, s. 17).

kapatılmıştır (Ekinci (1875-1877), 2005, s. 19-20) (Şahverdiyev, 2006, s. 41, 45) (Aşırılı, 2009, s. 42-44) (Yagublu, 2011, s. 13). Gazete 1877 yılında 29 Eylül tarihinde yayınlanan son sayının baş sayfasında şu ilanı yazıyordu:

“Biz hasta olduğumuz için bu yılın sonuncu sayılar zamanında çıkmayacak ve onların ne zaman çıkacağı belli değil” (Ekinci, 1877, No-20).

Bununla da Ekinci gazetesi kapatılsa da Azerbaycan matbuatı için temel sayılan bu okul, kendinden sonra yayınlanan onlarca gazeteye bir örnek niteliği taşımıştır. Sonraki yıllarda yayınlanan gazeteler Hasan Bey Zerdabi okulunu devam ettirmeğe gayret göstermişlerdir. Bu okulu devam ettirilenler, onun esas çizgisi olan millî fikriyat ve bu fikriyatı geliştirecek aydınlanma, eğitim, bilim, ana dili ve kültür gibi konuları her daim gündemde tutulmuşlardır.

2.2.6. Kimlik Saklayıcı Unsur Olarak Din

İslam dünyasının bir parçası olan Azerbaycan’da dinî kimlik, millî kimliği ihtiva eden bir faktöre çevrilmiştir. Toplumun her yönünü etkileyen din, kimlik bilincinde en ön sırada yer tutmaktaydı. 19. yüzyılda başlatılan aydınlanma hareketi döneminde din yine büyük önem taşımaktaydı. Toplumda çoğunluk teşkil eden muhafazakâr kısım, her türlü gelişime ve millî açıdan aydınlanmaya karşı çıkabiliyordu. Bu türlü gelişimin, ideolojik açıdan esasını ümmetçilik teşkil eden dinî birliğin bozulmasına neden olacağı düşünülmekteydi. Gerçekte bu türlü gelişim en çok ruhban sınıfı rahatsız etmekteydi. İlmin, millî kimliğin, teknolojinin geliştiği bir dünyada toplumun kontrolü bu sınıfın elinden çıkmasına neden oluyordu. Her şeye rağmen şunu da söylememiz gerekiyor ki 19. yüzyıl boyunca millî kimliğin oluşumunda din, çok önemli rol oynamıştır. Muhafazakâr ruhban sınıfın karşısında her zaman ileri görüşlü ruhban sınıf duruyordu. Dikkat edilirse Azerbaycan Türkleri arasında yetişmiş münevverlerin hemen hemen hepsi ya ileri görüşlü ruhban bir ailede içinde doğmuş, ya da bir şekilde alakası vardır. Çoğu

münevverler millî kimliğin gelişiminde İslam dinine büyük önem vermiş, onu ihmal etmemişlerdir.

Örneğin eğitim ve bilim alanında hep modernleşmeyi tebliğ eden Abbaskulu Ağa Bakıhanı, millî ve dinî medeniyetin muhafazasını da hep öne çıkarmıştır. Onun millete, vatana bağlılığını Avrupa seyahati zamanı yazmış olduğu eserlerindeki vatan özlemindeki cümlelerinde görebiliyoruz. Yazılarının birinde çocukluğunun geçmiş olduğu Emsar köyünü batının hiçbir büyük ve gelişmiş şehrine değişemeyeceğinden söz ediyor. İslam dinine olan bağlılığını ise ömrünün son yıllarında Müslümanlığın kutsal görevlerinden olan hac ziyaretini gerçekleştirmesinden anlıyoruz. Abbaskulu Ağa Bakıhanı, batı seyahatinden sonra Avrupa'daki insan ahlakının bozuk olduğundan, bunun doğu insanının ahlakına aykırılık teşkil ettiğinden, fakat batı ilminin doğudan farklı olarak yüksek gelişiminden bahsetmiştir (Mövsümlü, 2016, s. 89). Şeyhülislam evladı olan Mirza Kazım Bey de, İslam dinine karşı birçok olumsuz fikirlerine rağmen, bu dinin genel anlamda ilerici görüşlere engel bir din olmadığı düşüncesinde olup, bu konuyla alakalı *“Muhtasar-ül Vikayet”* adlı bir ders kitabı da yayınlamıştır (Devlet, 2014, s. 27). Müslüman dünyasını eleştiren 19. yüzyılda yaşamış bir başka ünlü isim Hacı Seyid Azim Şirvani ise, Ahundzade ve Kazım Bey'den farklı olarak, İslam dinini tenkit etmiyordu. Aksi olarak bu dinin başka dinlerden farklı olarak dünyevî bilimlere, ilmi gelişime açık olduğunu, terakkiye yönelik bu dinin, insanların farklı amaçlarla kullanmaları suretiyle hurafelerle dolu cehalet dünyasına çevrildiğini savunuyordu (Refik, 1932, s. 33). Hasan Bey Zerdabi ise milleti millet edecek iki unsurun; dil ve dinin önemini *Ekinci* gazetesindeki yazılarından birinde şöyle söylüyor:

“Her bir milletin esas sütunları, millet olmasına neden, dil ve dindir. Bunlardan birisi elden çıksa, milletin beli kırılır, ikisi de çıkarsa, millet başka milletlere karışır ve yok olur” (APA, 2007, s. 22).

19. yüzyılda Azerbaycan toplumu arasında münevverlerin, İslam dinini kullanarak toplumun kafasını hurafelerle doldurmuş olan ruhban sınıfına ve onları himaye eden feodal sınıfa karşı mücadele verdiklerini görüyoruz. Örneğin Mirza Şefi

Vazeh aydın fikirli bir şahıs olarak dönemin birçok muhafazakâr kural ve adetlerine karşı çıkıyordu. Sürekli şiirlerinde muhafazakâr ruhban sınıfını eleştiriyor ve böylece onların nefreti ile karşılaşılıyor (Hüseynov, 2007, s. 114-116).

Genelde Farsça yazmış olduğu şiirlerinde Şii uleması için Müçtehit, Sünni uleması için de Müftü isimlerini kullanmak suretiyle mezhepler arasında fark koymuyor ve bununla da aslında İslam dininin, dönemindeki mevcut halini bir bütün olarak eleştiriyordu. Vazeh, edebi yaratıcılığında ruhban sınıfın desteklediği monarşiye ve ondan türeyen feodal sınıfa karşı da fikirler seslendiriyordu. Onun fikrinde feodal yönetim, insanların özgürlüğünü kısıtlayan bir sistemdir ve bu sistemin var oluşuna neden insanların cahilliği, fikri açıdan geriliğidir. İnsanlar öyle bir durumdalar ki, monarşi tarafından bir tane akıllı iş gerçekleştirildiğinde ona perestiş etmeğe hazırlar diyen Vazeh ve bu sahneyi “*Bir defa Şah kendi eliyle manifesto yazdı*” şiirinde canlandırıyor. O kanlı savaşların da gerçek sebebinin; şan, devlet peşinde olan monarşilerin olduğunu ifade ediyordu. Bu münasebette onun “*Teymurleng*” şiiri özellikle seçilmektedir (Hüseynov, 2007, s. 118-120). Mirza, şiirlerinde aşk ve kadın güzelliğinden yazarken bile Müslüman kadının özgürlüğüne de değiniyor, şiirlerinden birinde; “*At gel Çadranı... bilsin ki dünya yok yer yüzünde senin tek afet... Aç kara gözünü, çadranı at, hayatta cesur ol, yaşa onurla*” diyor (Hüseynov, 2007, s. 114). Böyle bir fikirleri seslendiren Vazeh, yaşadığı dönem için aslında devrimci bir harekette bulunarak kadınların özgürlüğüne dair ilk görüşleri paylaşmış oluyordu.

Mirza Şefi'nin öğrencisi olan Mirza Fetihali Ahundzade de eserlerinin hemen hemen hepsinde İslam dünyasını eleştiriyor, mutaassıp ulema sınıfına karşı keskin fikirler ifade ediyordu. Birçok araştırmacılar onun bu fikirlerinden dolayı Azerbaycan Türkleri arasında ateizmin banisi olduğunu kabul ederler. Oysaki Ahundzade, normal hayatta Müslüman toplumu ile iç içedir ve kendisini bu toplumun ferdi olarak kabul etmektedir¹⁰⁹. İslam dünyasına yönelik eserlerindeki

¹⁰⁹ Mirza Fethali Ahundzade'nin milli kimliği ile yansırı dinî-manevi görüşlerinin de çelişkili olduğu bazı araştırmacılar tarafından söylenilmektedir. Onun ateist fikirlerin savunucusu olmasını kanıtlamaya çalışanlar yazmış olduğu eserlerden örnek sunarken

eleştiri ve hicivli yazılar yazarın ateist olması anlamını vermemektedir. O sadece Müslüman toplumun geriliğinin nedenlerini bu üslupta ifade ediyor. Ahundzade, çocuk yaşlarından annesinin amcası Ahund Hacı Alesker'in himayesinde büyümüştür. Mirza Fetihali onun eğitimi ve terbiyesi ile iyi ilgilenen Hacı Alesger'den çok etkilenmiş ve hatta gelecekte onun Ahund unvanını kendisine Ahundzade olarak soy isim almıştır. Sonralar ruhani olmaktan vazgeçen Ahundzade'nin Rus okulunda okumak ve eğitimini Tiflis'te devam ettirmek arzusuna yine ileri görüşlü Ahund Hacı Alesker karşı çıkmamış ve hatta ona yardımcı da olmuştur (MFAVG, 2012, s. 5-9) (Cabbarlı, 2012, s. 18-33). "İkinci Babam" diye adlandırdığı Hacı Ahund Alesker'in eğitimi ile ilgili yardımlarına Mirza, Farsça yazdığı ve 1887 yılında *Keşkül* gazetesinde seri olarak yayınlanan özgeçmişinde genişçe yer vermektedir (Keşkül, 1887, No-43).

Ahundzade'nin çağdaşı Mirza Kazım Bey de onun gibi İslam dinine karşı keskin fikirler söylemektedir. Fakat onun eserleri bilimsel nitelikte olup daha çok bir

gerçek hayatta yazışmalarına da dikkat etmeleri gerekiyor. Örneğin, 1868 yılında Kaçar devletinin devlet adamı Mustovfiyul-Memalik'ine şu ifadeleri yazıyor:

"Celal sahibi olan cenabınızın huzuruna arz ediyorum: ben Şii mezhep Müslümanlardan biriyim. Azerbaycan'da doğmuşum. Meşkin, Karadağ, en son Şeki'de sakin olmuşum..." (Ahundzade, 3.cilt, 2005, s. 81).

Bu ifadelerden onun dinî inancının Müslüman olduğunu açıkça anlayabiliyoruz. Ahundzade'nin bu türlü ifadelerine yazmış olduğu birçok mektuplarda karşılaşılabiriz. Yine Kaçar devletinden olan yüksek kademede şahıslardan olan Mirza Hüseyin Han'a yazmış olduğu başka bir mektupta ise yazmış olduğu mizah eserleri hakkında şunları söylüyor:

"Siz bana Türkçe yazmış olduğum komedi eserlerimi İstanbul'a getirerek, Osmanlı sadrazamı Fuat Paşa vasıtasıyla Osmanlı Cemiyet-i İlmiyeye taktim ettiğim için kırgınsınız... Ben suçlu değilim, İran ve Osmanlı'ya da gönderdiğim bu eserler Müslüman dünyasının tiyatro sanatıyla tanıştırılmasını hedefliyor... Müslüman dünyasında bir ilk olan bu eserler toplumumuzdaki bazı cahilleri, ikiyüzlüleri, milleti kandıranları, kötülükleri ifşa eder ve bu yazdıklarım asla devletlere, saltanatlara, siyasetlere ve halklara şamil edilmez... Ben bu türlü komedilerle toplumda olan kötü fertleri ifşa ederek toplumun bundan ders almasını, terbiye olmasını istiyorum" (Ahundzade, 3.cilt, 2005, s. 84).

Buradan da görüldüğü gibi o bu eserleri yazmakla İslam dinini aşağılamak değil, toplumu terbiye etmek niyetindedir.

Avrupa bakış açısını sergilemektedir. Mirza Kazım Bey'in fikirleri İslam konusunda Ahundzade ile birçok yerde örtüşse de Hristiyanlık konusunda farklı olduğunu görüyoruz. Mirza Kazım Bey, Ahund evladı olsa da genç yaşlarında Hollandalı misyonerlerin etkisi ile Hristiyanlığı kabul etmiş ve hayatı boyunca Hristiyan dinine, Rus Çar sülalesine tüm ruhuyla sadık birisi olarak kalmıştır. O, Rus medeniyetinin ciddi anlamda taraftarı olmuş, Rusya'nın gelişimini övgüyle şöyle ifade etmiştir:

“Rusya'nın zihni faaliyetinin yıl-yıldan nasıl bir başarıyla geliştiğini gördüğünde insanın yüreği onur duyuyor” (Hüseyinov, 2007, s. 138).

Mirza Kazım Bey'in eserleri genelde Müslüman dünyasının araştırılmasını kapsasa da, yazmış olduğu eserler doğu dünyasını batıya tanıştırmayı hedeflemiştir. İslam dinini kapsayan eserleri genelde eleştiridir. Örneğin *“İslam”* adlı araştırmasında bu dinin temel kitabı Kuran'ın Muhammet peygamberin fikrinin ürünü olduğunu, Muhammet'in ise iyi bir fikir adamı olduğunu yazmaktadır. Bu dinin döneminde topluma hurafeden başka bir şey getirmediğini de söylemektedir (Kasımova, 2014, s. 111-114). Mirza'nın bu konuda daha bir eseri İran'da gerçekleşen Babiler hareketini konu olarak ele alan *“Bab ve Babiler”* adlı çalışmasıdır. 1865 yılında Petersburg'da yayınlanmış bu eser İran'da 1848-1852 yıllarında gerçekleşen Babiler hareketini anlatmaktadır. Eserde Kazım Bey, sürekli Müslüman halklarının gelişiminde İslam'ın engel olduğunu vurgulamaktadır (Hüseyinov, 2007, s. 153-154). O, bu eserde önemli bir konuya değinerek Batı dünyasının sömürge siyasetini eleştirir ve gelişimde geri kalan Doğu dünyasının kurtuluşunun kendisinde olduğunu şöyle ifade ediyor:

“Batı kendi siyaseti ile Asya'da maarifçiliği tebliğ edemez... Ülkenin ıslahatçıları ülkenin kendisinde doğmalıdır” (Hüseyinov, 2007, s. 155).

Mirza Fetihali Ahundzade ve Mirza Kazım Bey gibi aydınlardan farklı olarak Seyit Azim Şirvani aydınlanma hareketinin İslam dünyasında mümkün olduğunu ve bunun için dünyevî eğitimin geliştirilmesinin önemli olduğunu söylüyordu. O, aynı zamanda, Müslüman dünyasının genelinde olduğu gibi Azerbaycan'da da mevcut olan mezhep ayrılıklarının aradan kaldırılmasını aydınlanma hareketinde önemli

adımlardan sayıyordu. Şirvani, mezhepçe Sünni toplumun çok olduğu Şirvan yöresinde Şii mezhep ailede dünyaya gelmiş, ömrünün sonuna kadar da bu mezhepte kalmıştı. O, bunu kendisinin seçimi olduğunu, ayrıca Şii-Sünni ayrımcılığını da reddettiğini bildiriyordu. Mezhep ayrımcılığının İslam dünyasında yanlış bir şey olduğunu böyle bir kritik dönemde söylemek ve buna karşı mücadele vermek çok büyük bir cesaret talep ediyordu. Şirvani, bu mücadele yolundan hiçbir zaman dönmeyerek İslam birliğini savunmuştur. Kimin hak, kimin nahak olduğunu her kesin öteki dünyada yüce divanda cevap vereceğini söyleyen Şirvani, kısa bir zamanda kendinde Fuzuli edebi geleneğini yaşatan gerçekçi, halkçı bir şair olarak tanınmıştır (Refik, 1932, s. 33). Şiirlerinin birinde mezhep kavgalarının sonucunu şöyle tarif ediyordu:

*“Şii’imiz Sünni’ye eder töhmet,
Sünni’imiz Şia’dan eder gıybet.
Bizi puç etti Şii, Sünni sözü,
Ahli-İslam’ın kör oldu gözü.
Bize sairler eylerler töhmet,
Çün terakki etmiştir her millet”.*

Bu şiirden Seyid Azim Şirvani’nin millî bilincinde ümmetçiliğin önemli yer tuttuğu belli oluyor. Bu tarz şiirleri ile o tüm Müslüman dünyasını birleşmeğe davet eder ve bu türlü ihtilafların Müslüman dünyasının gelişen dünyaya karşı gözünü kör ettiğini söyler. Seyid Azim’in millet anlayışında Müslüman kimliğin ön sırada geldiğini biz onun birçok şiirlerinde ifade ettiği “Millet-i İslam” ifadelerinden anlıyoruz. Örneğin:

*“İndi nahoştur millet-i İslam,
Ona lazımdır eylemek encam.
Derdimizdir bu derd-i nadanlık –
Ki, tutupdur bizi perişanlık.
Gayrileri ettiler terakki-yi tam,
Kaldı zillette fırka-yi İslam...”* (Şirvani, 2.cilt, 1969, s. 297).

Şirvani Müslüman dünyasının sorunlarını yazdığı şiirlerde dile getirmekle kalmıyor, aynı zamanda çare üretmeye çalışıyor. Hasan Bey Zerdabi ile mektuplaşmalarında şöyle diyor:

“Bizim okullarda okumaya Türki dilinde uşaklar için şeriat kitapları yoktur. Ben bir muhtasar Türki dilinde “İlahi kanunlar” kitabı yazmışım”.

Bu ifadelerden belli oluyor ki, Şirvani Türkçe dersliklerin olmaması nedeniyle bu alana yönelmiş ve Ana dilde derslikler hazırlamıştır. Ancak bu kitabın hükümet tarafından basılmasına izin verilmemiştir (Devlet, 2014, s. 34-35).

Her türlü çağdaşlaşmaya açık olan Seyit Azim, Hasan Bey Zerdabi'nin yayınlamış olduğu *Ekinci* gazetesinde de yazılar yazarak destek oluyordu. Şirvani'nin millî kimliğe verdiği değer yüksek olmakla beraber İslam dininden de vazgeçmiyor ve şiirlerinin birinde oğlu Mircafer'e hitaben yazdığı şiirde Muhammet peygamberi kastederek Türk-İslam dünyasına vermiş olduğu önemi bir daha ifade etmiş oluyor:

*“Çün Muhammet Arapdan etti zuhur,
Öz lisanında kıldı hak memur.
Türkiden göndereydin ger anı,
Türki dilde olurdu Kuranı”* (Ekinci, 1876, No-11).

Aynı şiirde Seyit Azim Şirvani yine oğluna hitaben bir insanın dininden, millîyetinden de önde gelen şeyin ilme önem vermek ve ilimli sahibi olmsk olduğunu şöyle ifade ediyor:

*“Akıl peygamberin kılıp rehber,
Öğren adab-i mezhebi, Cafer.
Demirem ben giden tarik ile git,
Aklı tut, ol güzel refik ile git.

Sana burhan değil tarik-i peder,
Gör ne yol gitti zade-i Azer.
Demirem Rus, ya Müslüman ol,*

Her ne olsun git ehl-i irfan ol.” (Ekinçi, 1876, No-11).

Yine Seyit Azim Şirvani gibi millî duygular içeren ümmetçi görüşleri paylaşan Şeyh Cemaleddin Efgani, hayatı boyunca usanmadan çalışmalarıyla ve yenilikçi fikirleriyle bütün Müslüman dünyasını etkileye bilmiş, önder şahsa çevrile bilmiştir¹¹⁰. Onun dünyanın her tarafında taraftarları olduğu gibi, Azerbaycan Türkleri arasında da çok sayıda destekleyenleri vardı. O hemen hemen 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan’da hızla gelişen millî görüşlerin bütün aydınlarını etkilemiş bulunuyordu. Şeyh Cemaleddin İslam âleminin yaşayabilmesi için Müslüman milletlerin millî şuura sahip olmalarının önemli olduğunu düşünmüş, bu düşünceleri İslam dünyasının her tarafını derinden etkilemiş, özellikle Rusya İmparatorluğu’na dâhil olan Türklerin millî fikriyatının¹¹¹ gelişmesine hizmet etmiştir (Mehmetzade, 2018, s. 53).

Şeyh Cemaleddin Efgani’nin çağdaşlaşmak, Müslüman dünyasını taassuptan ve hurafelerden kurtarmak gibi fikirleri Azerbaycan’ın birçok aydınlarının fikirleri ile örtüşüyordu. Böyle fikirlerin ünlü bir din adamına ait olması Müslüman dünyasını daha iyi etkileyebiliyordu. Efgani’nin cumhuriyet, adil ve meşrutiyetçi yönetim gibi fikirleri, onun 1789 Fransız devriminin gündeme getirmiş olduğu fikirleri benimsediğinden haber veriyordu. Efgani’nin millî bilincin gelişmesi yolunda en önemli fikirlerinden biri ise, bütün Müslüman milletlerinin millî bilince sahip olmaları gerektiğine inanması idi (Akçura, 1981, s. 55). Onun fikrince batı dünyasının sömürge siyasetine karşı başarılı mücadele yürütebilmesi için bu şart idi. Cemaleddin Efgani’nin Mehmet Emin Resulzade tarafından Türkçeye

¹¹⁰ Ahmet Bey Ağaoğlu 1934 yılında Ankara’da yayınlanmış *“İran ve İnkılap”* adlı eserinde Cemalettin Efgani hakkında geniş bilgi verirken onun dolgun bir faaliyet devri geçirdiğini, keskin zekâ, derin bilgi, iyi kalemi ve sözü olduğunu, onun yalnızca İran değil, hatta bütün İslam âlemi üzerinde etkili olduğunu, gayesinin İslam ve Batı medeniyetlerini barıştırmak, bir-birileriyle alakalandırmak, İslam dünyasında bir ıslahat devri açmak idi diye yazıyordu (Ağaoğlu, 2007, s. 139).

¹¹¹ Şeyh Cemaleddin Efgani 1886 yılında Rusya İmparatorluğu’na gitmiş ve burada dönemin ünlü Müslüman Türk aydınları ile çok yakın temaslarda bulunmuştur. Onun faaliyetlerini yüksek değerlendiren Yusuf Akçura Efgani’nin Rusya Türklerinde, özellikle Tatarlarda milli bilincin gelişmesinde müstesna rol oynadığını söylemiştir (Akçura, 1981, s. 55).

çevrilerek, *Türk Yurdu*'nda yayınlanan "*Vahdet-i Cinsiye Felsefesi*" adlı makalesinde, İslam kavimleri arasında yaymaya çalıştığı fikrin ana hatlarını şöyle özetliyordu:

"İnsanları birbirine bağlayan iki rabita vardır: 1) dil birliği (ırk), 2) din birliği. Dil birliğinin sebatı şüphesiz dinden daha devamlıdır..."
(Mehmetzade, 2018, s. 53) (Ülken, 2019, s. 295).

Müslüman dünyasının birliğini temenni eden Efgani, Şii ve Sünni ayrılığına da son verilmesini, bütün dünya Müslümanlarının tek bayrak altında birleşmesini tebliğ ediyordu. *Tercüman* gazetesinde yayınlanan "*Tahran Vakası*" başlıklı yazıda İsmail Gaspıralı şöyle yazıyor:

"Şimdilik İstanbul'da mukim Şeyh Cemaleddin'e gelince; politikaya verilmiş fazıllardan olup, İngiliz aksi bir adam olmak ile meşhurdur... Malumata göre Seyit Şeyh Cemaleddin'in mesleği ehl-i Tesenni ve ehl-i Şia Müslümanlarını birleştirmek ve arada olan ihtilaf ve husumeti defetmekten ibaret imiş" (Tercüman, 1896, No-26).

İslam dünyasının durumunu sade ve güzel dille anlatan Efgani'nin şu sözlerini ise Ahmet Bey Ağaoğlu *Kaspi* gazetesinde yayınladığı "*Müslüman Halkların Durumu*" başlıklı seri makalelerinin ilk bölümünde şöyle aktarıyor:

"Ben İslam'ı büyük bir vücut gibi görüyorum. O, başını İstanbul'da yere koyup, kollarının birini Afrika'nın kuzeyine, diğerini Kırım ve Orenburg üzerinden Çin'e uzatmış, ayakları ise bütün Batı Asya boyunca dolaşılıyor. Artık bu vücutta ne bir sağlam yer ve ne bir hasar görmemiş ezası var. Ama o, kanı aka-aka, yarımcan halde yine demir püsküren nefesini biliyor musunuz neye harcıyor? Sadece, kimin haklı, kimin haksız olması ile alakalı boş tartışmalara! Emir mi, Zeyd mi haklıdır? Emir'in mi, ya Zeyd'in mi ilahiyatı iyidir? Yalnız son nefesi de canından çıkandan sonra o anlayacak ki, bu boş tartışmalar sonucunda öldü!"
(Kaspi, 1903, No-246).

Dünyanın birçok yerlerinde yaşayan ve faaliyet gösteren Şeyh Cemaleddin Efgani, bulunduğu her yerde Müslüman milletlerin uyanışına ve batı sömürmesine karşı mücadeleye çalışmıştır¹¹². Bu yüzden onu batı ülkeleri sürekli sınır dışı etmişlerdir. Onun insanların irade özgürlüğüne dair fikirleri yalnızca Batı dünyası değil doğuda da hoş karşılanmamıştır. Her ne kadar Sultan II. Abdülhamit, Nasreddin Şah Kaçar gibi hükümdarlar Efgani'nin terakkiperver görüşlerini beğenerek memleketlerinde çalışmaya davet etseler de, dönemin büyük Müslüman ülkeleri olan Osmanlı ve Kaçar devletlerinde de hoş karşılanmamış, bu yüzden sürekli baskılara maruz kalmıştır (Ülken, 2019, s. 297). Şeyh Cemaleddin Efgani, fikirlerinde fertlerin değil, toplumun yönetimini desteklemesi, onun dönemin mevcut monarşi devletleri tarafından kabul edilmemesine neden oluyordu¹¹³.

Yeri gelmişken şunu da söylememiz gerekiyor ki, Efgani'ye kadar İslam dünyasında batı sömürmesine karşı mücadele olsa da Efgani'nin faaliyetleri sonucunda bu mücadele ortak bir siyasi teze çevrilmiş ve Panislamizm cereyanında uzun zaman temel ideolojiyi teşkil etmiştir. Efgani'nin bu faaliyetlerinin sonucu olarak ortaya çıkan "*İttihat-i İslam*" siyasi bir ideoloji olarak dünyada önemli yer tuttuğu kadar Azerbaycan'da da esas fikir akımlarından birini teşkil etmiştir (Göyüşov, 1997, s. 13).

Müslüman toplumun çağdaşlaşması yolunda; Bakıhanı, Ahundzade, Şirvani, Efgani gibi emeli işler gören Hasan Bey Zerdabi de büyük faaliyetler göstermiştir. Onun en büyük işi ise yayınladığı *Ekinci* gazetesi olmuştur. Bu gazete Müslüman

¹¹² Örneğin 1883'te Londra'ya yerleşen Efgani kısa süre sonra Paris'e taşınmış ve burada *Urvet-ül Vuska* dergisini çıkarıyor. Derginin temel amacı ise Müslüman âlemini uyandırmak, Müslüman memleketlerinde İngiliz siyasi nüfuzu ile mücadele etmek oluyor (Ülken, 2019, s. 297).

¹¹³ Rusya çarı ile görüşürken sohbetlerinde Efgani Kaçar devleti ile olan ihtilafının Şah'ın parlamento usul-i idaresine karşı çıkması ile alakalı olduğunu bildiriyor. Rus çarı "*şah haklıdır, köylülerin onu yönetmesine nasıl izin vere bilir*" söylerken, o cevapta "*ben her padişah için milyonlarla reayanın onu sevmesinin, ona düşman olmasından, ona karşı ayaklanma fırsatını beklemesinden daha iyi olduğunu düşünüyorum*" söylüyor (Kurbanov, 1996, s. 48-49).

topluma hitap ederek Batı dünyasının gelişen çağdaş teknolojisini, bilimini ve gelişimini durmadan anlatıyordu. Gazete bir nevi muhafazakâr görüşlere karşı yenilikçi görüşlerin mücadele cephesine çevrilmişti (Şahverdiyev, Bakü, 2006, s. 22). Hasan Bey yazılarının birinde Müslümanların durumunu Avrupa'yla kıyaslarken şöyle diyordu:

“Avrupa halkları bizim gibi özgürlükten habersiz olduğu sürece o zamanlar bizden kötü idi... Gerçi bizim şeriatımıza göre, köleye özgürlük vermek büyük sevaptır, ancak biz bu konuda hep geç kalmışızdır. Satın alarak köleyi serbest bırakmak sevap sayılırken, biz kendi isteğimizle birbirimize köle olmuşuz. Reaya padişaha, kadın erkeğe, çocuk babaya, çırak ustasına ve başkaları karşısında köle değil mi? Evet, biz hepimiz köleyiz. Buna neden bizim dede-baba geleneklerimizdir. Kısaca, Şarki zeminde özgürlük olmadığına biz Avrupa toplumundan geri kalmışız ve ne kadar böyle devam ederse, biz terakki edemeyeceğiz ve ede de bilmeyiz.” (Ekinci, 1875, No-6).

Hasan Bey Zerdabi'nin Müslüman toplumunu yazılarında eleştirdiği ve Darwinist görüşten etkilendiği için Sovyet tarihçiliğinde uzun süre onu ateist olarak göstermeğe çalışmışlar. Fakat yazılarının tamamından da belli olduğu gibi o ateist olmamış, hatta bazı konuları anlatmak için dinin hükümlerinden faydalanmıştır (Göyüşov, 1960, s. 123-124). Azerbaycan Türklerinin hayatında etkin olan eğitimsiz din adamlarına ve onların tebliğ ettikleri hurafelere karşı çıkan Zerdabi çok zaman ölüm tehditleri ile yüzleşmiştir. Bütün bunlara rağmen o, her zaman İslam dininin ilim öğrenmeye karşı değil, tam tersine ilim öğrenmeyi emrettiğini belirtiyordu. Sahibi olduğu *Ekinci* gazetesi vasıtası ile Şii-Sunni mezhep ayrımcılığından kaynaklanan halk arasındaki düşmanlığa son verilmesi için gayret sarf etmiştir (Yeşilot, 2012, s. 119-122, 124).

Hasan Bey yerli Müslüman toplumun çıkarları için siyasi mücadelelerde de bulunmuştur. Örneğin, Rusya'nın seçim yoluyla şehir Duma'ları¹¹⁴ oluşturulması

¹¹⁴ Duma Rusya'da meclislere verilen addır.

hakkındaki kararından sonra kurulan Dumalarda bölgenin yüzde 75'ni Müslümanların teşkil etmesine rağmen dörtte birini temsil etmek hakkı tanınmasına karşı çıkmıştır. Uzun süren mücadele sonunda bu oran meclisin yarısına kadar artırılmıştır (Nesibli, 2017, s. 23-24).

Görüldüğü gibi 19. yüzyıl boyunca Azerbaycan Türklerinden çıkmış birçok aydınlar millî fikriyatın gelişiminde dinin önemini hiçbir zaman ihmal etmemişler, onu ulusallaşan bir dünya düzeyinde gelişen ideolojilere yaklaştırmaya, bununla da toplumun tarihten gelen dinî kimliklerine millî bakış açısından sahiplenmelerini göstermeye çalışmışlardır. Verilen örneklerden de belli olduğu gibi din, tarihin bu sürecinde de Azerbaycan Türklerinin millî kimliğini koruyan bir unsur olarak varlığını sürdürmüştür. Dönemin aydınları ise toplumun büyük önem verdiği ve ayrılmadığı manevi dünyasını ustalıkla gelişen millî duygular ekseninde birleştirerek millî kimlik fikriyatını dış kuvvelere karşı daha da güçlendirebilmişlerdir. Bu gelişme, ilerleyen zamanlarda da geçerli olacaktır.

3. BÖLÜM

AZERBAYCAN TÜRKLERİNDE MİLLİ FİKRİYATIN GELİŞİMİ

(19.YÜZYIL SONU – 20.YÜZYIL BAŞLARI)

19. yüzyıl sonuna doğru gelişen siyasi-toplumsal ilişkiler sonucunda Azerbaycan Türklerinde millî fikriyatın gelişerek siyasi düzeye girmesi süreci de hızlanıyordu. Bu zaman millî fikriyatın gelişiminde iki esas cereyanın: *İdealist* ve *Gerçekçi* çizgilerin olduğunu net şekilde görüyoruz. İdealist millî fikriyatın yanında Ali Bey Hüseyinzade-Turan, Ahmet Ağaoğlu, gerçekçi millî fikriyatın yanında ise Alimerdan Bey Topçubaşı, Mehmet Emin Resulzade, Nesip Bey Yusupbeyli gibi ünlü isimler yer almaktaydı. Bazen çatışan, bazen ise örtüşen bu fikirler 19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başlarında tek millî amale hizmet ediyordu. Millî Kimlik Fikriyatının bu dönemlerde gelişmesi Türkçülük, Turancılık adıyla siyasi bir ideolojiye çevrilmeye başlıyordu¹¹⁵.

Bu dönemde münevver sınıf 19. yüzyıl boyunca az sayıda olan aydınların topluma getirmiş oldukları yeniliklerden faydalanarak kazanılan birikimleri daha da geliştirmeye, bunu millî fikriyatın şekillenmesinde kullanmaya başladılar. 19 yüzyıl boyunca eğitim alanında gerçekleştirilen yenilikler, dünyevî ve ana dilinde

¹¹⁵ Millî fikriyatın esas siyasi kolu olan Türkçülük, Turancılığın bazen yanlışlıkla Osmanlı'da ortaya çıktığını ve Rusya Türklerini etkilediği fikri ileri sürülmektedir. Oysaki millî fikriyatın temel esaslarını teşkil eden bu fikirler Rusya İmparatorluğunda; Kafkasya, İdil-Ural, Kırım yörelerinin yetiştirdiği aydınlar tarafından ortaya çıkarılmış ve 20. yüzyılın başlarına kadar daha etkin olan İslamcı düşüncelerin önüne geçmiştir. Rusya'nın bir dönem Osmanlı'da büyükelçiliğini yapmış Andrey Mandelştam "*Türkiye ve Panturanizm*" adlı eserinde siyasi Türkçülüğün kökenlerini Türkiye'de aramak gerekmediğini, bu fikrin kurucularının Osmanlı Türkleri değil, Rusya Türklerinin temsilcileri olarak Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Ali Bey Hüseyinzade, İsmail Gaspıralı gibi şahıslar kabul edilmelidirler diye söylüyor (Mandelştam, 1930, s. 7). Mehmet Emin Resulzade de çok sonralar yazmış olduğu "*Panturanizm Hakkında*" eserinde Panturanizm'in Rusya'da yaşayan Türk halklarının bu ülkenin yürüttüğü emperyalist siyasetine ve "Tek, Bölünmez Rusya" ideolojisine karşı yürüttükleri özgürlük mücadelesi idi diyordu (Resulzade, 1930, s. 62).

eğitim Azerbaycan Türkleri arasında çok sayıda eğitimi vatandaşların yetişmesine neden oldu. Dünyevî eğitim alan bu şahıslar kendilerini geliştirmek için yurtdışında yerleşen büyük üniversitelere yöneldiler. Doğal olarak genelde Avrupa niversitelerinde eğitim alan bu aydınlar Azerbaycan'a farklı dünya görüşleri ve yeni fikirlerle dnyordular. Azerbaycan'da oluşmakta olan millî bilince sahip bu aydınların sayesinde eğitim, matbuat, sanat, kültür vb. millî yönde hızla gelişmeğe ve şekillenmeye devam etmiştir. Tüm bu gelişmeler Azerbaycan Türklerinde millî kimliğin gelişmesini hızlandırıyordu.

Millî kimliğin Azerbaycan halkında gelişmesinin esas nedenlerinden biri de gelişmekte olan millî burjuvazi sınıfı idi. Dönemin en büyük okulları, tiyatroları, kütüphaneleri, matbaaları vb. millî burjuvazinin mali destekleri ile açılıyordu. Millî hedeflere hizmet eden hayır cemiyetleri, gazete ve dergiler de dönemin milyoncular diye adlandırılan zenginlerin destekleri ile teşkil ediliyordu. 20. yüzyılın başlarında millî fikriyatın gelişiminde en büyük başarıyı ise, Azerbaycan Türkleri arasında ister siyasi, isterse sivil toplum açısından olsun örgütlenmeler oluşturmuştur. Artık bu dönemde Azerbaycan halkı kendinîn millî coğrafyasının sınırlarını belirliyor ve bu örgütlerin faaliyetleri ile çizdikleri millî-manevi sınırlar dâhilinde hareket ediyorlardı. Toplum arasında bu tür teşkilatlanmalar halkın gelecekte kurumsallaşması açısından çok büyük katkı sağlamıştır.

Aynı dönemde din faktörü de unutulmamıştır. Dinî yenileşme süreci bu dönemde de devam etmekteydi. Artık bu aşamada Azerbaycanlı aydınlar bu hususta en büyük engeli, mezhep ayrılıklarını defedebilmişlerdir. Din daha çok millî bilincin gelişmesinde millî kimliği belirleyen unsur olarak kullanılmaya başlanılmıştır. Din, birleştirici ve yeniliğe teşvik eden bir faktör haline gelmiştir. Tezimizin nc bölümünde biz bu yenilikleri dönemin en önde gelen şahıslarının faaliyet istikametleri çerçevesinde değerlendiriyoruz.

3.1. DÖNEMİN ÖNDE GELEN KANAAT ÖNDERLERİ

3.1.1. Ünsizade Kardeşleri

Ünsizade kardeşler, üç kardeş olup Azerbaycan Türklerinin millî aydınlanma hareketinde ve basınında önemli yer tutan kişiler olmuşlardır. Doğum ve ölüm tarihleri kesin belli olmayan Sait Ünsizade, Celal Ünsizade ve Kemal Ünsizade Azerbaycan'ın kadim kültür merkezlerinden olan Şamahı şehrinde dünyaya gelmişlerdir. Ünsizade kardeşlerinin babaları Abdürrahman Efendi dönemin meşhur bir bilim adamı olduğu bilinmektedir. Ve o aynı zamanda "Ünsi" mahlası ile şiirler de yazmıştır. Abdürrahman Efendi vefat ettikten sonra evlatları onun mahlasını kendilerine soy isim olarak almış ve Ünsizadeler ailesi olarak tanınmışlardır (Şahverdiyev, 2006, s. 47).

Hacı Sait Efendi, *Ziya* (1879-1881), *Ziya-i Kafkasiye* (1881-1884) gazetelerinin, Celal Ünsizade *Keşkül* dergisi ve gazetesinin (1883-1891), Kemal Ünsizade ise *Mezher* (Tercüman, 1907, No-35) gazetesinin naşiri ve editörü olmuştur. Hacı Sait Efendi ve Kemal Ünsizade'ler yazılarında daha çok İslami düşünceleri tebliğ etseler de, Celal Ünsizade daha çok millî ideolojiyi yaymakla meşgul olmuştur. Onun açmış olduğu "Keşkül" matbaasında birçok gazete ve dergiler basılmış, aynı zamanda birçok Batı ve Doğu yazarlarının eserleri yayınlanmıştır.

Ailenin büyük evladı olan Hacı Sait Efendi Ünsizade (1839-1905) Şamahı'da dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini babasından alan Sait Efendi daha sonra Şamahı medresesi ve Bağdat'ta yüksek dinî eğitim almıştır. Şamahı'ya döndükten sonra ise 1874 yılında Şamahı ruhani idaresinin bünyesinde kendi okulunu "Meclis Mektebi"ni açmıştır. Bu okulda dinî eğitimin yanı sıra Türkçe, Arapça, Farsça, Rusça ve dünyevî bilimler de tedris ediliyordu. Hacı Sait Ünsizade 1877 yılında Tiflis'te yerleşen Kafkasya Sunni Ruhani idaresine atandığı için buraya yerleşmiş ve 1884 yılına kadar burada çalışmıştır (Şirvani, 1.cilt, 2005, s. 7) (Şahverdiyev, 2006, s. 47).

Hacı Sait Efendi Ünsizade 1879 yılında *Ziya* adlı gazetesinin yayınlanmasına izin almış ve aynı yılda yayınlamaya başlamıştır. Gazete bir dönem sonra *Ziya-i Kafkasiye* başlığı ile yayınlanmaya devam etmiş ve bu adla 107 sayı çıkmıştır

(Şahverdiyev, 2006, s. 49). Gazetesinin yayınlanması için Sait Efendi Tiflis'e kendisinin matbaasını da kurmuştur. O bu yıllarda çocuk edebiyatı ile de ilgileniyordu (Şirvani, 1.cilt, 2005, s. 7). 1883 yılda Bakü eyaletine gazi görevine atıldığı için Tiflis'i terk ederek Şamahı şehrine yerleşen Sait Efendi gazetenin yayınlanması işini oğlu ve yeğenlerine bırakmıştır. Fakat böyle yayınlanmasının zor olduğunu görünce aynı yılda gazetenin matbaasını Şamahı'ya taşımıştır. Burada da gazetenin ömrü pek uzun sürmemiş ve on bir sayısı yayımlandıktan sonra maddi sıkıntılardan dolayı kapatılmıştır (Aşırılı, 2009, s. 50-51).

Ailenin ikinci oğlu Celal Ünsizade (1854-1932) de ilk eğitimini doğduğu Şamahı şehrinde aldıktan sonra 1878 yılında Tiflis'e taşınmış ve burada yerleşerek ilk yıllar öğretmenlik yapmıştır. Tiflis'te Azerbaycanlı çocuklar için erkek okulu açmıştır. Gazetecilik mesleğine atılması ise ağabeyi Sait Ünsizade'nin *Ziya* gazetesini açması ve onu bu işe alması ile başlamıştır. Celal Ünsizade ise kendisinin dergisini yayınlamak fikrini 1882 yılında karara almış ve bu amaçla Rusya'nın Kafkasya genel valiliğinin baş idaresine başvuruda bulunmuştur. Bu istek hükümet tarafınca olumlu karşılanmış ve *Keşkül*¹¹⁶ dergisinin yayınlanmasına izin verilmiştir (Aşırılı, 2009, s. 58). Zor koşullarla da olsa Celal Ünsizade derginin ilk nüshasını 1883 yılının Ocak ayında yayınlatabilmiştir.

Celal Ünsizade kardeşi Kemal Ünsizade'yle beraber kitap yayını işi ile de meşgul oluyordu. Kemal Ünsizade kendilerine ait olan "Keşkül" matbaasının müdürü idi. Ünsizade kardeşleri bu matbaanı açmak için uzun süre uğraşmış, sonunda 1889 yılında hükümet tarafınca izin verilmiş ve onlar Tiflis polis idaresinin matbaasını satın alarak kendi matbaalarını kurabilmişlerdir (Aşırılı, 2009, s. 67-68).

Celal Ünsizade Shiller'in "*Mekir ve Aşk*", Puşkin'in "*Boris Godunov*" pyeslerini, Turgenev'le Gürcü şair Çavçavadze'nin şiirlerini, Fransız yazar Montepiane'nin "*Kanlı Gece*" romanını, Arapçadan "*Emsal-i Lokman*", Çağataycadan "*Şeybaniname*" eserlerini Azerbaycan Türkçesine çevirmiştir (Şirvani, 1.cilt, 2005, s. 7).

¹¹⁶ Celal Ünsizade'nin editörü olduğu *Keşkül* 1883 yılında 11 sayı dergi, daha sonra ise 1884 yılından 1891 yılına kadar gazete olarak Tiflis'te yayımlanmıştır (Mustafa, 2015, s. 9)

Ünsizade kardeşler, 1890'lı yıllarda faaliyetlerine edilen baskılar nedeniyle Osmanlı'ya taşınarak İstanbul'a yerleşmiş ve orada da ömürlerinin sonuna kadar yaşamışlar.

3.1.2. Ali Bey Hüseyinzade-Turan (1864-1940)

Klasik Türkçülük fikriyatının esasını koyan kişilerden biri ve birincisi, edip, filozof, aydın, fikir ve bilim adamı, gazeteci, eğitimci, şair, ressam, sağlıkçı Ali Bey Hüseyinzade-Turan, aydın bir ailede 24 Şubat 1864 yılında Bakü eyaletinin Selyan kasabasında dünyaya gelmiştir. Hüseyinzade Ali Bey'in babası Tiflis Müslüman mektebinin matematik hocası, Gruzma beylerinden olan Molla Hüseyin Hüseyinzade, Annesi ise Kafkasya'nın Şeyhülislamı Şeyh Ahmet Selyani'nin¹¹⁷ kızı Hatice hanımdı. Çocukken her iki velisini kaybeden Ali Bey, Kafkasya Şeyhülislamı olan dedesinin himayesinde büyümüş ve mükemmel dünyevî eğitim almıştır (Turan, 2008, s. 5-6). Ayrıca dünya ilmine, çağdaşlaşmaya, millî görüşlere sahip olan dedesinin evinde bir araya gelen; Mirza Şefi Vazeh, Abbaskulu Bakıhanı, Mirza Fethali Ahundzade'nin de bulunduğu ilmi, edebi, felsefi, dinî sohbet toplantılarından Ali Bey çok faydalanmış, Türkçeye, Türklüğe ve Osmanlı'ya sevgisinin oluşmasında dedesinin büyük etkisi olmuştur (Ülken, 2019, s. 384).

Ali Bey ilk eğitimini aldığı ruhani idaresinin bünyesindeki iptidai mektepte 6 yıl okumuş, daha sonra ise dedesinin isteğiyle Tiflis Birinci Klasik Okuluna kabul edilmiş ve burada 10 yıl eğitim görmüştür (Turan, 2008, s. 11). O buradan mezun olduktan sonra 1885 yılında Petersburg Üniversitesi'nin Fizik-Matematik Fakültesine¹¹⁸ kabul olmuştu (AHCA, 1.cilt, 2004, s. 468). Petersburg

¹¹⁷ Şeyh Ahmet Selyani (Ahmet Muhammetali oğlu Hüseyinzade) (1812-1887) – Azerbaycanlı ilahiyatçı, Kafkasya Müslümanlarının üçüncü şeyhülislamı.

¹¹⁸ Hilmi Ziya Ülken şahsi kütüphanesinde bulunan Ali Bey'in yayınlanmamış biyografisine esasen, onun Fizik öğrenimi sırasında Petersburg Üniversitesi Türkoloji Bölümünde de derslere girdiğini bildiriyor (Ülken, 2019, s. 384). Bilimle çok ilgili olan Ali Bey aynı zamanda güzel sanatlara da ilgileniyor. Özellikle ressamlık yeteneği olan

Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra kendi arzusu ile İstanbul'a yerleşmiş ve 1890 yılından itibaren Mektep-i Tıbbiye-i Askerîye'de eğitime başlamıştır. 1890'lı yıllarda Osmanlıda Türklük fikriyatını gelecekte siyasi düzeye çıkaracak olan "İttihat ve Terakki" teşkilatının kurulmasına yakından iştirak etmiştir. 1897-1900 yıllarında "Hilal-i Ahmer" hattıyla Yunan–Osmanlı savaşına iştirak etmiş ve üç yıl sonra geri dönerek mülakat sonucunda İstanbul Üniversitesi Askerî Tıp Fakültesi'ne profesör yardımcısı görevine getirilmiştir (Turan, 2008, s. 26-27).

Zamanla İstanbul'da her şey Ali Bey'in aleyhine dönmüş, isminin İttihatçılarla beraber, hatta kurucusu olarak seslendirilmesi, tutuklanması ve Sultan Abdülhamit rejiminin baskıları onun 1903 yılında Azerbaycan'a dönmesine neden olmuştur (AHCA, 1.cilt, 2004, s. 469).

Ali Bey, Azerbaycan Türklerinin millî uyanışına hizmetlerde bulunup, Türkçe yayınlar yapmaya başlamıştır. O, 1904 ve 1906 yıllarında Azerbaycan Türkleri için Rusya siyasi hayatında önemli faaliyetlerde bulunmuştur. En önemlisi ise 1904 yılında Ali Bey Azerbaycan'da yayınlamak için ilk Türkçe günlük gazete olan *Hayat* gazetesinin yayınlanması iznini almayı başarmıştır (Turan, 2008, s. 31). Bu gazete, Azerbaycanlı zengin iş adamı ve hayırsever Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in maddi desteğiyle, Azerbaycan'ın ünlü siyaset ve fikir adamlarından olan Ali Merdan Topçubaşı'nın imtiyaz sahipliğiyle, Ali Bey Hüseyinzade'nin editörlüğü ve başyazarlığı ile yayınlanıyordu. Bu gazetede başyazarlardan biri olarak, yine Türkçü görüşleri paylaşan ve millî fikriyatın gelişiminde büyük yer tutan, Ahmet Ağaoğlu da var idi (Bayat, 1998, s. 14). Bu dönemde onun "*Türkler Kimdir ve Kimlerden ibarettir?*", "*Bize Hangi İlimler Lazımdır?*", "*Yazımız, Dilimiz ve Birinci Yılımız*" gibi çok önemli eserleri yayınlanıyor (Ülken, 2017, s. 103-104).

Hüseyinzade "*Molla Nasreddin'e Teşekkür*" başlıklı yazısında bu istek ve yeteneğini şöyle ifade ediyordu:

"Bir zamanlar ressamlığa çok merakım vardı, hatta nerdeyse Petersburg'un senaye-i nefise akademisine kabul oluyordum. Ama ülum ve fûnun eğitimine merakım üstün gelerek beni farklı yollara sevk etti" (Hayat, 1906, No-125).

Hayat gazetesi iki yıllık yayın hayatından sonra kapatılmış, fakat iki ay sonra Ali Bey Hüseyinzade yine Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in maddi desteği ile bu defa haftalık *Füyuzat* (1906) dergisini yayınlamaya başlamıştır. Toplam 32 sayı neşredilen bu derginin ömrü çok kısa olsa da Azerbaycan edebiyatında ve fikir tarihinde "Füyuzat Devri" diye anılacak bir akım oluşturmuştur (Ülken, 2019, s. 386).

Kimi fikirlere göre Sultan Abdülhamit'in Hacı Zeynelabidin Tağıyev'e etkisi ile (AHCA, 1.cilt, 2004, s. 470), kimi fikirlere göre Rusya dairelerinin baskısı ile bir yıllık faaliyetinden sonra kapatılan *Füyuzat* dergisinden sonra Ali Bey, Bakü'de yayınlanan *İrşat* (1908), *Terakki* (1908) ve *Hakikat* (1909) gazetelerinde makaleler yayınlamıştır. Bu sırada 1908-1910 yılları arasında pedagojik faaliyet yürüterek yine Azerbaycanlı zengin Hacı Zeynalabidin'in desteği ile açılmış olan Saadet Mektebi'nde ders nazırı ve Türkçe öğretmen olarak çalışmıştır, bu yıllarda kendisinin meşhur *Siyaset-i Furuşet* eserini yazmıştır (Turan, 2008, s. 11).

Millî görüşlere sahip olan aydınlara Rusya hükümetini temsil eden başbakan Stolipin'in baskısının kuvvetlenmesi ve nispi serbestliğin ortadan kalkması ile Ali Bey Hüseyinzade de 1910 yılında Sadri Maksudi, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu gibi memleketini terk etmeğe mecbur kalmış, Türkiye'ye yerleşmiştir (Bayat, 1998, s. 16-17) (Devlet, 2014, s. 194). İstanbul'a dönmesinin başka bir nedeni ise kendisinin de söylediği üzere Osmanlı'daki İttihatçıların daveti olmuştur (Turan, 2008, s. 40).

Hüseyinzade Ali Bey'in 1910 yılından ölümüne kadar yaklaşık 30 yılının tamamını Türkiye'de tıp fakültesinde öğretim üyeliği ile beraber Türk dünyasını tanıtıcı, birleştirici çeşitli derneklerde konferanslar vererek milletine hizmetle geçirmiştir. 1911 yılında *İttihat ve Terakki* cemiyetinin merkez-i umumisinin üyesi seçilmiş, aynı yılda *Türk Yurdu* cemiyetinin kurulmasında iştirak etmiştir (Turan, 2008, s. 42). Ali Bey 1910-1918 yıllarında *İttihat ve Terakki*'nin en faal üyelerinden olmuş, *Türk Ocağı*'nda devamlı sohbetleri ve telkinleri ile gençleri toplayarak Gökalp'le birlikte Türkçü harekete önyak olmuştur.

Rusya Müslümanlarının kurmuş olduğu “Türk-Tatar Milletleri Müdafaa-yi Hukuk Cemiyeti”, 10 Aralık 1915 tarihinde Avrupa’da Rusya esaretinde olan Türklerin hak sesini duyurmak amacı ile “Turan Heyeti” adıyla Ali Bey Hüseyinzade, Yusuf Akçura, Kırmırlı Çelebizade Mehmet Esat, Buharalı Mukimeddin Bağcan’dan oluşan ekibi İttifak Devletlerine göndermiştir. Heyet Sofya, Budapeşte, Viyana ve Berlin’de siyasi kişilerle görüşüp, konferanslar vermişlerdir (Bayat, 1998, s. 20-21).

Ali Bey Hüseyinzade, 1916 Ocak ayında Berlin’de toplanan bir kongreye, 17 Temmuz 1917 yılında ise Stockholm’deki sosyalist kongresine katılarak Türkiye ve Türk Dünyası adına konferanslar vermiştir (Ülken, 2019, s. 395-396). Hüseyinzade, 28 Mayıs 1918 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti’nde kısa bir süre bulunmuştur¹¹⁹. Ali Bey, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin geçici başkenti Gence şehrini 1918 yılının Temmuz ayında terk ederek Kafkasya meselesini konuşmak için bu ülkenin millî şurasının başkanı Mehmet Emin Resulzade ile beraber İstanbul’a dönmüştür (Turan, 2008, s. 50).

Ali Bey, Azerbaycan’a sonuncu defa 1926 yılında Bakü’de gerçekleşen I. Türkoloji Kongrede iştirak etmek için gelmiştir. Gelişi esnasında Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti’nde konferans vermiştir. Ömrünün kalan kısmını Türkiye’de yaşayan ve faaliyet gösteren Ali Bey Hüseyinzade son yıllarında Azerbaycan’a dönmek arzusunda olsa da 17 Mart 1940 tarihinde İstanbul’da geçirdiği kalp krizi

¹¹⁹ Ali Bey’in 1918 yılının 28 Mayıs tarihinde yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti’nde bulunduğu ve bu devletin bağımsızlığı uğrunda vermiş olduğu mücadelede iştirak ettiği hakta da bazı kaynaklardan bilgiler mevcuttur. Bunu kanıtlayan birçok bilgiler içinde kendisinin *Hilal-i Ahmer* gazetesinde 24 Temmuz 1918. tarihli yayınında yazmış olduğu “Azerbaycan’da Düşündüklerim” başlıklı makalesi, ayrıca Samet Ağaoğlu’nun “Babamdan Hatıralar” adlı eserinde Ali Bey’le Ahmet Ağaoğlu’nun 1918 yılının Haziran ayında Batum ve Gence’de buldukları hakkında yazmasıdır (Bayat, 1998, s. 22-23).

Bazı fikirlere göre Ali Bey Hüseyinzade’nin bu dönemde Azerbaycan’a gelişi onun Osmanlı hükümeti tarafınca gönderilmesi ile alakalı olmuş ve o yeni kurulan cumhuriyetin kuruculuk işlerinde danışmanlık yapmalı imiş. O Birinci Dünya Savaşı sonunda hükümet tarafınca Kafkasya’ya memur edilmiş ve bu sırada Azerbaycan’ın milli bir devlet şeklinde kurulmasına çalışmış, Azerbaycan’ın İstanbul’a elçi olarak gönderdiği Yusuf Vezir Çemenzemini’ye (1887-1943) “Azerbaycan Türk Edebiyatı Tarihi” eserinin yazmak ve yayınlamakta (1919) yardım etmiştir (Ülken, 2019, s. 386-387).

sebebiyle vefat etmiş, cenazesi Karaca Ahmet Mezarlığı'nda defnedilmiştir (Bayat, 1998, s. 25).

3.1.3. Ahmet Bey Ağaoğlu (1869-1939)

Azerbaycan tarihinde millî fikriyatın gelişiminde büyük rol oynayan siyasetçi, gazeteci, Türkolog, fikir adamı, aydın, yazar ve eğitimci Ahmet Bey Ağaoğlu 1869 yılında Kuzey Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin merkezi sayılan tarihi Şuşa kentinde tanınmış bir aydın nesilden olan ailede dünyaya gelmiştir (Yagublu, 2018, s. 459). Onun babası Mirza Hasan'ın sülalesinin 18. yüzyılda Erzurum'dan Karabağ'a göç ettiği, Annesi Taze Hanım'ın ise yarı göçebe yaşayan Sarıca Alı¹²⁰ Türk kabilesinden olduğu bilinmektedir. Çocukluğunda annesinin ısrarı ile Rus ortaokuluna gitmiştir. Millî ayrımcılığı da ilk kez ortaokulda ne olduğunu anlamıştır¹²¹. O, her türlü zorluklara rağmen okulu başarılı bir şekilde tamamlayarak mezun olmuştur (Nesibli, 2017, s. 146).

¹²⁰ Sarıca Alı tayfası bu yörede Sarıcallı Türkmenleri gibi bilinen, Oğuzların Afşar boyundan olan ve Emir Timur döneminde Karabağ'a yerleşen bir tayfadır (Sakal, 1999, s. 7).

¹²¹ Ahmet Ağaoğlu anlattığı üzere okul bir Ermeni mahallesinde bulunuyordu. 45 kişilik bir sınıfta sadece 5 Müslüman çocuk varken geri kalanların çoğu Ermeni çocuğuydu. Eğitim süresi boyunca hep Ermeni sınıf arkadaşları tarafından Müslüman çocukların rencide edildiğini, bu sebeple zamanla diğer Müslüman sınıf arkadaşlarının okulu yarıda bıraktığını ve bir tek onun sona kadar okulu okuyarak başarılı bir şekilde mezun olduğunu söylüyor. Bunu Yusuf Akçura "Türkçülüğün Tarihi" kitabında Ahmet Bey'in gayri-matbu biyografisinden, kendi dilinden şöyle aktarmaktadır:

"Bu beş kişinin senelerce devam eden tahsil esnasında Ermeni çocuklarından çektiklerini tarif etmek imkân haricindedir. Teneffüs esnasında biz, beş Türk çocuğu, çabuk davranıp arkamızı bir duvara dayamayı büyük bir muvaffakiyet addediyorduk. Yüzlerce Ermeni çocukları birden üzerimize hücum ediyorlar, birisi başımızdan kalpağı alıp atıyor. Diğerleri tekmelerle dört, beş altın kıymetinde olan Buhara derisini topraklar üzerinde yuvarlıyorlardı. Bazıları kıymetli ve ekseriya deve yününden mamul rubalarımızın eteklerine yapışıyorlar, öteye beriye çekiyorlar, parçalıyorlar, sırmalarını söküyorlar; mukavemete kalkışırsak, yumruk, tokat ve tekmeler altında bizi eziyorlardı. Bazen ittifak edip üzerimize bir iftira isnat ederler, birlik halinde anlaşarak şahit olurlar, bizi haksız yere cezalandırırlardı.

Daha sonra eğitimini devam ettirmek için 1887 yılında Petersburg'a gelerek Teknik Üniversite'de devam ettirmek istemişse de yine milliyetçiliğin ve antisemitizmin yaygın olduğu Rus aydınları arasında yaşayamamıştır. Hatta oğlu Samet Ağaoğlu'nun ifadesine göre, Ağaoğlu'nun Yahudi olduğunu düşünen bir hocasından gördüğü haksızlıklar yüzünden eğitimini yarım bırakarak kısıtlı maddi imkânlarla 1888 yılında Paris'e gitmiştir¹²². Petersburg'da okuduğu dönemde yaklaşık 35-40 Azerbaycanlı öğrencinin de bulunduğu bir ortamla tanışma fırsatı bulmuştur. Bu öğrenciler arasında kendisi gibi Azerbaycan Türklerinin aydınlarından olacak Ali Bey Hüseyinzade, Ali Merdan Bey Topçubaşı gibi kişiler de vardı (Nesibli, 2017, s. 146-147) (Sakal, 1999, s. 11).

1888 yılından itibaren Ağaoğlu'nun fikirlerini önemli derecede etkileyecek 6 yıllık bir Fransa dönemi başlamıştır. Ağaoğlu, Azerbaycan Türkleri arasında Rusya İmparatorluğu sınırları dışında Avrupa ülkesinde eğitim alan ilk kişi olmuştur. Bu yıllarda o ilk önce Fransızcasını geliştirmiş, daha sonra Paris'in Sorbonne Üniversitesi'nin Tarih ve Filoloji Bölümünde ve aynı zamanda Hukuk Fakültesinde eğitimine devam etmiştir (Ülken, 2019, s. 603). Ağaoğlu, dönemin önemli hocalarından olan Ernest Renan, Barbier de Maynard, Schaffer ve kendisine gerçekten hamilik ve hocalık yapan James Dermesteter'den dersler almış ve Fransız bilim adamlarının toplantılarına katılmıştır. Zerdüş'tü dininin kutsal kitabı olan *Zend-Avesta* uzmanı James Dermesteter'in derslerini özellikle kaçırmayan Ağaoğlu'nun bu dönemdeki İran hayranlığı muhtemelen, bu bilim adamının etkisinden kaynaklanmıştır (Sakal, 1999, s. 13).

Ahmet Bey Ağaoğlu, henüz yirmi bir yaşında iken muharrirliğe de Fransa'da başlamış ve ilk yazısını 1890 yılında üstadı James Dermesteter'in desteği ile *Journal des Debats* dergisinde yayınlamıştır. Böylece Ağaoğlu'nun hayatı

Arkadaşlarımdan çoğu dayanamadılar. Mektebi terk ettiler. Son sınıfa kadar Türklerden yalnız ben dayanabildim” (Akçura, 2016, s. 219-220).

¹²² Yusuf Akçura, Ahmet Bey'in Petersburg'da eğitimini gözlerindeki ağrılardan dolayı yarım bırakarak memleketine döndüğünü, iyileşince ise yarım kalan eğitimini devam ettirmek için Paris'e gittiğini yazmaktadır (Akçura, 2016, s. 220-221).

boyunca devam eden gazetecilik faaliyeti başlamıştır¹²³ (AHCA, 1.cilt, 2004, s. 114).

İlerleyen yıllarda 1892'de Londra'da toplanan Şarkiyatçıların Uluslararası Kongresine katılan Ağaoğlu, “*Şii Mezhebinin Doğuşu ve Gelişmesine Dair*” başlıklı tebliğini sunmuştur¹²⁴. Bu tebliğ, kongre kararıyla Cambridge Üniversitesi tarafından bir kaç Avrupa dilinde de yayınlanmıştır (Ülken, 2019, s. 603) (AHCA, 1.cilt, 2004, s. 114). Paris'te yaşadığı yıllarda Ahmet Bey burada sürgün veya kaçak olarak bulunan İttihatçılardan Ahmet Rıza, Dr. Nazım ve göz doktoru Esat Paşa ile ve İslam dünyasının büyük mütefekkirleri Cemaleddin Efgani ile tanışmıştır, bu kişilerin fikirlerinin etkisiyle zamanla İslamcı ve Türkçü görüşlere yaklaşmaya başlamıştır. İslamcı ve kısmen Türkçü görüşlü yazılarını Fransa'da *Journal des Debas*, *Revue Bleue*, *La Nouvelle Revue*, Kafkasya'da ise *Kafkas*, *Kaspi*, *Şark-i Rus* gibi gazete ve dergilerinde yayınlamıştır (Sakal, 1999, s. 13).

1894 yılında mezun olan Ağaoğlu, Azerbaycan'a dönmeye karar vermiş ve dönerken İstanbul'da yaklaşık altı ay kalarak dönemin önemli kişileri ile görüşmelerde bulunmuştur. Özellikle söylememiz gerekiyor ki, o burada daha önceleri Fransa'da sürekli görüştüğü Cemaleddin Efgani ve Ali Bey Hüseyinzade'nin aracılığı ile *İttihat ve Terakki* partisinin kurucu liderleri ile temaslarda bulunmuş, maarif nazırı Münif Paşa ve Kafkasyalı aydınlardan olan Murat (Mizancı) Bey'le de sık sık görüşmeler yapmıştır. İstanbul'da bulunduğu ortam onu derinden etkilemiş ve ümmetçi görüşlerden milliyetçi görüşlere itmiştir (Sakal, 1999, s. 14, 93-94).

Kafkasya'ya döndüğünde Ağaoğlu, ilk başlarda (1894) Tiflis ortaokulunda, daha sonra (1896) Şuşa'da ilkokulda Fransızca hocası olarak çalışmaya başlamıştır.

¹²³ Paris'te 21 yaşındayken başladığı gazetecilik faaliyeti dört yıl (1889-1893) Fransa'da, on dört yıl (1894-1908) Azerbaycan'da ve otuz bir yıl (1909-1939) Türkiye'de olmak üzere yaklaşık elli yıl devam etmiştir. Bugünkü sınırları ile yedi ayrı ülkede (Fransa, İngiltere, Azerbaycan, Gürcistan, Rusya Federasyonu, İran ve Türkiye) ve dört ayrı dilde (Türkçe, Fransızca, Rusça ve Farsça) makaleler yayınlamıştır (Sakal, 1999, s. 88).

¹²⁴ Lort Curzon'un da katıldığı bu kongrede okunan tebliğinden dolayı Ahmet Bey'e Kaçar hanedanının şahı kendisine ailenin uğur yüzüğü addedilen firuze kaşlı yüzük hediye etmiştir (Sakal, 1999, s. 13).

Bu esnada *Meşrik* (Doğu) adlı Türkçe bir gazete yayımlamak için Rus hükümetine başvuruda bulunmuşsa da bu dönemlerde Rus olmayanlara böyle bir fırsat sunulmadığı için, başvurusu reddedilmiştir (Kurbanov, 1996, s. 98). Ağaoğlu, bu zaman Türk dünyası için önemli konulardan olan “*İslam, Ahund ve Hatifülgeyb*” (1900) ve “*İslam’a Göre ve İslam Âleminde Kadın*” (1901) gibi eserlerini yazmıştır (Sakal, 1999, s. 16).

Ahmet Bey 1897 yılında Azerbaycanlı iş adamı, milyoncu Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in daveti üzere Bakü’ye taşınmıştır. Burada Bakü Lisesinde ve Âlî Ticaret Mektebinde hem Fransızca öğretmenliği yapmış, hem de onun maddi desteği ile yayınlanan ve ünlü aydın Ali Merdan Bey Topçubaşı’nın naşiri olduğu dönemde (1898-1907) *Kaspi* gazetesinde başyazar olarak çalışmaya başlamıştır (Sakal, 1999, s. 15). O, bu gazetenin edebi şubesinin müdürlüğünü yapmakla beraber “*Müslüman Sohbetleri*”, “*Müslüman Halklarının Durumu*” başlıklı seri yazılar da yazmıştır (AHCA, 1.cilt, 2004, s. 114). Ağaoğlu, 1905 yılının Haziran ayından itibaren Ali Bey Hüseyinzade ile beraber Rusya’da ilk günlük Türkçe yayınlanan *Hayat* gazetesinin naşiri oluyor. Daha sonra aynı yılın aralık ayında *İrşat* gazetesini, 1907 yılından ise yine Azerbaycan Türklerinin zenginlerinden olan Murtaza Muhtarov’un maddi yardımı ile Rusça *Progress* (Terakki) gazetelerini yayınlamıştır (Ülken, 2019, s. 604). Bu yıllarda Ağaoğlu, Azerbaycanlı münevverlerden olan Muhammet Ağa Şahtahtlı’nın Tiflis’te yayınladığı *Şark-i Rus* gazetesinde, aynı zamanda Kalküta (Hindistan) ve Kahire (Mısır) basınında da yazılar yayınlamaktaydı.

Ağaoğlu, Azerbaycan’a döndükten sonra (1896) basın işi dışında toplumsal örgütlenme faaliyetlerinde de bulunmuş, Azerbaycan’da kurulan “Necat”, “Neşri Maarif”, “Saadet” gibi hayır cemiyetlerinin teşkili ve faaliyetlerine yakından iştirak etmiştir (Sakal, 1999, s. 15-16). Kurucusu ve liderlerinden olduğu teşkilatlardan biri de Azerbaycan tarihinde önemli yer tutan “Difai” teşkilatı idi. Bu teşkilat 1905 yılının sonbaharında Çar Rusya’sını arkasına alan Ermeni-Taşnak çetelerinin Azerbaycan Türklerine karşı yaptığı terör ve katliamları önlemek amacı ile Gence’de kurulmuştur (Mehmetzade, 2018, s. 44). Daha sonra bu teşkilat bünyesinde Ağaoğlu, arkadaşları ile beraber, Azerbaycan Türklerinin hak ve

hukuklarını korumak amacı ile 1906 yılında “Difai” partisini kurmuştur. Partinin programını Ağaoğlu kendisi hazırlamış ve *İrşat* gazetesinde yayınlamıştır (İrşat, 1906, No-213).

Zamanla Ağaoğlu’na karşı Rusya devlet daireleri tarafından baskılar artmaya başlamış ve hem bu baskılar sonucu hem de Osmanlı’da ikinci meşrutiyet döneminin başlaması ile Ahmet Bey Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade gibi 1909 yılında Azerbaycan’ı terk ederek İstanbul’a yerleşmek zorunda kalmıştır (Nesibli, 2017, s. 169) (Devlet, 2014, s. 168, 196). Bu yıldan itibaren Ağaoğlu’nun uzun süren Türkiye hayatı başlamıştır¹²⁵.

Ahmet Bey Ağaoğlu, Azerbaycan’a ancak 1918 yılında tekrar dönmüştür¹²⁶. Aynı yıl, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin parlamentosunda milletvekili olan Ağaoğlu, kısa bir süre olsa da Azerbaycan’ın politik hayatında faaliyet göstermiştir. 1918 yılının 28 Aralık tarihinde, “Paris Barış Konferansı”nda iştirak etmek için, Ali Merdan Bey Topçubaşı’nın başkanlık ettiği heyetle Avrupa’ya gitmiştir. Fakat konferansa katılmak üzere Azerbaycan heyetinde olsa da, İstanbul’dayken Ahmet Bey “Osmanlı gazetecisi ve Osmanlı milletvekili” olarak İngilizler tarafından tutuklanmış ve İttihatçılarla beraber Limni, daha sonra ise Malta adasına sürülmüştür (Yagublu, 2018, s. 460) (Sakal, 1999, s. 29).

¹²⁵ Osmanlı’dayken Ahmet Bey yine faaliyetlerine devam ediyor, “Genç Türklerle” sıkı irtibatla oluyor, “İttihat ve Terakki” partisine üye oluyor, ilmi çalışmalar, toplumsal faaliyetler ve yayıncılık işlerini devam ettirerek *Tercüman-i Hakikat* gazetesinin ve *Türk Yurdu* dergisinin yayınlanmasına iştirak etmiştir. Ayrıca *Le Jeune Turc*, *İslam*, *Sebilür-Reşad*, *Sırat-ı Müstakim* gibi yayın organlarında yazarlık ve başyazarlık yapmıştır (Sakal, 1999, s. 24). Dönemin ünlü Türkçü fikir önderleri; Ali Bey Hüseyinzade, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Hamdullah Suphi ve başkaları ile beraber çalışmalar yürütmüş, üçüncü devre (1 Mayıs 1914 – 21 Aralık 1918) boyunca Afyon-Karahisar’dan Osmanlı parlamentosuna milletvekili olarak seçilmiştir (AHCA, 1.cilt, 2004, s. 114-115). Mebusluğunun yanı sıra “Türk Yurdu Cemiyeti”, “Türk Bilgi Derneği”, “Türk Ocakları” (1912) gibi önemli teşkilatların kurucuları arasında yer almıştır. Hatta “Türk Ocakları” ilk kuruluş toplantısı onun evinde yapılmıştır (Sakal, 1999, s. 24).

¹²⁶ Ağaoğlu, 28 Mayıs 1918 yılında bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan Cumhuriyeti’ni dış tehlikelerden korumak amacıyla Osmanlı’dan harbiye bakanı Enver Paşa’nın kardeşi Nuri Paşa’nın komutasında Azerbaycan’a gelen “Kafkas İslam Ordusu” içerisinde, Nuri Paşa’nın siyasi işler üzere danışmanı olarak dönmüştür (Sakal, 1999, s. 26).

Ağaoğlu, tam 26 aylık sürgün hayatından sonra 1921 yılının 28 Mayıs'ında Atatürk'ün Osmanlı esirlerinin İngiliz esirleriyle deyiş-tokuşundan sonra İstanbul'a dönerek tekrar Türkiye'nin istiklali uğruna mücadeleye katılmıştır (Sakal, 1999, s. 37). Hayatının geri kalan kısmını Türkiye Cumhuriyeti'nin gelişimi yolunda sürdürmüştür. Ağaoğlu Türkiye'de olduğu dönemde önemli vazifelerde çalışmıştır. Matbuat-i Umumi'nin müdürü olmuş, Türkiye Büyük Millet Meclisinin Kars bölgesinden milletvekili seçilmiş, yarı resmi *Hâkimiyeti-millîye* gazetesinin baş editörü olarak çalışmış, Ankara Hukuk Okulu'nun profesörü, Atatürk'ün isteği üzerine kurulan Serbest Cumhuriyet Partisi'nin esas figürlerinden biri olmuştur. Ahmet Bey Ağaoğlu 19 Mayıs 1939 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.

3.1.4. Ali Merdan Bey Topçubaşı (1863-1934)

Millî fikriyatın geliştiği dönemde *Gerçekçi* akımın en önde gelen isimlerinden olan, Azerbaycan'ın ünlü siyaset adamı, hukukçu, gazeteci ve aydın olan Ali Merdan Bey Topçubaşı, 1863 yılında (Hasanlı, 2013, s. 19) Tiflis'te aydın bir ailede dünyaya gelmiştir¹²⁷. Henüz beş yaşındayken babasını, kısa süre sonra ise annesini kaybeden Ali Merdan Bey babaannesinin himayesinde büyümüştür. Eğitim hayatında son derece başarılı olan Ali Merdan Bey 1884 yılında birinci Tiflis ortaokulunu (1884), daha sonra ise o zaman için Avrupa'nın ileri eğitim kurumlarından olan Petersburg İmparator Üniversitesi'nin Hukuk fakültesinden (1889) üstün başarı ile mezun olmuştur. Bir dönem Tiflis'te adli kurumlarda farklı

¹²⁷ Topçubaşı veya Topçubaşov'lar sülalesinden çok sayıda ünlü ve entelektüel kişiler çıkmıştır. Büyük dedesi Ali Merdan Topçuoğlu, bir zaman Gürcü çarının ordusunda feldmareşal olarak topçu alayına komutanlık etmiş, başkent Tiflis'te saygın askerlerden olmuştur. Ailenin soy ismi de Topçubaşı olarak yazılması, kendisinin de kaydettiği gibi bundan kaynaklanmaktadır. Ali Merdan Bey'in babası Ali Ekber Bey de sülalenin askerlik mesleğini devam ettirerek Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya ordusunda Müslüman atlı birliğinde asteğmen olarak hizmet etmiş, bir dönem bu birliğin komutanlığını yapmış, Kırım harbine (1853-1856) iştirak ederek ödüllendirilmiş, bir dönem ise Varşova'da hizmette olmuştur. Bu sülale, köken itibarıyla Azerbaycan'ın Gence şehrendir (Hasanlı, 2017, s. 48). 19. yüzyılın ilk yarısında Rusya'da Şarkiyat bilim dalının temelini atan kişilerden olan ve Petersburg Üniversitesi'nde 1819-1849 yıllarında profesör olarak çalışmış Mirza Cafer Topçubaşov, Ali Merdan Bey'in büyük babası idi (Yagublu, 2018, s. 56).

görevlerde çalışmış, çalıştığı dönemlerde genç yaşına rağmen görevinde hep yükselmiştir.

1893 yılında Azerbaycan'ın ünlü aydını, ilk Türkçe gazete yayınlayan Hasan Bey Zerdabi'nin o zaman Tiflis'te eğitim gören büyük kızı Peri hanımla evlenmiştir. Daha sonraları, 1895 yılında, aile durumunu gerekçe göstererek yazmış olduğu dilekçesiyle Tiflis Bölge Mahkemesinden kendi isteğiyle ayrılarak ailesiyle beraber 1896 yılında Bakü'ye taşınmıştır (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 407) (Yagublu, 2018, s. 56-57).

Bakü, Ali Merdan Bey Topçubaşı'nın hayatında yeni bir sayfa açmış, bu önemli burjuvazi kentinde Topçubaşı kendisini hızla gelişen siyasi, millî ve kültürel süreçlerin içinde bulmuştur¹²⁸. Çok başarılı bir avukat olması ve yanı sıra Rus, Fransız, İngiliz, Gürcü, Fars dillerini bilmesi Topçubaşı'ya kısa zamanda Azerbaycan Türkleri ve hızla gelişen millî burjuvazi arasında büyük ün kazandırmıştır. Bunun esas nedeni, bu zamanlara kadar Bakü'de millî burjuvaziyi başka milletlerin burjuvazisi karşısında savunacak bir avukatın olmaması idi. Böylece Müslüman iş çevreleri Topçubaşı'nın şahsında kendilerine gerçek bir savunmacı bulmuşlardır. Millî görüşlerin savunucusu olan Topçubaşı'nın Bakü'de kısa zaman zarfında meşhur olmasını sağlayan olay ise onun Bakü'ye henüz yeni gelmesine rağmen 14 Ekim 1907 tarihinde Bakü Şehir Duma'sı (meclisi) seçimlerinin ilk aşamasında en çok oy alan aday olmasıydı (Hasanlı, 2017, s. 52). Bu sömürge altında yaşayan Azerbaycan Türklerinin hayatında bir ilk idi.

Ali Merdan Bey 1898 yılda Azerbaycan'ın millî burjuvazisinin önde gelen isimlerinden olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in Bakü'de Rusça yayınlanan ve Rusya'nın önemli burjuva gazetelerinden sayılan *Kaspi* gazetesini satın

¹²⁸ Bu yıllarda Bakü hızla gelişen petrol sanayisi sayesinde sadece Kafkasya'nın değil, tüm Rusya'nın ve hatta dünyanın önemli şehirleri konumuna gelmiştir. Bu gelişim şehre dünyanın her yerinden büyük şirketleri ve insan akınını yönlendirebilmiştir. Aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin milli fikir tarihi esaslı bir gelişim sürecine girmiştir. Mirza Fethali Ahundzade ve Hasan Bey Zerdabi'nin kültürel aydınlanmayı uyandırıcı fikirleri milli içerik ve siyasi önem kazanmaya başlamıştır. Artık milliyetçilik duygularını iyi anlayan aydınlar yüzyıllardır devam eden ümmetçilik kavramından milliyetçilik kavramına yönelmeye başlamışlardır.

almasından sonra yayıncı ve baş editör görevine getirilmiştir (Yagublu, 2011, s. 17) (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 407). Bu olay, gelecekte gazetenin Bakü'deki millî burjuvazinin çıkarlarına hizmet edeceği anlamına geliyordu.

Topçubaşı baş editör olsa da bu gazetede 1905 yılına kadar toplamda 25 farklı konuda makale yayınlamıştır. Bunların çok kısmı millî fikriyatın gelişimine yön veren yazılardan ibarettir. Örneğin *“Bakü’de Tatarca Gazete”*, *“Müslüman İşçiler”*, *“Müslümanlar Bağımsızlık Hareketinde”*, *“Müslümanların Uyanış Devri”*, *“Millî Kırımlara Ne Zaman Son Konulacak?”* başlıklı yazılarıyla yaşadığı dönemin millî sorunlarını aydınlatıyordu (Yagublu, 2011, s. 35-36). Topçubaşı, bu dönemde aktif toplumsal faaliyetler de sürdürmüştü, Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in başkanı olduğu *“Müslüman Hayriye Cemiyetinin”* üyesi, *“Necat Maarif Cemiyetinin”* ise başkanı olmuştur.

Ali Merdan Bey Topçubaşı, 1900 yılında uzun süreli Avrupa gezisine çıkıyor. O sırasıyla Sofya, Belgrat, Budapeşte, Viyana, Paris, Londra, Liverpool’da bulunmuş, Belçika ve Almanya üzerinden Rusya’ya dönmüştür. Bulunduğu her yerde ilerici şahsiyetlerle buluşup, Avrupa’nın Müslüman Doğusu hakkında yeni fikirler öğrenmiştir. Avrupa gezisi Topçubaşı’nın görüşlerini derinden etkilemiştir. Bu seyahati ile ilgili görüşlerini, Bakü’ye döndükten sonra *Kaspi* gazetesinde okurlarla da paylaşmıştır (Hasanlı, 2017, s. 53).

1905-1907 yılında gerçekleşen Rusya’daki devrim, imparatorluk içinde yaşayan Türk-Müslüman halklarını da etkilemiştir. Bu dönemde merkezi hükümete yönelik bütün yazılı müracaatlarda Ali Merdan Bey Topçubaşı ismini görüyoruz. Örneğin 17 Mart 1905 tarihinde milyoncu Tağıyev’in evinde Müslüman aydınları ve millî burjuvazi temsilcilerinin toplantısını düzenlemiş ve bu toplantıda Rusya iç işleri bakanı Aleksandr Buligin’e takdim edilmek üzere 17 maddeden oluşan *“Müslümanların İhtiyaçları Hakkında Arzuhal”* hazırlanmıştır (Hasanlı, 2017, s. 54). Bunu Ali Merdan Bey yetkililere bizzat ulaştırmak için Petersburg’a giderek bakanlar kuruluna iletmiş ve orada yalnızca Bakü değil, aynı zamanda Gence eyaletinin aydınlarının da arzu ve isteklerini dile getirmiştir (Hasanlı, 2017, s. 55).

Ali Merdan Bey'in 1905 yılında Petersburg seferi birçok açıdan faydalı olmuştur. O, bu sefer sonucunda dönemin birçok ünlü Türk aydınları ile "İttifak-i Müslimin", veya bazı belgelerde yazıldığı gibi "Rusya Müslümanları İttifakı" siyasi teşkilatının kurulması hakkında görüşmelerde bulunmuştur (Devlet, 2014, s. 128). Devamlı görüşmeler sonucunda 1905 yılının 15 Ağustos tarihinde Rusya'nın Nijni-Novgorod¹²⁹ şehrinde Müslüman temsilcilerin tarihe "I. Rusya Müslümanları Kurultayı" olarak geçen kurultayı gerçekleştirilmiştir. İsmail Bey Gaspıralı başkanlığı ile gerçekleşen kurultayda kendisinin teklifi ile kurultayın divan heyetine Ali Merdan Bey Topçubaşı da seçiliyor ve ilk konuşmayı da o yapmıştır (Hasanlı, 2013, s. 109).

Kısa bir aralıktan sonra Topçubaşı, Rusya Müslümanlarının II. Kurultayının hazırlıklarına başlamıştır. Bu kurultayın ilk oturumu 1906 yılının 13 Ocak tarihinde Petersburg'da gerçekleştirilmiştir (Hasanlı, 2017, s. 61). Kurultayda en önemli gelişme, Topçubaşı tarafından Rusça hazırlanmış olan ve kurultayın değerlendirmesine sunduğu "Rusya Müslümanları İttifakının" Programı (79 madde) ve Tüzüğü (23 madde) idi¹³⁰ (Devlet, 2014, s. 135). Bu gelişmeler Ali Merdan Bey Topçubaşı'nı Rusya genelinde önemli bir siyasi şahsiyete dönüşmesine neden olmuştur. O artık sadece Azerbaycan Türklerinin değil, Rusya genelinde Türklerin ve Müslümanların esas siyasi ismi haline gelmiştir.

Ali Merdan Bey, 1906 yılının 15-21 Ağustos'unda, gerçekleşecek Rusya Müslümanlarının üçüncü kurultayına kadar Rusya İmparatorluğu'nun I. Devlet Duma'sına seçimlere hazırlanmış ve 31 Mayıs 1906 yılında oylamalar sonucunda Rusya'nın önemli eyaletlerinden sayılan Bakü guberniyası'ndan (eyalet) birinci sırada milletvekili seçilmiştir. O, aynı zamanda parlamentoda Müslüman milletvekillerinden oluşan "Müslüman Fraksiyonu"nun da başkanı olarak

¹²⁹ Tarihe "I. Rusya Müslümanları Kurultayı" olarak geçen bu tarihi olay Nijni-Novgorot'ta gerçekleştirilmesine valilik tarafınca izin verilmediği için Oka nehrinde 300 rubleye kiralanan "Gustav Struve" adlı gemide gerçekleştirilmiştir (Hasanlı, 2017, s. 58).

¹³⁰ Kurultay Ali Merdan Bey'in sunduğu "Rusya Müslümanları İttifakının" Program ve Tüzüğünü beğenmiş, geliştirilmesi şartı ile kabul edilmesi için bir sonraki kurultaya sunulmasını uygun görmüştür (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 408).

seçilmiştir (Topçubaşı, Moskova, 2012, s. 12) (Seyidzade, 1991, s. 43) (Hasanlı, 2017, s. 62).

9 Temmuz 1906 tarihinde Çarın fermanıyla feshedilen I. Devlet Duma'sı kararına itiraz olarak 169 milletvekilinin imzaladığı "Vıborg Beyanimesi"nin imzacıları arasında Ali Merdan Bey Topçubaşı da vardır (Devlet, 2014, s. 149). Bir sonraki parlamento seçimlerine katılmasını önlemek için onun hakkında, Rusya halkını devlete karşı kışkırtmak suçuyla soruşturmalar başlatılmıştır. Fakat Topçubaşı bu zaman zarfında vakit kaybetmeden 1906 yılının 16 Ağustos tarihinde Nijni-Novgorot'ta gerçekleştirilecek "III. Rusya Müslümanlarının Kurultayı"nın organizesi ile meşgul olmuştur. Topçubaşı, kurultayın 15 kişiden oluşan divan heyetinin başkanı seçilmiştir (Yagublu, 2018, s. 59). Bu kurultayda Rusya genelinde ilk kez olarak "Rusya Müslümanları İttifakı" adlı siyasi bir parti kurulmuştur. Ali Merdan Bey Topçubaşı ise bu partinin başkanlığına seçilmiştir (Mehmetzade, 2018, s. 30).

Daha önce belirttiğimiz gibi Ali Merdan Bey Topçubaşı, Pyotr Stolipin¹³¹ irticasına karşı meşhur "Vıborg Beyanimesi"ni imzaladığı için bütün hak ve hukuklarından mahrum edilmekle beraber 8 Mayıs 1908 tarihte üç aylık hapis cezasına çarptırılmıştır (Mehmetzade, 2018, s. 38). 1908 Ağustos ayında hapisten çıkan Topçubaşı, tekrar siyasi faaliyetine devam etmiş, Volga nehri boyunca yaklaşık iki aylık bir yolculuğa çıkmış ve sırada dönemin ünlü Müslüman siyasileriyle görüşmelerde bulunmuştur. 1909 yılında Bakü'ye dönerek yine aktif siyasi faaliyet sürdürmüştür. 1914 yılının 15-25 Haziran tarihlerinde Petersburg'da gerçekleşen Rusya Müslümanlarının IV. Kurultayında yine önder kişi Ali Merdan Bey idi. Rusya Müslümanlarının IV. Kurultayından yaklaşık bir ay sonra Dünya Savaşı patlak vermiş ve genel anlamda siyasi olaylar dinamik şekilde değişmeye başlamıştı. Karmaşık olaylar sürecinde Ali Merdan Bey Topçubaşı yine önemli figür idi. 1917 yılının 27 Mart tarihinde Bakü'de kurulmuş Müslüman Millî Şurası'nın Geçici Yürütme Komitesi kurulmuş ve kurumun yönetiminde

¹³¹ Pyotr Stolipin (1862-1911) Rusya'nın tanınan siyasilerindedir, Çarın teklifi ile 1906-19011 yıllarında iç işleri bakanı ve bakanlar kurulunun başkanı görevlerinde bulunmuştur.

Topçubaşı da yer almıştır. 1917 yılının Nisan 15-20 tarihlerinde Bakü'de gerçekleşen Kafkasya Müslümanlarının Kurultayı'nda da yine o, divan başkanı seçilmiştir.

1917 yılının 1 Mayıs'ında Moskova'da bütün Rusya Müslümanları Kurultayı gerçekleşmiştir. Bu kurultayın başkanlık divanında yine Topçubaşı vardır (Hasanlı, 2017, s. 74-75). 1917 Haziran'da Bakü'ye dönen Ali Merdan Bey bu defa yeniden kurulan Müslüman Millî Komitesine başkan seçilmiş ve yılın sonuna kadar bu görevi devam ettirmiştir. Aynı yılın 12 Ağustos tarihinde Moskova'da Devlet Konseyinin toplantısı düzenlenmiş, bu konseyde iştirak eden Müslümanların sekiz büyük teşkilatı ve 30 milyonluk bütün Rusya Müslümanlarının lideri olarak Topçubaşı'nın konuşmacı olması herkes tarafından desteklenmiştir. O, 14 Ağustos'taki oturumda bütün Rusya Müslümanları adına hazırladığı raporu sunmuştur (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 409) (Hasanlı, 2017, s. 77).

Topçubaşı 1918 yılında Bolşevikler tarafından hapsedilerek Bakü yakınlarında yerleşen Bayıl hapishanesine gönderilmiştir. Hapsinde Ermenilerin büyük rolü olduğu ve hapisteyken ona manevi açıdan baskılar yaptıkları kaynaklarda geçmektedir (Hasanlı, 2013, s. 278-279). Defalarca ölümle tehdit edilen ve zaten kalp rahatsızlığı olan Ali Merdan Bey, iyice yıpranmıştır. Hastalığından dolayı ve Rus yetkililerin girişimlerinden sonra kefaletle hastaneye, daha sonra ise Bakü'yü terk etmemek şartıyla yazlık evlerin birine yerleşmiştir (Rüstemova-Tohidi, 2009, s. 434-435).

Ali Merdan Bey 28 Mayıs 1918 tarihte kurulan ve iki yıl yaşayan Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde hükümet tarafınca devlet bakanı olarak diplomasi görüşmeleri gerçekleştirmek için İstanbul'a gönderilmiştir. O 1918 yılının 7 Aralık tarihinde Azerbaycan parlamentosunda meclis başkanı seçilmiş, Azerbaycan'ı "Paris Barış Konferansı"nda temsil etmek için 1919 yılın Nisan ayında ise

Azerbaycan delege başkanı olarak Paris'e gönderilmiştir¹³² (Yagublu, 2018, s. 61-65).

1920 yılının 27 Nisan'ında Azerbaycan Cumhuriyeti, Bolşevik Rusyası tarafından işgal edildikten sonra Ali Merdan Bey Topçubaşı bir daha vatana dönememiş ve ömrünün kalan kısmını muhacerette geçirmiştir. Ali Merdan Bey, ömrünün son yıllarını hastalık ve ihtiyaç içinde geçirirken 1934 yılında Paris'te vefat etmiştir.

3.1.5. Mehmet Emin Resulzade (1884-1955)

Azerbaycan Türklerinin millî fikriyatının gelişmesinde müstesna hizmetleri olan fikir adamı, aydın, siyasetçi, devlet adamı, araştırmacı, yazar, naşir Mehmet Emin Resulzade, Bakü'nün köylerinden olan Novhani'da 31 Ocak 1884 yılında dönemin tanınan Ahundlarından olan Hacı Molla Aliakber'in ailesinde dünyaya gelmiştir. Birçok Azerbaycanlı aydınlar gibi ruhban bir ailede dünyaya gelmesine rağmen ileri görüşlü babasının isteği ile ilk eğitimini dönemin tanınan aydın ve eğitimcisi Sultan Mecit Ganizade'nin¹³³ "2 Sayılı Rus-Tatar" okulunda almıştır (Yagublu, 2018, s. 11-12) (Mövsümlü, 2016, s. 82). Azerbaycan'ın aydın öğretmenlerinin ders verdiği bu okul hayatı, küçük Mehmet'in gelecek hayat yolunun gelişmesinde büyük rol oynamıştı.

Resulzade okulu bitirdikten sonra eğitimini Bakü Teknik Okulunda Rus dilinde devam ettirmiştir. Onun ilk siyasi faaliyeti bu okulda eğitim aldığı yıllara tesadüf

¹³² Azerbaycan delegesinin başta Topçubaşı olmak üzere yoğun çalışmaları başarılı bir sonuç vermiş, 1920 yılının 11 Ocak tarihinde İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını de-fakto olarak tanımıştır.

¹³³ Yazar, öğretmen ve milli siyasi görüşlere sahip olan Sultan Mecit Ganizade (1866-1938) Azerbaycan'ın Şirvan yöresinden olup, tanınmış aydın Seyit Azim Şirvani'nin "Usul-i Cedit" okulunun mezunudur. 1886 yılında Tiflis'te yerleşen Aleksandrovski Enstitüsünden eğitimci olarak mezun olmuştur. 1887 yılında Müslüman olan öğretmenlere şehirlerde okulda çalışmak Rusya Eğitim bakanlığı tarafından yasak edildiği için Ganizade'nin ilk ataması köy okuluna olmuştur, fakat bir kaç arkadaşı ile beraber aynı yılda Bakü'ye gelerek "Rus-Tatar" okulunu açmayı başarmıştır. Bu okul Azerbaycan için birçok ünlü isim yetiştirmenin yanı sıra getirmiş olduğu yeni metot ile Orta Asya ve Kafkasya'nın birçok Müslüman okullarına örnek teşkil etmiştir (Ganizade, 2006, s. 5).

etmektedir. 17 yaşındayken 1902 yılında “Müslüman Gençlik Teşkilatını” (1902-1903) kurmuş ve başkanlığını yapmıştır (Resulzade, 1991, s. 13-14). Daha sonra 1904 yılında Güney Kafkasya’da ilk Sosyal-Demokrat örgüt olan “Himmet” teşkilatının kurucularından olmuştur. Bu siyasi teşkilatın çekirdeğini ise Resulzade’nin kurduğu “Müslüman Gençlik Teşkilatı” oluşturmuştur (Bağirova, 1997, s. 30.). Teşkilatın *Himmet* adlı bir de gazetesi yayımlanıyordu ki, onun da baş naşiri Resulzade’ydi. Çok genç yaşlarında siyasi faaliyete başlayan Resulzade, aynı zamanda milleti millî yönde aydınlatacak yazılarıyla da dönemin basınında gündeme geliyordu. Bu dönemde *Şark-i Rus*, *Himmet*, *Tekâmül* vb. gazete ve dergilerde yazılar yayınlıyordu.

1905-1907 yıllardaki Rus inkılabı başarısızlıkla sona erdikten sonra İmparatorlukta artan siyasi baskılar nedeniyle birçokları gibi Resulzade de ülkesini terk ederek 1908-1911 yıllarında meşrutiyet inkılabının gerçekleştiği Kaçar İran’ına, Güney Azerbaycan’a yerleşmiştir. Muhaceret yıllarında o burada da siyasi faaliyette aktif olup, bu coğrafyada Millî-Demokratik uyanışın teşkilinde katkılarda bulunmuştur. Burada “İran Demokrat Partisinin” kurulmasında, *İran-e Nou* (Yeni İran) gazetesinin yayınlanmasına iştirak etmiş ve hatta yönetici konumuna gelmiştir (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 307). Resulzade, daha sonraları İran’da ona karşı tehditlerin artması ve Meşrutiyet inkılabının başarısızlıkla sonuçlanması ile Osmanlı’ya muhaceret ederek İstanbul’a yerleşmiştir. Burada o; Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp gibi Türk millî fikriyatının ünlü isimlerinin bulunduğu bir muhitte bulunup, “Genç Türkler”, “Türk Ocağı” gibi teşkilatlarla irtibatta olmuştur. *Türk Yurdu* dergisinde “*İran Türkleri*” eserini ve Şeyh Cemaleddin Efgani’nin Farsça yazılmış “*Vahdet-i Cinsiye Felsefesi*” eserinin Türkçe çevirisini yayınlamıştır (Mövsümlü, 2016, s. 83).

1913 yılında Romanovlar sülalesinin iktidarının 300. yıldönümü münasebeti ile Çar siyasi muhacirlere genel af fermanı imzalayınca Resulzade aynı yılda Bakü’ye dönüp siyasi faaliyetine tekrar devam etmiştir. Resulzade, I. Dünya Savaşı yıllarındaki aydınlanma faaliyeti ile yetinmemiş, aynı zamanda aktif siyasi faaliyet de yürütmüştür. 1911 yılında kurulan Müslüman Demokrat “Müsavat”

partisinin başkanlığına seçilen Resulzade'nin, 1914 yılında, *Dirilik* dergisinde yazmış olduğu “*Millî Dirilik*” başlıklı seri yazıları, Azerbaycan Türklerinde millî fikriyatın gelişimine büyük bir yön veren yazılardır. Aynı zamanda kendisi de yayıncılık sanatına devam ederek Ekim 1915 tarihinden itibaren haftalık *Açık Söz* gazetesini yayınlamıştır.

Rusya'da 1917 Şubat inkılabından sonra millî haklar uğruna mücadelelerini artıran Mehmet Emin, Kafkas Müslümanlarının Bakü (1917, Nisan) ve Rusya Müslümanlarının Moskova (1917, Mayıs) kurultaylarına katılarak etkileyici konuşmalar yapmış ve sunmuş olduğu tezler büyük oy oranıyla kabul edilmiştir (Hasanlı, 1993, s. 33). Böylece siyasi otoritesi artan Resulzade, Rusya'nın Devlet Konseyi'ne sadece Azerbaycan değil, Türkistan adına da seçilmiştir. 1917 yılı Haziran ayında ise Azerbaycan'da faaliyet gösteren iki büyük siyasi parti “Müsavat” ve “Türk Âdem-i Merkeziyet” birleşmiş ve bu büyük siyasi teşkilatın başkanlığına yine Resulzade seçilmiştir (Yagublu, 2018, s. 14-15).

Ömrünün genç yaşlarından itibaren Azerbaycan Türklerinde millî fikrin gelişmesine adanmış Resulzade, fikrimizce, bu çabasının sonucunu da görmüş ve millî Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 28 Mayıs 1918 tarihte kurulmuştur. Mehmet Emin Resulzade, bu devlette millî şüranın başkanlığına seçilmiştir. Dönemin zor siyasi koşulları ile kurulan bu ulus devlet, iki yıl yaşayabilmiş ve Bolşevik Rusya'sının işgali altına girmiştir, ancak federal bağımsızlığını kaybetmemiştir. Mehmet Emin Resulzade, bundan sonra muhaceret hayatı sürmek zorunda kalarak, Azerbaycan Türklerinin millî hakları için durmadan faaliyet göstermiştir. O gelecek kuşaklara “*Bize Hangi Hükümet Yararlıdır*”, “*Azerbaycan Cumhuriyeti Tarihi*”, “*Asrımızın Siyavuş'u*”, “*Kafkasya Türkleri*”, “*Milliyetçilik ve Bolşevizm*”, “*İstiklal Mefkûresi ve Gençlik*”, “*Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*”, “*Çağdaş Azerbaycan Tarihi*”, “*Azerbaycan Şairi Nizami*”, “*İran Türkleri*”, “*Millî Birlik*” gibi birçok kıymetli eserler bırakmıştır. Mehmet Emin Resulzade 6 Mart 1955 tarihinde Ankara'da vefat etmiştir.

3.1.6. Neriman Nerimanov (1870 – 1925)

Azerbaycan'ın ünlü siyaset ve devlet adamı, yazar, aydın, naşir Neriman Kerbelayi Necef oğlu Nerimanov, 14 Nisan 1870 yılında Tiflis şehrinde dünyaya gelmiştir. Fakir bir ailede dokuz çocuktan en küçüğü olan Nerimanov, bir zamanlar Gürcistan'da çok ünlü sanatçı olan büyük dedesi Neriman Allahverdi'nin adını almıştır. 1879 yılında Tiflis Müslüman-Ruhani okulunda eğitim hayatına başlayan Neriman Nerimanov, 1885 yılında buradan mezun olmuştur. Bilime büyük ilgisi olan genç Nerimanov, aynı yılda Kafkasya Ötesi Gori Öğretmenler Seminaryası'na kabul edilmiştir (Nerimanov, 1.cilt, 1988, s. 347). Annesinin de isteği üzerine o, okuldan sonra gelecekte üniversitede eğitimini devam ettirmeyi hedeflese de, hatıralarında yazdığı gibi, seminaryanı bitirmesine az kala babası vefat ettiğinden ve zor durumda kalan ailesine yük olmamak için bu isteğinden vazgeçmiştir (Nerimanov, 1.cilt, 1988, s. 40). Buna rağmen seminaryasındaki eğitim yılları onun gelecekteki hayatı için çok verimli olmuştur. Bu yıllarda o, Azerbaycan, Rus ve dünya edebi klasiklerini iyice inceleme imkânı bulabilmiştir (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 14).

1890 yılında Gori Öğretmenler Seminaryası'nda eğitimini tamamlayan Nerimanov, Tiflis eyaletinin, Borçalı kazasının, Kızıl Hacılı köyündeki bir okula öğretmen olarak atanmıştır. Şehir hayatından köy hayatına gelen Nerimanov, burada insanlar arasında cehaletin, skolastik düşüncenin, köylülerin zor koşullarla sürdürdükleri hayatını ve insanlara karşı haksızlıkları görerek kültürel-aydınlanma çalışmaları yürütmeye çalışmıştır. O burada "*Nadanlık*" adlı ilk edebi eserini yazmıştır (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 14). Kısa bir süre köyde öğretmen olarak çalıştıktan sonra 1891 yılında Bakü'ye taşınarak, burada özel okullardan birinde Rusça ve Türkçe öğretmeni olarak faaliyetini devam ettirmiştir (AT, 1.cilt, 1960, s. 348).

Bakü'de yaşadığı dönemlerde Neriman Nerimanov, Azerbaycan Türklerinin önde gelen aydınlarının yardımı ile 1894 yılının 1 Ağustos tarihinde Bakü'de Azerbaycan'ın genelinde olmak üzere ilk kez olarak ana dilde her kesin

kullanabileceği “Toplumsal Halk Kütüphanesi ve Oku Salonu”¹³⁴ açmıştır. Bu kütüphane bütün Kafkasya Müslümanlarının aydınlanması için merkez rolünü oynuyordu (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 14). 1898 yılının Ekim ayında Kütüphane, Rus hükümeti, gelenekçi dindarların durmaksızın şikâyetlerini bahane ederek, kütüphanenin gençliği saptırması suçlamasıyla kapatılmıştır (Gaziyev, 1970, s. 14).

Nerimanov, maarifçilik faaliyetinde tiyatro sanatına da meraklı idi. O ara-sıra tiyatro gösterilerini organize ediyor, tiyatrolardan elde edilen kazancı ise kütüphanesinin geliştirilmesine ve Azerbaycanlı öğrencilere burs yardımına harcıyordu (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 14). 1895 yılının 15 Ocak tarihinde Bakü’de Neriman Nerimanov’un yazmış olduğu “*Nadanlık*” dramı sahnelenmiştir (Gaziyev, 1970, s. 20). 1896 yılında ise ilk kez Nerimanov’un kütüphanesindeki ekip, amatör olarak, Azerbaycan tiyatro sahnesinde Gogol’un “*Müfettiş*” piyesini oynamışlardır. Bu sahnede Nerimanov kendisi de oyuncu olarak ilk defa rol almıştır (AT, 2.cilt, 1960, s. 411-412). Aynı yılda gazetecilik faaliyetine de başlamak niyetinde olan Nerimanov, Rus hükümetine *Taze Haberler* adlı hem Türk, hem de Rus dillerinde yayınlanacak olan haftalık gazeteye izin için başvuruyorsa da, reddedilmiştir (Nerimanov, 1.cilt, 1988, s. 287-291).

1895-1901 yıllarında Nerimanov, Bakü’de bir taraftan öğretmenlik yaparken diğer taraftan geniş edebi ve toplumsal-siyasi faaliyetler de sürdürmüştür. O, bu yıllarda “*Dilin Belası*”, “*Bahadır ve Suna*”, “*Nadir Şah*” eserlerini yazmış, çeviriler yapmış, birçok konular üzerine konferanslar vermiştir (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 14). Neriman Nerimanov, 1899 yılında Bakü’de uzun süre Azerbaycan okullarında Azerbaycan Türkçesi dersliği olarak kullanılan “*Türk-Azerbaycan Dilinin Kısa Grameri*” kitabını yayınlamıştır (Gaziyev, 1970, s. 20). Aynı yılda Nerimanov’un “*Rus Dili*” adlı kitabı da yayınlanmıştır.

¹³⁴ Halk arasında Neriman Nerimanovun kurmuş olduğu “Toplumsal Halk Kütüphanesi ve Oku Salonu” “Nerimanov Kiraathanesi” gibi biliniyordu.

Neriman Nerimanov, 1902 tarihinde Odesa’da bulunan Novorossisk Üniversitesi’nin Tıp Fakültesi’ne girmiştir¹³⁵. Üniversite yıllarında (1902-1908) da boş durmayan Nerimanov, tiyatro sanatında yeni adımlar atmış, 1903’te üniversiteli arkadaşları ile beraber Turgenyev’in “*Bekâr*” piyesini sergilemişlerdir. Bu komedi gösterisinde Nerimanov, hem başrol oynamış hem de tiyatro gösterisinin yönetmenliğini yapmıştır. O, aynı zamanda öğrencilik yıllarında siyasi faaliyete de başlamıştır. 1905 yılında ilk defa olarak Müslüman Sosyalist – Demokrat “Himmet” teşkilatına katılmış, İran Sosyalist – Demokrat “Mücahit” partisinin kurulmasına iştirak etmiştir. Rusya’da güçlenen devrimci harekette aktif rol oynayan Nerimanov, 1906-1908 yıllarında *Kaspi*, *İrşat*, *Tekâmül*, *Hayat* gazetelerinde onlarca aydınlatıcı ve siyasi yazılar yazmıştır (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 14-15).

Nerimanov, 1906 yılının Ağustos ayında ünlü gazeteci Hasan Bey Zerdabi ile beraber Bakü’de “I. Müslüman Öğretmenleri Kurultayı”nı gerçekleştirmiştir. Bu kurultayda Nerimanov, katılımcılar tarafından kurultay başkan¹³⁶ yardımcısı seçilmiştir. Nerimanov’un teklifi ile kurultayda bütün okullarda Azerbaycan Türkçesinin mecburi ders olarak öğretilmesi, bu dersin haftalık saatlerinin başka derslere nispetle artırılması konusu gündeme gelmiştir (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 14-15).

¹³⁵ Üniversitede okumak hakkı kazanan Nerimanov Azerbaycan’ın birçok yetenekli öğrencileri gibi ünlü Azerbaycanlı iş adamı ve hayırsever Hacı Zeynalabidin Tağıyev’in şirketinden burs alıyordu. 1906’da Bakü’de Nerimanov’un da aktif iştirakiyle gerçekleşen “I. Müslüman Öğretmenleri Kurultayı”nı kurultayda zengin sınıfın aleyhinde fikirler seslendiriyor. Kurultayın bir sonraki gününde dinleyici kısmında iştirak eden Hacı Zeynalabidin Tağıyev beklenilmeden söz alarak Neriman Nerimanov’u aşağılayıcı bir konuşma yapıyor. Bu konuşmasında Tağıyev bütün salondakilere Nerimanov’un cebinde beş kuruş parası olmayan fakir bir öğrenci olarak ondan burs aldığını, bunun karşılığında ise memlekete dönerek devrimci düşünceleri tebliğ ettiğini ve bununla da milleti Rusya hükümeti karşısında tehlikeye soktuğunu söylüyor. Karşılığında Nerimanov Tağıyev’den sonra kısa bir konuşma yaparak salondakilere birçok Azerbaycanlı öğrenciler gibi Tağıyev’den burs aldığını onaylıyor, fakat bunun hiçbir zaman Tağıyev’e onun fikirlerine baskı yapa bilme hakkını kazandırmadığını, ne de buna izin vermeyeceğini bildiriyor. Bunun ardından Tağıyev’in ona ayırdığı burstan da imtina ettiğini her kese duyuruyor (AT, 2.cilt, 1960, s. 619-620).

¹³⁶ “I. Müslüman Öğretmenleri Kurultayı”nın başkanı Hasan Bey Zerdabi seçilmiştir.

1908 yılında Neriman Nerimanov Novorossisk Üniversitesi'nden doktor olarak mezun olmuş ve Bakü'ye dönerek Bakü şehir hastanesinde doktor olarak çalışmaya başlamıştır. Fakat çok geçmeden Nerimanov, hükümet tarafından, siyasi faaliyetlerinden dolayı, 1909 yılının 1 Mart tarihinde Tiflis'te tutuklanarak Meteh kalesine hapis edilmiştir. Yedi ay sonra serbest bırakılsa da Heşterhan'a beş yıllığına sürgün edilmiştir¹³⁷. Heşterhan'da Nerimanov, tıp alanında çalışmalarını devam ettirmiştir. 1912 yılında o Heşterhan'da "Halk Üniversiteler Birliği" başkanı seçilmiştir. Burada Nerimanov, aktif kültürel-aydınlanma faaliyetini de sürdürmüştür. Hatta Heşterhan'da ilk defa olarak Tatarca tiyatro oyunları düzenlemiştir. Nerimanov bu dönemde "*Kadın Mecellesi*", "*Sıhhiye ve İslam*" eserlerini yazmış, *Burhan-ı Terakki*, *Kafkas*, *Prikaspiyskiy Kray*, *Astrahanskiy Kray*, *Kaspiy* gazetelerinde de farklı konularda makaleler yayınlamıştır (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 15).

Neriman Nerimanov 1913 yılında sürgünden Bakü'ye dönmüştür. Tekrar doktorluk mesleğine devam ederek, Bakü hastanelerinden birinde çalışmış, kısa bir süre sonra Bakü'nün devleti hastanelerinden birine müdür olarak atanmıştır 1918 yılına kadar da bu vazifesine devam etmiştir. Bakü'ye döndükten sonra da siyasi faaliyetine devam eden Nerimanov 1916 yılında Bolşevik partisinin Bakü genel merkez yönetim kuruluna seçilmiştir. 1917 yılının Mart'ında ise Rusya Sosyal-Demokratik Devrimci Partisi'nin Bakü komite üyesi olmuştur. Bu dönemde onun editörlüğü ile Azerbaycan Türkçesinde *Himmet* gazetesi yayınlanmaya başlamıştır (AT, 3.cilt, 1963, s. 25). Bunun yanı sıra o farklı siyasi konularda konferanslar da vermiş; *Bakinets*, *İkbal*, *Yeni İkbal* vb. gazetelerde yazılar yazmış, "Necat", "Halk Evi" gibi kültür ve aydınlanma derneklerinin yönetiminde aktif olarak faaliyet göstermiştir (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 15).

¹³⁷ Nerimanov'un hapis olunma haberi Azerbaycan'da aydınlar tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. *Bakü*, *Terakki*, *Zakafkasya* gazetelerinde hükümete itiraz dolu yazılar yayınlanmıştır (Gaziyev, 1983, s. 43-44). İtirazlar, Rusya İmparatorluğu'nun hükümet Duma'sına kadar ulaşmıştır. Durumu fazla gerginleştirmemek için hükümet Nerimanov'u 7 aylık haptisten sonra serbest bırakarak Heşterhan'a beş yıllığına sürgün etmiştir.

Neriman Nerimanov, 1917 Şubat inkılabından sonra siyasi faaliyetini daha da genişletmiş, “Himmet” teşkilatının olağanüstü kurultayında geçici divanın başkanı seçilmiştir. Bu teşkilatı temsilen 15-20 Nisan tarihlerinde Bakü’de gerçekleşen Kafkasya Müslümanlarının Kurultayı’nda iştirak ederek, konuşma yapmıştır (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 15). 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü’nün kurtuluşu ile Nerimanov da tüm Bolşeviklerle beraber şehri terk ederek Heşterhan’a yerleşmiştir. Nerimanov, Heşterhan eyaletinin halk eğitim komiserliğine görevlendirilmiştir. 1919 yılında ise o Lenin’in teklifi ile yurtdışı bakanlığının Orta Doğu Halkları Komiserliği biriminin başkanı olmuştur (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 17). 28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti, Sovyet Rusyası tarafından işgal edildikten sonra Nerimanov tekrar Bakü’ye dönerek burada hükümeti ele alan geçici askerî-devrimci komitenin başına geçmiştir (Gaziyev, 1970, s, 119).

Neriman Nerimanov, 1925 yılının 19 Mart’ında Moskova’da aniden vefat etmiştir¹³⁸.

3.1.7. Celil Mehmetkuluzade (1869-1932)

Maarifçi, yazar, dramaturg, gazeteci Celil Mehmetkulu oğlu Mehmetkuluzade 1869 yılında Nahçıvan’da dünyaya gelen Celil Mehmetkuluzade, ilk eğitimini önce mollahanede, daha sonra ise üç yıllık Nahçıvan şehir okulunda almıştır. Daha sonra Gürcistan’da Gori Öğretmenler Seminariyası’nda eğitimini devam ettiren Celil Mehmetkuluzade, 1887 yılda buradan mezun olduktan sonra Revan eyaletinin Uluhanlı, Nahçıvan’ın Baş Noraşan, Nehrem köylerinde 1887-1897 yıllarında öğretmenlik yapmıştır. Bu yıllarda o birçok önemli edebi eserler yazarak toplumun aydınlanmasına hizmet etmiştir. 1897-1903 yıllarında ise Nahçıvan’da farklı hukuk birimlerinde çalışmıştır (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 190).

¹³⁸ Doktorlar onun ölümüne kalp krizinin neden olduğunu söyleseler de, günümüze kadar onun nasıl öldüğü ve ya öldürüldüğü bir muamma olarak kalmaktadır. Ölümünden sonra onu Moskova Kremlin’de Lenin anıt kabrinin yanında Müslüman gelenekleriyle gömüyorlar. O Kızıl Meydan’da Müslüman Doğusundan gömülen ilk kişi olmuştur (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 21).

Mehmetkuluzade'nin yazar ve gazeteci olarak yetişmesinde 1903 yılından itibaren Tiflis'te yayınlanmaya başlayan *Şark-i Rus* gazetesinde çalışmasının ve bu gazetenin baş editörü Muhammet Ağa Şahtahtlı'nın¹³⁹ büyük etkisi olmuştur. İlk eseri olan "*Posta Kutusu*" öyküsü bu gazetede yayınlanmıştır. 1905 yılında bu gazete kapatıldıktan sonra ise gazeteci Ömer Faik Numanzade ve maarifçi tüccar Meşhedî Alesger Bağırzade ile ortaklaşa bu gazetenin matbaasını satın alıp, "Gayret" adıyla faaliyete açmışlardır. Celil Mehmetkuluzade'nin ilk kitapları olan "*Posta Kutusu*", "*Usta Zeynel*", "*Kurbanali Bey*", "*İran'da Hürriyet*" bu matbaada 1905-1907 yıllarında basılmıştır. Celil Mehmetkuluzade, yayıncılığın yanı sıra kendi mesleği olan eğitimciliğe de devam etmiş, 1905 yılında Tiflis'te çocuklar için okul ve yurt açmıştır (MAE, 1.cilt, 2007, s. 47) (Devlet, 2014, s. 245).

Celil Mehmetkuluzade yazmış olduğu edebî eserleriyle, gazeteci ve eğitimci faaliyeti ile ne kadar Azerbaycan Türklerinin millî fikriyatının gelişiminde büyük bir yer tuttuysa, bir o kadar da onun 7 Nisan 1906 yıldan itibaren Tiflis'te yayınlamış olduğu *Molla Nasreddin*¹⁴⁰ dergisi ile tutmuştur diyebiliriz. Bu dergi, yalnızca Azerbaycan değil, Türk-Müslüman dünyasında mizah gazeteciliğinin temellerini atmıştır. Bu dergi ile Celil Mehmetkuluzade başta olmakla, dönemin birçok edipleri "Molla Nasreddinciler" adlı güçlü bir yayın ve edebî okul yaratmışlardır (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 207-209). Bu dönemde herkes gibi Mehmetkuluzade de faaliyetlerinden dolayı Rus muhafazakârları tarafından baskı ve tehditlere maruz kalmıştır. Çar hükümeti, sürekli onu mahkemelerde sorguya çekmiş, "Gayret" matbaasında aramalar yapmış, bazen de *Molla Nasreddin* dergisinin yayınını durdurmuştur (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 192).

¹³⁹ Muhammet Ağa Şahtahtlı (1846-1931) Azerbaycan'ın ünlü aydını, gazetecisi ve akademisyeni.

¹⁴⁰ *Molla Nasreddin* dergisi 1906-1917 yıllarında Tiflis'te, 1921 yılda Tebriz'de, 1922-1931 yıllarda Bakü'de yayınlanmıştır. Bu derginin 25 yıllık yayın hayatında 748 sayı, bunlardan 340 sayı Tiflis'te, 8 sayı Tebriz'de, 400 sayı ise Bakü'de yayınlanmıştır (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 207).

1918-1920 yılları arasında zor siyasi koşullardan dolayı Celil Mehmetkuluzade Azerbaycan'ın münevver kadınlarından olan eşi Hamide Mehmetkuluzade¹⁴¹ ile beraber onun baba ocağının yerleştiği Karabağ'da yaşamışlardır. O, bu yıllarda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasına birebir iştirak etmese de, devletin bağımsızlığını desteklemiş, Azerbaycan hükümetine yazdığı mektuplarla birçok zaman önerilerde bulunmuş ve hatta Ermeni çetelerinin baskınına karşı Askeran savaşında Azerbaycan ordusu saflarında savaşmıştır.

Sovyetler döneminde Celil Mehmetkuluzade, *Molla Nasreddin* dergisinin baş editörlüğünü yürütmenin yanı sıra birçok devlet kademelerinde de çalışmış, ama zamanla devam eden Bolşevik baskısı, ona karşı yapılan birçok haksızlıklar, sağlık durumunu da etkilemiş ve sonunda 1932 yılında vefat etmiştir (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 192-193).

3.1.8. Nesib Bey Yusufbeyli (1881-1920)

Azerbaycan'ın ünlü devlet ve siyaset adamı, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucularından olan, cumhuriyetin hükümetine başbakanlık yapmış, aydın Nesib Bey Yusufbeyli, 1881 yılında Azerbaycan'ın siyasi merkezlerinden olan Gence şehrinde aydın ve köklü bir ailede¹⁴² dünyaya gelmiştir. Nesib Bey'in babası Yusuf Bey ailesinin destekleri ile Petersburg Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesi'nde okumuş, daha sonra ise Gence'ye dönerek farklı adli görevlerde çalışmıştır (Çınar, 2018, s. 24-25).

Nesib Bey Yusufbeyli, ilk eğitimini 1890 yılında Gence klasik gimnaziyasında başlamış ve 1902 yılında buradan mezun olmuştur. Aynı yılda Nesib Bey, Odesa

¹⁴¹ Hamide Mehmetkuluzade (1873-1955) Azerbaycan'ın ilk bayan aydınlarından olup, ünlü Karabağlı tarihçi Ahmet Bey Cavanşir'in kızı idi.

¹⁴² Yusufbeyliler sülalesinin bu şehre 17. veya 18. yüzyılda Güney Azerbaycan'dan gelip yerleştiği ve o zamandan önemli bir asilzade oldukları bilinmektedir. Hatta Gence hanlığının meşhur şehit hükümdarı Cevat Han'ın veziri bu sülaleden Usub Bey olmuş ve bu ailenin çocuğu olan Şukufe Hanım da (? - 1812) Cevat Han'ın ilk eşi olmuştur (Kahramanlı, 2008, s. 3).

Üniversitesi'nin Tıp Fakültesi'ne girmiştir. Fakat bir yıl sonra kendi isteği üzere fakültesini değiştirerek Hukuk alanında eğitimine devam etmiştir (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 448) (Tahirzade, 2014, s. 270). Burada Azerbaycanlı öğrencilerin kurmuş olduğu "Azerbaycanlı Hemyerliler Teşkilatı"na üye olmuş, bir dönem sonra ise teşkilatın önderlerinden biri olarak Odesa'da genişlemekte olan Çar hükümetine karşı öğrenci hareketinde aktif iştirak etmiştir. 1905-1907 yıllarında Rus inkılabı döneminde Odesa ve Gence şehirlerinde hükümet aleyhinde faaliyetler yürütmüştür (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 10).

Nesib Bey maddi imkânsızlıktan dolayı bir dönem eğitimine devam edememiş, 1907 yılında devam etme imkânı kazandıktan kısa süre sonra ise Çar hükümeti bu üniversiteyi devrim olaylarından dolayı zararlı bilerek aynı yılda geçici olarak kapatmıştır. Bu esnada Nesib Bey eğitimini Harkov Üniversitesi'nde devam ettirmeyi başarmıştır¹⁴³ (Tahirzade, 2014, s. 270-271).

Nesib Bey Yusufbeyli'nin öğrenci yıllarındayken okuduğu Odesa Üniversitesi'nin kapatılması sırasında onun hayatı Bahçesaray'da ve Gence şehrinde geçmiştir. Bir dönem ise Rusya İmparatorluğu'nun baskılarından dolayı Osmanlı'ya muhaceret etmiştir (1908-1909). Bahçesaray'dayken o İsmail Bey Gaspıralı (1852-1914) ile tanışmış, onun yayınlamış olduğu *Tercüman* gazetesinde çalışmış, İsmail Bey'in kızı Şefika Sultan Gaspıralı (1886-1975) ile tanışmış ve evlenmiştir¹⁴⁴. Nesib Bey, Kırım'da yaşadığı süre Kırım Türklerinin edebi-kültürel hayatında faal iştirak etmiş, büyük katkılarda bulunmuştur¹⁴⁵ (AHCA, 2.cilt, 2005,

¹⁴³ Bazı araştırmacılar Nesib Bey eğitimini yarıda bıraktığını yazsalar da (Kahramanlı, 2008, s. 15), tarihçi Adalet Tahirzade'nin bulduğu ve ortaya çıkardığı birçok belgeye esasen onun eğitimini tamamladığını söylemektedir (Tahirzade, 2017, s. 295-296). Bu fikirleri gelecekte mücadele arkadaşı olmuş, Azerbaycan'ın ünlü aydınlarından olan Mehmet Emin Resulzade de *Odlu Yurt* dergisinde onun hakkında yazmış olduğu yazıda Nesib Bey'in yüksek eğitim görmüş birisi kimi ifade ediyordu (Odlu Yurt, 1929, No 3, s. 110).

¹⁴⁴ Nesib Bey Yusufbeyli 1903 yılında nişanlandığı Şefika hanımla 1906 yılında evlendikten sonra 1912 yıla kadar bazı dönemlerde aralarla da olsa Bahçesaray'da yaşamış ve İsmail Bey Gaspıralı'nın yayınladığı *Tercüman* gazetesinde çalışmıştı (Hablemitoğlu, 1998, s. 46-49).

¹⁴⁵ Örneğin 1906 yıldan yayınlanmaya başlayan ilk Türkçe *Âlem-i Nisvan* dergisinin baş editörü Şefika Gaspıralı bu zor işte eşi Nesib Bey'in de yakından yardımcı olduğunu

s. 448) (Yagublu, 2018, s. 76). Nesib Bey Yusufbeyli, Kırım'dayken gazetecilik faaliyetinin yanısıra tiyatroculukla da uğraşmıştır. O birçok Azerbaycan tiyatro yazarının eserlerini Bahçesaray'da sahneliyor, hatta kendisi de bazen başrollerde oynuyordu (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 448) (Tahirzade, 2017, s. 304) (Yagublu, 2018, s. 76).

Nesib Bey, Gence şehrindeyken memleketin gençlerini ücretsiz olarak okul sınavlarına hazırlamış (Hablemitoğlu, 1998, s. 34) (Ahmet, 2015, s. 80) (Çınar, 2018, s. 149), öte yandan şehrinde kitap evi açmış, kitap ticareti ve yayın işleriyle uğraşmıştır (Şeyhzamanlı, 1997, s. 116). O 1908-1909 yıllarda kısa süreli olsa da İstanbul'da yaşamış ve burada birçok Türkçü aydınla ve gençlerle temaslarda bulunmuştur. Onun Osmanlı'ya kısa dönemlik muhaceret etmesinin nedeni Rusya'da başlatılan baskılar olmuştur (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 448).

1909 yılda Gence'ye dönen Nesib Bey, ilerleyen zamanda Gence Kent İdaresi ve Gence Kent Meclisi'ne üye seçilmiştir. O, aynı zamanda "Medrese-i Ruhaniye" okulunda öğretmenlik yapmış, Gence'de ilk kez olarak Azerbaycan Türkçesinde kitaplardan ibaret kütüphane kurmuş, hayır ve aydınlanma derneklerinde faaliyet göstermiştir (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 10) (Çınar, 2018, s. 45-46). Daha sonraki yıllarda sürekli Bakü'ye gelip giden Yusufbeyli, burada 2 Ekim 1915 yılında yayınlanan *Açık Söz* gazetesinin ekibi ile yakınlık kurmuş, gazetenin baş editörü, gelecekte millî mücadele arkadaşı olacak olan, Mehmet Emin Resulzade ile tanışmıştır (Yagublu, 1991, s. 62) (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 448) (Kahramanlı, 2008, s. 6).

Rusya'da 1917 Şubat devriminden sonra bir ay geçmeden Mart ayında Nesib Bey'in önderliğinde "Türk Âdem-i Merkeziyet Fırkası" kurulmuş (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 10) (Tahirzade, 2017, s. 308) (Yagublu, 2018, s. 78) ve o,

söylüyordu. Bu dergide sürekli Azerbaycan yaşamının farklı yönleri ile aydınlatılmasında şüphesiz ki, Nesib Bey'in rolü ve yardımı olmuştur (Ferhatov, 2013, s. 20, 23).

mevcut silahlı dış güçlerine karşı mücadele etmek için yerli kuvvetlerin teşkilini de organize etmiştir¹⁴⁶.

Daha sonra Nesib Bey Yusufbeyli 1917 yılının 15-20 Nisan tarihlerinde Bakü'de gerçekleşen I. Kafkasya Müslümanları Kurultayında ve aynı yılın 1-11 Mayıs'ında Moskova'da gerçekleşen Rusya Müslümanları Kurultayında siyasi lider olarak iştirak ederek etkileyici konuşmalar yapmıştır (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 10). 25-29 Ekim 1917 tarihteki "Müsavat" partisi I. Kurultayında, söz konusu parti "Türk Âdem-i Merkeziyet" partisi ile birleşme kararını alınca bundan sonra parti, "Türk Âdem-i Merkeziyet Fırkası Müsavat" olarak adlandırılmıştır. Resulzade, parti başkanı, Yusufbeyli ise hem merkez kurul üyesi, hem de Gence şubesinin başkanlığına seçilmiştir (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 448) (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 10-11).

Nesib Bey Yusufbeyli, 1917 yılından itibaren ömrünü aktif siyasi hayata adanmıştır. O, 23 Şubat 1918 tarihinde Kafkasya Ötesi Seym'i'nin kurulmasına da iştirak etmiş ve Seym'de Azerbaycan Türklerinden oluşan 44 kişilik grupta yer almıştır (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 11). 1918 yılının 22 Nisan tarihinde bağımsızlığını ilan eden Kafkasya Ötesi Demokratik Federal Cumhuriyeti'nin 26 Nisan tarihinde Çehengeli'nin başkanlığında kurulan hükümetinde ise halk maarif bakanı seçilmiştir (Yagublu, 2018, s. 82). Daha sonra Nesib Bey Yusufbeyli, 1918 yılının 28 Mayıs'ında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk hükümetinde Azerbaycan tarihinde ilk maliye ve halk maarif bakanı olmuştur (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 11). Nesib Bey, 1919 yılının 14 Nisan'ında ise Azerbaycan Cumhuriyeti'nde kurulan dördüncü hükümette başbakan olmuştur (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 11).

Nesib Bey Yusufbeyli, 1920 yılının 28 Nisan tarihinde Sovyet Rusyası'nın işgali ile yıkılan Azerbaycan Cumhuriyeti'nde siyasi baskılardan dolayı Bakü'yü terk etmiş ve günümüze kadar açıklanamayan bir olayda ortadan kaybolmuştur. Onun

¹⁴⁶ Bu kuvvetler Gence şehrinde yerleşen 188 ve 119 Rus alaylarını terki silah ederek şehir dışına çıkarmakta, Gence'ye baskın eden Ermeni çetelerini susturmakta, Kafkas cephesinden dönerek Tiflis'te toplanan ve Gence'ye hücum eden Rus ordu birliklerini Şemkir kazasında yenmekte önemli rol oynamıştır (MB, No-4, Berlin, 1962, s. 21).

muhtemel bir cinayetle yolda iken feci şekilde katledildiği düşünülmektedir (Kahramanlı, 2013, s. 182-193).

3.1.9. Üzeyir Bey Hacıbeyli (1885-1948)

Azerbaycan Türklerinin dünyaca ünlü bestecisi, yazar, naşir, eğitimci Üzeyir Ebülhüseyin oğlu Hacıbeyli, 18 Eylül 1885 yılında Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin Şuşa kazasının Ağcabedi köyünde kâtip Abdülhüseyin Hacıbeyli'nin ailesinde dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlarındayken ailesiyle beraber müzik ve sanat merkezi olarak bilinen Şuşa şehrine yerleşen Üzeyir ilk eğitimini buranın tanınan eğitimcilerinden olan Cemil Bey Fetelibeyov'un iki sınıflı okulunda okudu. Daha sonra ise yine Şuşa'nın tanınan aydınlarından olan Haşim Bey Vezirov'un Rus-Tatar Okulu'nda devam etmiştir (Aydınoğlu, 2017, s. 365) (Yagublu, 2018, s. 437). Onun müzik alanında ilk öğretmenini ise, halk müziğinin uzmanlarından olan dayısı Ağalar Aliverdibeyli olmuştur. Üzeyir Bey 12 yaşlarındayken ünlü yazar ve aydınlardan olan Abdürrahim Bey Hakverdiyev'in öncülüğü ve dönemin ünlü ses sanatçısı Cabbar Karyağdioğlu'nun ifası ile Şuşa'da düzenlenen "*Mecnun Leyla'nın Mezarı Başında*" küçük sahne gösterisinde çocuklardan ibaret koroya iştirak etmiştir¹⁴⁷ (Turan, 2015, s. 17-18) (Seferova, 2016, s. 88).

Müzikle yakından ilgilenen Üzeyir Bey, eğitimini 1899-1904 yıllarda Gürcistan'da Gori Öğretmenler Seminariyası'nda devam ederken Batı Avrupa klasik müzik sanatını incelemiş, keman ve bariton gibi müzik aletlerini ifa e çalmayı öğrenmiş, Azerbaycan halk türkülerini notaya alıyordu (AHCA, 1.cilt, 2004, s. 434).

Gori Öğretmenler Seminariyası'ndan ilkokul öğretmeni ihtisası ile mezun olan Üzeyir Bey, 1904-1905 yıllarda memleketi Karabağ'a dönerek, burada Cebrail kazasının Tuğ köyünde okulda öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır (Yagublu, 2018, s. 437). Üzeyir Bey, ilk defa bu köyde çalışırken dönemin en ünlü yayın

¹⁴⁷ Küçükken bu gösteriden derinden etkilenen Üzeyir Bey, sonralar bestelediği ilk eseri "*Leyli ve Mecnun*" operasının bu sahneden esenlenerek yazdığını da itiraf etmiştir (Seferova, 2016, s. 88).

organı olan *Kaspi* gazetesine “*Yazışma-Cebrail Kazasından*” başlığı ile gönderdiği ve 24 Eylül 1904 tarihte 215. sayıda yayınlanan yazısı ile gazetecilik faaliyetine de başlamıştır (Hacıbeyli, 2009, s. 275) (Yagublu, 2011, s. 32).

Bir dönem sonra Rusya’daki I. Rus İnkılabının etkisiyle Güney Kafkasya’da başlayan Ermeni-Azerbaycan kavgası sırasında Tuğ köyünde fazla faaliyet gösteremeyeceğini görerek 1905 yılında dönemin hızla gelişen ve Türk dünyasının kültür merkezi olan Bakü’ye taşınmıştır. Taşındıktan sonra Hacıbeyli, önce şehir yakınlarında yerleşen Bibiheybet köyünde okulda, daha sonra ise birçok aydınlar yetiştirmiş olan ve Bakü’nün en tanınmış dünyevî eğitim veren kurumu “Saadet” okulunda öğretmenlik yapmıştır. Öğretmenliğinin yanısıra farklı alanlarda da faaliyet gösteren Üzeyir Bey, 1907 yılında Mehmet Emin Resulzade’nin naşiri olduğu “*Rusça-Türkçe ve Türkçe-Rusça Sözlük*” adlı sözlüğünü hazırlayarak Bakü’de yerleşen “Oruçov Kardeşleri” matbaasında yayınlamıştır (Seferova, 2016, s. 90). Ayrıca 1906 ve 1907 yıllarında Bakü’de gerçekleşen Kafkasya Türk Öğretmenlerinin I. ve II. kurultaylarının organizasyonunda aktif olan Hacıbeyli 1908 yılında “*Hesap Meseleleri*” adlı aritmetik ders kitabını yayınlamıştır (Turan, 2015, s. 18) (Yagublu, 2018, s. 438).

Hacıbeyli, gazetecilik faaliyetini devam ettirerek 1904-1920 yıllarında *İttihat*, *Hayat*, *İrşat*, *Terakki*, *Hakikat*, *İkbal*, *Yeni İkbal*, *Kaspi*, *Azerbaycan* (ÜHA, 2007, s. 216) gibi gazetelerde kaleme aldığı makale ve tefrikalarda dönemin önemli olaylarını yorumlamıştır. O, millî dil problemini, Rus kültürü ile ilişkileri, dinî konuları, 1905 Rus Devrimini, İran Meşrutî Devrimi’ni konu alan yazılar yazmıştır (Seferova, 2016, s. 19, 90-91). *Molla Nasreddin* dergisinde “Oradan-Buradan”, “O yan-bu yan” vb. başlıklarla “Ü”, “Filankes” gibi gizli imzalarla dönemin önemli siyasi-toplumsal konularında ve aydınlanma konusunda yüzlerce yazı, öykü ve hatta satirik minyatür yayınlamıştır (AHCA, 1.cilt, 2004, s. 434) (Yagublu, 2018,

s. 437-438). Üzeyir Bey, farklı yıllarda *Terakki*, *Hakikat*, *Azerbaycan* gazetelerinin baş editörlüğünü de yapmıştır¹⁴⁸.

Eğitimcilik ve muharrirlik faaliyetlerinin yanısıra Azerbaycan Türklerinin müzik tarihini yazan Üzeyir Bey Hacıbeyli, büyük eserlerin bestelenmesi işine girişmiş ve kısa zaman zarfında inanılmaz başarılar kazanmıştır. 1908 Ocak 12 tarihinde Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in inşa ettirdiği tiyatro binasında büyük izdiham ve merakla izlenen Üzeyir Bey'in bütün Türk ve Müslüman dünyasında ilk kez bestelediği "*Leyli ve Mecnun*" operası sahnelenmiştir (Seferova, 2016, s. 94, 110).

Üzeyir Bey 1909-15 yıllarda "*Şeyh Sinan*" (1909), "*Rüstem ve Söhrab*" (1910), "*Şah Abbas ve Hurşit Banu*" (1912), "*Aslı ve Kerem*" (1912), "*Harun ve Leyla*" (1915) makam operalarını bestelemiştir. Hacıbeyli müzik alanında komedi üslubunun da temelini atarak; "*Karı ve Koca*" (1910), "*O Olmasın, Bu Olsun*" (1911), "*Arşın Mal Alan*" (1913) müzikal komedilerini de bestelemiştir (Seferova, 2016, s. 96-97) (Yagublu, 2018, s. 438-439). O, çalışmalarının gösterilerini ilk başlarda Bakü'de Azerbaycan Türkleri tarafından kurulmuş olan "Necat Cemiyeti"nin tiyatro grubu ile sürdürmüş, 1914 yılından itibaren ise yine müzikle ilgili olan kardeşleri Zülfikar Bey Hacıbeyli ve Ceyhun Bey Hacıbeyli ile beraber "Hacıbeyli Kardeşleri Opera-Operet Oyuncuları Grubu" kurarak sürdürmüştür (Aydınoğlu, 2017, s. 371).

Üzeyir Bey, 1910 yılında aydın bir hanım olan Meleyke Terekulova¹⁴⁹ ile Tiflis'teyken tanışarak evlenmiştir. Daha sonra ise Üzeyir Bey, müzik eğitimini geliştirmek için 1912 yılında Moskova'ya gitmiş, burada filarmonide müzik kurslarına başlamış, 1914 yılında ise Petersburg Konservatuarı'na kabul

¹⁴⁸ Üzeyir Bey 28 Haziran 1909 tarihten 25 Ekime kadar *Terakki*, 25 Aralık 1909 tarihten 28 Mayıs 1910 tarihe kadar *Hakikat*, 16 Ocak 1919 tarihten 28 Nisan 1920 tarihe kadar ise *Azerbaycan* gazetesinde baş editörlük yapmıştır (Yagublu, 2018, s. 438).

¹⁴⁹ Ünlü Tatar sülalesinden Terekulov'lardan olan Meleyke Terekulova (1893-1966) aydın ve eğitilmiş bir bayan olarak, eğitimci, musikişinas faaliyetler sürdürmüştür. Tiflis'te tanışarak aile kuran Üzeyir Bey ve Meleyke hanımın evlatları olmasa da, ideal bir çift olmuşlar. Meleyke hanım hayatının her döneminde Üzeyir Bey'in yanında durmuş ve ona destek olmuştur.

edilmiştir. Petersburg'daki eğitim yılları Hacıbeyli'nin dünya görüşünü ve müziksel yönünü çok etkilemiş, fakat I. Dünya Savaşı yıllarında ortaya çıkmış olan maddi zorluklar yüzünden eğitimini yarım bırakarak memlekete dönmüştür (Turan, 2015, s. 19). Savaşın sonlarına doğru Rusya'da meydana gelen kritik durumdan dolayı Üzeyir Bey, İran'a muhaceret etmiş, fakat Kafkas İslam Ordusu'nun 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü'yü işgalden kurtarması üzerine geri dönmüş ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasına yakından iştirak etmiştir. O, bu dönemlerde cumhuriyetin resmi devlet yayın organı olan *Azerbaycan* gazetesinin¹⁵⁰ baş editörü olarak çalışmıştır. 16 Ocak 1919 tarihinde gazetenin 89. sayısından itibaren baş editörlük yaptığı bu gazetenin birçok sayısında toplamda 68 makale yazmıştır (Yagublu, 2018, s. 438).

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 27 Nisan 1920 yılında Bolşevik Rusya'sı tarafınca işgalinden sonra Üzeyir Bey'in hayatı çok sakin geçmemiş, 28 yıl ömür sürdüğü Sovyetler dönemi onun hayat ve faaliyetini derinden etkilemiştir. Üzeyir Bey, Sovyetler döneminde yaklaşık 90 makale yayınlamışsa da, 1904-1920 yıl zarfında, yani 16 yılda, yaklaşık 600 makale yayınlamıştır, 1920 yılına kadar onlarca klasik müzik eserleri bestelerken, Sovyetler döneminde bir tek 1937 yılında "*Koroğlu*" operasını bestelemiştir (ÜHA, 2007, s. 222).

Sovyetler döneminde Hacıbeyli, daha çok yeni nesil müzisyenler yetiştirmekle meşgul olmuştur, Azerbaycan halk müziklerini notalara aktarmış, 1921 yılında Azerbaycan'da ilk müzik okulu olan Azerbaycan Devlet Türk Musiki Mektebi'ni kurup yöneticiliğini yapmış, Azerbaycan Devlet Konservatuvarı'nın ilk rektörlüğünü yapmıştır. Ayrıca Azerbaycan Besteciler Birliği'nin başkanlığını sürdürmüştür. 1945 yılında yılında 20 yıllık çalışması olan "*Azerbaycan Halk Musikisinin Esasları*" adlı eserini yayımlayan Üzeyir Bey, 1948 yılının 23 Kasım'ında Bakü'de vefat etmiştir (Turan, 2015, s. 20-22).

¹⁵⁰ *Azerbaycan* gazetesinin ilk baş editörü ise kardeşi Ceyhun Hacıbeyli olmuştur. Üzeyir Bey Azerbaycan Cumhuriyeti'nin işgaline kadar (27 Nisan 1920) bu gazetenin baş editörü olarak çalışmıştır (Aydınolu, 2017, s. 371).

3.2. MİLLİ FİKRİYATIN GELİŞİMİNE YÖN VEREN YENİLİKLER VE FİKİR AKIMLARI

3.2.1. Millî Kimliğin Oluşumu

19. yüzyıl boyunca gelişmekte olan millî fikriyat, 19 yüzyılın sonlarına doğru kendi meyvelerini vermeğe başladı. Hasan Bey Zerdabi'nin *Ekinci* gazetesi ile millî kimlik bilincinin gelişimi 20. yüzyılın başlarına doğru artan hızla gelişmeğe başladı. Zerdabi'nin temelini attığı mektep, büyüyerek, Azerbaycan Türklerini derinden etkilemiştir. Yüzlerce Zerdabi devamcısı bu işi tüm hızıyla yürütmekte çok başarılı olmuşlardır. Türkçe yayınlanan *Ekinci* gazetesiyle her ne kadar millî bilincin gelişiminde önemli bir gelişme noktasına varılmışsa da, millî bilincin fikirlere kazılmasında Celal Ünsizade'nin editörü olduğu, 1883 yılında dergi, 1884 yılından sonra ise gazete olarak 1891 yılına kadar Tiflis'te yayınlanmış *Keşkül* büyük rol oynamıştır (Mustafa, 2015, s. 9).

Celal Ünsizade, *Keşkül* gazetesinin etrafına dönemin önde gelen aydınlarını toplayabilmişti. Gazete ile dönemin ünlü isimleri; Hasan Bey Zerdabi, Seyid Azim Şirvani, Firidun Bey Göçerli, Muhammet Ağa Şahtahtlı, Sultan Mecit Ganizade, Reşit Bey Ahundov, Gülmühammet Bey Kengerli ve başkaları işbirliği yapıyorlardı (Mehmetzade, Kamaloğlu, 2015, s. 5-6). Ünsizade kardeşlerinin yayınladığı her üç yayın organı; *Ziya*, *Ziya-i Kafkasiye* ve *Keşkül* gazetelerinde kullanılan edebi dilde Azerbaycan şivesinden uzaklaşarak, daha çok Osmanlı şivesinin kullanılmasına eğilim vardı ki, bu da onların millî bakış açılarında Osmanlıya daha yakın olduklarını gösteriyordu. Ayrıca bu gazetelerin popülist eğilimleri de yoktu ve çatışmalardan uzak duruyorlardı (Swietochowski, 1988, s. 48). *Keşkül* gazetesinde milletin millî bilincinde “Türk” kimliğinin aşılmasının yanısıra ilk kez olarak “Azerbaycan Türkü” kimliği hâkimiyet kazanıyordu (Şahverdiyev, 2006, s. 53-54). Örneğin gazetede geçen yazılardan birinde

Azerbaycan Türkü kimliğini M.Sultanov imzalı yazar, Araz nehrin kuzeyi ile güneyine aynı anda hitap ederek hayali bir diyalogla okurlara şöyle anlatıyordu:

“Soru: Milletin nedir?”

Cevap: Müslümanım, hem de Türküm.

Soru: Osmanlı mısın?

Cevap: Hayır, bicanlıyım¹⁵¹.

Soru: Azerbaycanlıların ülkesi neresi?

Cevap: Bildiğim kadarıyla Araz’ın ötesinde Azeriler yaşar, bu tarafında bicanlılar, ikisi birden Azerbaycan olur. Biz ayrı ayrı bicanlıyız.

Soru: Türkçe konuşuyorsun, öyleyse Türk müsün?

Cevap: Benim durumumu açıklayan bir kelime yok, Türküm, fakat bicanlı.

Soru: Kendine bicanlı Türk diyecek yerde, neden kendine Azerbaycanlı Türk diyerek bu sorunu halletmiyorsun?” (Keşköl, 1891, No-22).

Tadeusz Swietochowski, haklı olarak, *Keşköl* gazetesinin, Türkçülüğün gelişmesi ile öz benliklerini araştırmaya yönelmiş Azerbaycan Türkleri arasında 19. yüzyılın gazetelerinin en ileri örneği olduğunu söylemektedir. Bu gazete, din ile milliyet kavramları arasındaki farkı kesin olarak ayırıyor, Müslüman kimliğin millî kimlik olarak gösterilmesinin yanlış olduğunu söylüyordu. Swietochowski’ye göre, *Keşköl* gazetesi Türklükle karışık Azerbaycan kimliği şeklinde, doğmakta olan ulusal bilincin yazılı ifadesinin ilk örneğidir (Swietochowski, 1988, s. 51-52). Azerbaycan matbuat tarihçisi Akif Aşırılı’nın da söylediği gibi Celal Ünsizade, gazetede sıkça “Vatanımız” ve “Azerbaycan” ifadelerini kullanıyordu. Bu, onun Azerbaycan Türklerine millî fikriyatı ve coğrafi anlamda vatan anlayışını aşılacak çabasından kaynaklanıyordu (Aşırılı, 2009, s. 60).

19. yüzyılın sonlarına doğru, millî fikriyatın gelişimi ile birlikte, Azerbaycan coğrafyası ile yetinmeyip, onun sınırlarını aşan idealist fikirlerin - Türkçülüğün ortaya çıktığını görüyoruz. Bu dönemde Klasik Türkçülük fikriyatı ile

¹⁵¹ Azerbaycanlının kısaltılmış hali, cansız anlamına geliyor, yazar kelime oyunu yapıyor.

Azerbaycan’da idealizm mektebinin esasını koyan (Turan, 2008, s. 93) kişilerden biri ve birincisi Ali Bey Hüseyinzade-Turan’dır. Onun millî fikriyatın gelişmesindeki rolü Azerbaycan’la sınırlanmamış, bütün Türk dünyasında geden millî fikriyatın gelişiminde önemli yer tutmuştur. Dönemin birçok fikir babaları onu kendilerine örnek görmüşlerdi¹⁵². Nadir Devlet’in fikrine göre Rusya Türkleri arasında, bilhassa Kafkaslar ötesindeki millî şuurun ve Türkçülüğün aşılmasında hizmeti geçenlerin başında Ali Bey Hüseyinzade-Turan’ı saymak gerekmektedir (Devlet, 2014, s. 193).

Öğrenci yıllarından itibaren millî duygusu yüksek olan Ali Bey’in, 1890 yılından itibaren, Petersburg’daki modern üniversiteyi bırakıp İstanbul’da eğitimine devam etmesinin tek sebebi de Türkiye sevgisi ve Türkçülük fikriyatı olmuştur (Ülken, 2019, s. 384). O, Rusya’da öğrencilik yıllarında bu ülkedeki millîyetçi akımların (Panslavizm) ve Türk dilinin mükemmelliğini savunan Gürcü okul arkadaşının etkisiyle Türkçülük fikriyatını öne çıkarmış, Osmanlı Devleti’ni ve Türkiye Türkçesini Türklüğün temeli olarak görmüştür. Bu nedenle de İstanbul’a yerleşmiş, kısa zamanda Türkçülük fikriyatını arkadaşlarına aktarmakla çevresinde geniş bir etki alanı yaratmıştır (Bayat, 1998, s. 31). Onun İstanbul’a gelişi ile okullarında Batı eğitiminin havası esmeye başlamıştı. Ülkenin farklı yerlerinden gelen öğrencileri Petersburg Üniversitesi mezunu, dünya ilmi ve edebiyatından haberdar, Arapça, Farsça, Rusça, Almanca, İngilizce, Fransızca ve Yunanca gibi birçok dili, edebiyatlarını takip edebilecek derecede bilgili yeteneğiyle etrafında toplayabilmiştir. Ali Bey’in Tıbbiyedeki arkadaşları arasında; Abdullah Cevdet, Şerafettin Mağmuni, İbrahim Temo, Cenap Şahabettin, Rıza Tevfik, Baha Şakir, Dr. Nazım, İbrahim Tali, İshak Sükûti, Abdülkerim Sebati gibi ünlü isimler vardı. Abdullah Cevdet, Ali Bey’i şöyle ifade ediyordu:

¹⁵² Ali Bey’den gençlik yıllarında derinden etkilenen Ziya Gökalp onu “Türkçülüğün Peygamberi” adlandırıyor, onun Türkçülük konusunda fikirlerinden ders aldığını söylüyor ve onun yazmış olduğu “*Turan*” isimli manzumesini Panturanizm’in idealinin ilk ortaya çıkışı olarak değerlendiriyor (Gökalp, 2017, s. 25, 29). O Hüseyinzade’ni Müslüman Türkleri arasında ilk “Panturanist” adlandırırken, onun şairane, yani romantik Turancı görüşlerinin kendinden sonra birçok Turancıların yetişmesine neden olduğunu söylüyordu. Özellikle altını çizerek Hüseyinzade’nin Turancı görüşleri büyük Türk düşünürü Ziya Gökalp’ı yarattığını yazıyordu (Akçura, 2016, s. 207) (Bayat, 1998, s. 32).

“Ali Bey sakit, mütefekkir haliyle, esrarengiz vaz-i uzletperverisiyle üzerimize bir resul tesiri icra ederdi” (Bayat, 1998, s. 9-11).

Ali Bey Hüseyinzade, daha sonraları 1906 yılında Osmanlı'ya gelip yerleşmesini Bakü'de yayınlanan *Hayat* gazetesindeki *“Numune Mektebi”* adlı makalesinde şöyle ifade ediyordu:

“Ben Türküm, Kafkaslı bir Türküm, Türk bir Müslümanım, Müslüman bir insanım. Demek ki ben bu dört sıfatla dünyaya geldim, bu dört sıfatla yaşamak mecburiyetindeyim” (Hayat, 1906, No-184).

Ali Bey Türkçülük fikriyatında dönemine göre çok büyük sınırları aşarak fikirlerinde en cesaretli Türkçü olabilmiştir. Hüseyinzade uzmanı Azer Turan, onun Turani imzasıyla, yani Turan kavramını kullanarak, 1892 yılında yazarlık faaliyetine başlayan ilk Türk olduğunu kaydediyor (Turan, 2008, s. 18). O ilk defa olarak dinî farklılıklara önem vermeden Türklüğü savunmuştur. Hatta Macarlara hitap ederken onların kendi soyundan olduğunu, dinin ise hiç bir zaman onları ayıramayacağını yaklaşık 1892 yılında yazmış olduğu şu mısralarla ifade etmiştir:

*“Sizlersiniz ey kavm-i Macar bizlere ihvan
Ecdadımızın müştereken menşei Turan...
Bir dindeyiz biz, hepimiz hak-perestan;
Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kuran?”* (Hüseyinzade, 2007, s. 32).

Yusuf Akçura da kendi kitabında, onun; bütün Türklerin tek millet oldukları, Tatar diye ayrıca bir ırkın olmadığı tarzındaki fikirleri ilk kez öne çıkarmasından, bu fikirleri izah ve ispat etmesinden bahsederek, onu Azerbaycan Türkleri arasında çıkan ilk Türkçü olarak tanıtmaktadır (Akçura, 2016, s. 205-206).

Ali Bey, Osmanlı'dayken Genç Türklerle sıkı temaslarda bulunmuş, ideolojik olarak gelişmelerine katkılarda bulunmuştur. Onların millî yönde yapmış oldukları faaliyetlerini, Osmanlıcılık fikriyatını¹⁵³ Azerbaycan'a döndükten sonra da takdir

¹⁵³ Mirza Bala Mehmetzade Ali Bey'in Osmanlıcılık gibi görüşlerini onaylasa da, bunu farklı açıdan kabul ediyor. Hüseyinzade bu dönem için Türk ve Müslüman dünyasında tek bağımsız iradeye sahip Türk devleti olduğundan Osmanlı'nı Türk dünyası ve

ve tebliğ etmişti. Örneğin 1905 yılında *Kaspi* gazetesinde “*Genç Türkler yahut Genç Türkçülük ne demektir?*” başlıklı yazısıyla Osmanlı’da Abdülhamit rejimini, mevcut muhafazakârlığı eleştirerek, bu fırtınadan milleti Genç Türklerin kurtaracağını şöyle anlatmıştır:

“Böylece, Türkiye devleti denilen ve Avrupa tarafından batırılma tehlikesi beklenen eski gemideki bütün canlılar endişe içinde çabalıyor ve necat yolu arıyorlar. Bu necat ışığı “Genç Türkçülük Hareketi” şeklinde zuhur etmiştir” (Kaspi, 1905, No-55).

Yeri gelmişken şunu da belirtmeliyiz ki, Hüseyinzade’nin bu dönemde vatana dönüşü Azerbaycan Türklerinin millî fikriyatının gelişiminde önemli bir hadiseydi. Bundan sonra Ali Bey, Azerbaycan Türklerinin millî uyanışına hizmetlerde bulunup, Türkçe yayınlar yapmaya başlamıştı. Türk dünyasının millî fikriyatına hizmetini, bu yolda karşılaştığı engelleri Ali Bey, “*Yurt Kaygusu*” şiirinde şöyle ifade ediyordu:

*“Ucundadır dilimin
Hakikatin büyüğü
Ne koydular diyeyim
Ne kestiler dilimi*

*Bilir misin cühela
Ne ettiler vatana?
Ne koydular uyuya,
Ne koydular uyana*

*Durur bile-hareket,
Reva mı bir diriye?*

Müslümanları kurtarabilecek kuvve gibi görüyor, bu devletin etrafında birleşmeği arzu ediyordu. Mirza Bala, Ali Bey’in Azerbaycan ortamında böyle bir istek, kanaat ve imanın teşekkülünde en büyük rol oynamış kişi olduğunu yazıyor (Mehmetzade, 2018, s. 50-51).

*Ne gitmede ileri,
Ne dönmede geriye.*

*Adü kırar kapıyı
Biz evde bihaberiz;
Ne başka başkalarız,
Ne ittihat ederiz.*

*Ayılmadı kalemim
Şu Türk ile Acemi
Ne koydular yazayım
Ne kırdılar kalemi. (Türk, 1904, No-56)*

Ali Bey Hüseyinzade, Bakü'de yayınlanan *Hayat* gazetesinde mühim yazılarla gündeme gelmiştir. Bunlar; “*Türkler Kimdir ve Kimlerden ibarettir?*”, “*Bize Hangi İlimler Lazımdır?*”, “*Yazımız, Dilimiz ve Birinci Yılımız*”. Ali Bey, millî hareketin temel ilkelerini oluşturduğu bu yazılarında genelde İslam-Türk kavimlerinin kalkınması ve modernleşmesini üç esas düstura göre hareket etmesini tebliğ ederek ispatlamaya çalışıyordu. Bu ilkeler; “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalaşmak”¹⁵⁴ tezini ortaya çıkarmıştı (Mehmetzade, 2018, s. 26, 51) (Ülken, 2017, s. 103-104).

Bakü'de aydınlanma faaliyetleri döneminde Ali Bey, Türkçülük fikriyatını daha da geliştirerek Turancılık fikriyatına dönüştürmüştür. Hüseyinzade'nin Turancı fikirlerini tebliğ eden ilk yazısı Kahire'de Türk adlı gazetede yayınlanmıştı. Bu yazı, Tatarların Türk olarak adlandırılmasına itiraz eden yazı heyetinin “*A. Turani'ye Cevap*” başlıklı yazıya cevap olarak yazdığı “*Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir?*” adlı ünlü makale serisidir. Bu eserde o, Türklerin dil ve ırklarını inceleyerek Türk kavimlerinin bir bütün ve birlik teşkil etmekte olduklarını

¹⁵⁴ Yusuf Akçura'ya göre sonralar dönemin en başarılı milli ideolojisini teşkil edecek Ali Bey'in bu üçlü teorisi Türk dünyasının her yerine yayılmış, özellikle meşrutiyetten sonra İstanbul'da çok kullanılmıştır. Örneğin Ziya Gökalp “Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak” konusunda pek çok yazılar yazmıştır (Mehmetzade, 2018, s. 26).

göstermeye gayret etmiştir (Devlet, 2014, s. 194). Hüseyinzade *Hayat* gazetesinde yayınladığı makalesinde Turancı fikirlerini şöyle ifade ediyordu:

“...Tarihimize ve geçmişimizdeki anasır-ı millîyemiz hakkında hakikati meydana çıkarmak için evvel emirde özümüzü tanımalıyız. Yani, Türklerin kim olduklarını ve kimlerden ibaret olduklarını, nereden neşet ettiklerini, kaç şubeye ayrıldıklarını, bugün nerede sakin olduklarını ve ne namlar tahtında yaşadıklarını göstermeliyiz. İçimizde Özbeklerin, Kırgızların, Başkurtların Türk olduklarını bilmeyenler vardır... Türklükle iftihar ettikleri halde Türkün kim ve kimlerden ibaret olduğunu bilmeyen ne kadar muharrirlerimiz vardır...”

Lisanımızı, kavmiyetimizi, tarihimizi, tarihimize zinet veren büyüklerimizi, kahramanlarımızı, dinîmizi lekedar etmek isteyen garazkâr rakiplerimize çok kere de kendimiz aldanıp inanıyoruz. Bunların ne niyet ve maksatla yazılmış ve yazılmakta olduğunu bilmiyoruz” (Hayat, 1905, No-4).

Görüldüğü gibi Ali Bey’in Turancı görüşleri Uzak Asya’dan Ak Deniz’e kadar uzanan büyük bir coğrafyayı kuşatmaktaydı.

Hüseyinzade, gazetecilik faaliyetinin yanısıra bu dönemde siyasi hadiselerle de ilgilenmiş, Azerbaycan’ın önde gelen siyasilerine bazı önemli siyasi ve millî kimliğin korunması ile ilgili önerilerde bulunmuştur. Örneğin *“Bakü Vilayeti Mebusları”* başlıklı yazısında Rusya Duma’sında temsil olunan Azerbaycanlı vekillere şöyle müracaat ediyordu:

“Ey mebuslar! Milletimiz bütün umutlarını şimdi size bağlamıştır... Biz Kafkaslıyız: Kafkasya ehlinin kendi umur-i idaresine kendisinin bakabilmesi için gereken özerklik talep edinîz. Biz Müslümanız: Binaenaleyh kendi agayid-i dinîyemizde hürriyet-i vicdanımıza her ne lazımsa onu isteyiniz, onu talep edinîz. Biz Türk’üz: dilimizin, lisanımızın terakkisine engel olan her türlü evrakların, duvarların yıkılmasına, raf olunmasına gayret edinîz” (Hayat, 1906, No-119).

Hüseyinzade'nin millî fikriyatın gelişiminde en büyük hizmetlerinden biri de arkadaşları ile beraber yayınladığı *Füyuzat* dergisi olmuştur. Bu dergi büyük bir edebi-fikri dergi olmanın yanı sıra Türk dünyası için Muhammet Hadi, Kırımlı Hasan Sabri Ayvazov, Senetullah Rafetoğlu gibi birçok değerleri hem kazandırmış, hem tanıttirmiştir. "Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak" gibi yeni ortaya çıkan ve popülerleşen üçlü formülünü *Füyuzat* dergisinde Ali Bey "*İntikat Ediyoruz, İntikat Olunuz!*" adlı yazısında açık şekilde bu ifadelerle beyan ediyordu:

"Füyuzat'ın tuttuğu yol Türklük, Müslümanlık ve Avrupalılıktır; Türk hissiyatıyla mütehasşis, İslam dinîyle mütedeyyin ve Avrupa medeniyet-i hazırasıyla mutemedin olmaktır" (Füyuzat, 1907, No-23).

Füyuzat dergisinde yayınlanan başka bir yazısında da Ali Bey, Türk dünyasının coğrafi olarak nerelerden ibaret olduğunu anlatmakla, Turan'ın çizmeye çalışıyordu. Bu coğrafi sınırları, o şöyle anlatıyordu:

"Turan Mancurya'dan ve Sibirya'nın aksayi-şark şimalından cereyan eden Lena nehri sahilinden başlayıp, Altay, Karakorum, Pamir, Hindikuş, Kafkas, Kırım dağlarından geçerek, Balkan dağlarının müntehayı-garbına kadar, arzan Ural dağlarının müntehayı-şimalından Afrika'nın sahrayı-Kebirine kadar olan yerlerde sakin bulunan ahalinin ismi Türk dili ile mütekellim bulunurlar" (Füyuzat, 1907, No-9).

Ali Bey Hüseyinzade'ye nazaran Ahmet Bey Ağaoğlu'nun millîyetçi bakışı Turancılıktan ziyade daha sınırlı bir çerçeve çizmektedir. Biz onun millîyetçi fikirlerini 1894 yılında Sorbonne Üniversitesi'nden mezun olarak Azerbaycan'a döndükten sonraki faaliyetlerinde görüyoruz. Ağaoğlu, *Kaspi* gazetesinde millîyetçi görüşlerini tebliğ ederken 1903 yılında "*Bizim Milletçiler*" başlıklı yazısında şöyle yazmıştır:

"Milletçilik hürmete laik, muhteşem bir hadisedir. O, her bir halkın hayatında labüddür. Bence, beşeriyetin tekâmülü tarihinde insan

kalbinin dinden sonra ikinci büyük mabedi milletçiliktir. Milletçilik, tarih boyu misli görülmeyen hünerler koymalı olmuş ve olacaklar diye düşünmekteyim” (Yağublu, 2011, s. 28-29).

Basında yazıları ile sürekli gündeme gelen Ağaoğlu'nun Türk dünyası için önemli konulardan olan *“İslam, Ahund ve Hatifülgeyb”* (1900) ve *“İslam'a Göre ve İslam Âleminde Kadın”* (1901) gibi eserlerinden yola çıkarak İstanbul seferinin onun fikirlerini derinden etkilediğini söyleyebiliriz. O eskisi gibi Şiiliği ve İrancılığı övmüyor, tam aksi olarak Türk Dünyasının gerilemesinin kökeninde bu fikriyatın durduğunu ifade etmeye başlıyordu, Azerbaycan Türklerini Şii-Sünni ihtilafından kurtarmaya çalışıyordu (Shıssler, 2003, s. 119-120) (Sakal, 1999, s. 16).

Ahmet Bey'in *“İslam'a Göre ve İslam Âleminde Kadın”* eserinde biz Müslüman dünyası için ilk adımlardan olan feminist düşüncelerin de fikrî olarak ortaya çıktığını görüyoruz. Ayrıca bu düşüncelerin Türkçü bir fikriyatın terkinde ortaya çıkması çok önemli tarihi bir olaydır. O, bu eserinde, kadınların sosyal durumunu ifade ederken onun kötü durumda olmasından İslam'ın sorumlu olmadığını, İran ve Süryani medeniyetlerin olumsuz etkisinin kadınların toplumun dışına ve eğitimsizliğe ittiğini, bütün bunların yanlışlıkla İslam hükümleri sanıldığını yazmıştır (Sakal, 1999, s. 17). 1905 yılında yayınlanan 59 sayfalık bu risale dönemin Müslüman aydınlarının düşünce tarzına uygun olup, İslam'ı yenileyerek dönemin şartlarına göre uygunlaştırmakla Müslümanları tenezzülden kurtarmak, terakki ve yükselişe sevk etmeği öne çıkarmaktadır (Mehmetzade, 2018, s. 45). Türk toplumunda kadının yeri ve rolü konusunun ilerleyen dönemlerde de Ahmet Bey'in çalışmalarında hep gündemde kaldığını görüyoruz.

Milletinin ahlaki değerlerini düşünen Ağaoğlu, bunu geliştiren unsurları sayarken din ile yanısıra millî değerlerin de önemli olduğunu şöyle ifade ediyordu:

“Bir milletin fertleri ahlak telakkilerinin hepsini çevresinden alıyor. Çevre onlara bu telakkileri birçok kanallar vasıtasıyla verir. Bu kanallar arasında başlıca şunlardır: Din, aile, okul, edebiyat ve havamıza hâkim olan millî gelenekler” (Ağaoğlu, 2013, s. 51).

Ahmet Bey Ağaoğlu'nun yazıları dönemin şartlarına göre çok önemliydi ve kendisi açısından tehlike yaratacak konuları aydınlatıyordu. Çok ilginçtir ki, o Azerbaycanlı hayırsever ve milyoncu¹⁵⁵ Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in parası ile gazetesini yayınladığı halde, yazılarında zenginlerin aleyhinde ve sosyalizmi öven yazılar da yazıyordu. *İrşat* gazetesindeki yazılarında Ağaoğlu da Azerbaycan Türklerinin fikri olarak gelişince millet olarak şekilleneceğini, daha sonra ise Avrupa'da olduğu gibi sanayinin gelişimi ile işçi sınıfının oluşması ile nasyonalizmden sosyalizme geçileceğini söylüyordu (Swietochowski, 1988, s. 86-87).

Ağaoğlu'nun *İrşat* gazetesinde öne çıkardığı başka bir önemli konu ise, Azerbaycan Türklerinin millet olmasının önünde engel olarak gördüğü faktörlerden Şii-Sünni zıtlığıydı. Bu konuda o, defalarca ahundlarla tartışmış ve aleyhinde katledilmesine dair fetvalar bile verilmiştir. Ölüm korkusu ile yüzyüze kalırken bile Ahmet Bey geri adım atmamış, tam tersi din adamlarını çileden çıkaracak "*İslam ve Ahunt*" adlı yayınlamadığı eserini yazmıştır. Bu konuyu onun kadar hiç kimse şiddetle eleştirmemişti. Ahmet Bey, bu ihtilaf hakkında şöyle söylüyordu:

"Şii-Sünni ihtilafı bu kavim için bir bela-yı azim ve bir cah-ı felaket kesilmişti. O kadar ki cahil ahali ihtilafı meşgul olarak kendi lisanını, edebiyatını, sanayi ve ticaretini ve hatta kuvvetini bile unutmuştu"
(Sakal, 1999, s. 70).

Ağaoğlu, yayınladığı *Terakki* gazetesindeki yazılarında zaman zaman sosyalizme yaklaşan bir liberalizm sergilemeye başlıyor, kendisini açıkça "liberallerin sol kanadı" olarak takdim ediyordu. Onun solcu görüşleri sınıflar arası kavga çıkarmak değil, aksine birleştirici bir millîyetçilikle beraber sınıfları barıştırmaya rol oynamaktaydı (Swietochowski, 1988, s. 87). Millîyetçilik siyasi aşamasının bütün diğer siyasi görüşlerden önce gelişmesinin Azerbaycan

¹⁵⁵ Azerbaycan'da dönemin milli burjuvazisini milyonlarca paraları olduğu için böyle adlandırıyorlardı.

Türkleri için vazgeçilmez olduğunu söyleyen Ağaoğlu, *Terakki* gazetesindeki yazılarının birinde bunun nedenini şu ifadelerle tamamlıyordu:

“Millîyetçilik toplumdaki tüm sınıfları birleştirir” (Terakki, 1909, No-22).

Ahmet Bey millî fikriyatın gelişmesinde çaba gösterirken, kendi milletince büyük engellerle karşılaşmasına üzüldüğü, yazılarında Türklerin tarih boyunca kendi diline, kültürüne ve Türklüğüne yabancı kalmasını, başka milletlerin kültürüne sahip çıkmasını üzgün bir şekilde şöyle ifade ediyordu:

“Bu otuz yıl içinde çok sıkıntı çektim, İranlıyı bu Farsça ile dirilttim – diyerek, milleti için ne yaptığını iyi bilen Firdevs’iye “Şahname”yi yazdıran Gazneli Mahmut’un ruhundaki “Türk’e karşı yabancılık” hala içimizde yaşıyor” (Ağaoğlu, 2013, s. 81).

Osmanlı devletinin örneğinde Ahmet Bey, Türk tebaya ilgi gösterilmemesi, karşılığında ise devşirmelerden gelen birilerinin sarayda yüksek makamlarda yer tutmasını Türklerin yine tarih boyunca yapmış oldukları büyük hatalardan olduğunu söyleyerek, birçok büyük Türk devletinin yıkılmasını bu durumla ilişkilendirmektedir:

“Bunlar¹⁵⁶ hiçbir zaman, kanı ile kalbi ile Türk’e bağlı olmamışlardır. Türkün sevinçlerine katılmamışlardır ve felaketli zamanlarında Türk’ü terk edip gitmişlerdir ki pek tabiidir. Çünkü onları devlete bağlayan tek şey, padişahın teveccühüdür. Bu teveccüh, herhangi bir sebeple ve özellikle bir felakete kayboldu mu, onları artık devlete ve millete bağlayacak bir amil kalmaz. ...Arap Hadi Paşa ile Arnavut Rıza Tevfik’in Sevr Muahedenamesini, elleri titremeksizin, Türk namına imza etmeleri pek tabiidir” (Ağaoğlu, 2013, s. 93-94).

Osmanlı’da yaşadığı 1909-1918 yıl boyunca bulunduğu ortamdan etkilenen Ahmet Bey Ağaoğlu, Türkçü görüşleri tamamen sahiplenmiştir. Fakat onun

¹⁵⁶ Türk devletlerinde hizmet eden farklı milletlerin temsilcilerini kastediyor.

Türkçülüğü, bütün Türk dünyasının ittihat ve terakkisini Osmanlı devletinin çatısı altında mümkün olabileceği çerçevesindedir. O, İstanbul'da iken, faaliyetlerini tamamen millî istikamete adanmıştır¹⁵⁷.

Hüseyinzade ve Ağaoğlu'dan farklı olarak millî görüşlerinde daha gerçekçi olan Ali Merdan Bey Topçubaşı da aynı dönemde millî fikriyatın geliştirilmesi açısından aktif faaliyette olan şahsiyetlerden idi. Millî yönde faaliyetleri onu özellikle Azerbaycan'da oluşan millî burjuvaziye yaklaşıyordu¹⁵⁸. Topçubaşı, millî fikriyata büyük katkılar sunan yazılarını, daha çok, baş editörü olduğu *Kaspi* gazetesinde defalarca dile getirmiştir. O, bu gazetede, 1905 yılına kadar farklı konularda toplam 25 makale yayınlanmıştı. Bunların çoğu, millî fikriyatın gelişimine yön veren yazılar idi. “*Bakü'de Tatarca Gazete*”, “*Müslüman İşçiler*”, “*Müslümanlar Bağımsızlık Hareketinde*”, “*Müslümanların Uyanış Devri*”, “*Millî Kısımlara Ne Zaman Son Konulacak?*” gibi makaleler yaşadığı dönemin milli sorunlarını aydınlatıyordu (Yagublu, 2011, s. 35-36). Örneğin “*Müslümanlar Bağımsızlık Hareketinde*” başlıklı yazısında Ali Merdan Bey, 17 Ekim 1905'te Rusya çarının ifade ve basın özgürlük haklarını tanıyan manifestosundan bahsederek toplumu aydınlatmaya çalışmış, Rusya'nın yerli halklara karşı yürüttüğü Ruslaştırma siyasetini ve bu siyaset sonucunda doğan sonuçları dile getirmiştir. Topçubaşı, makalesinde şöyle yazmıştır:

¹⁵⁷ Ağaoğlu'nun Türkiye'deki milli yönde faaliyeti ülkede var olan birçok grubu rahatsız ediyordu, Osmanlı'nın bütünlüğünü parçalayacağı endişesine düşen bu gruplar, ona karşı tepkilerini açıkça gösteriyorlardı. Örneğin, Ebüzziya, *Mecmua* adlı dergisinde Türkçülüğün Osmanlı bütünlüğüne aykırı olduğunu yazıyor, *İctihat* dergisinde ise Süleyman Nazif “*Ahmet Ağayev Bey'e*” başlıklı seri yazısı ile bütün *Türk Yurdu* yazarlarına ve onların savunduğu Türkçülük görüşüne çatıyordu (Devlet, 2014, s. 196).

¹⁵⁸ Örneğin Bakü'de Rusça yayınlanan ve Rusya'nın önemli burjuva gazetelerinden sayılan *Kaspi* gazetesinin 1898 yılında baş editörlük görevine Ali Merdan Bey'in getirilmesinde görebiliriz. Uzun zaman yayınlanan gazete, milliyetçe Rus editörler tarafından yayınlanıyordu. Baş editör Sokolinski'nin 1897 yılında vefatından sonra Hacı Zeynalabdin Tağıyev gazetenin tüm imtiyazlarını satın almış ve Topçubaşı'yı da bu gazetenin başına getirmiştir (Yagublu, 2011, s. 17) (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 407). Böylece *Kaspi* gazetesi, bundan sonra Azerbaycan Türklerinin milli burjuvazisinin çıkarlarına hizmet etmeye başlamıştır.

“Müslümanların tetkiki ve öğrenilmesi ile bağlı bazı girişimler olmuşsa da bu girişimler hükümetin merakları esasında yerli reislerin emri ile gerçekleştirilmiş ve çoğu zaman Ruslaştırılmaya hizmet etmiştir. Müslümanlar ise doğal olarak böyle münasebetten dolayı bir köşeye çekilmekle, daha çok kendilerine kapanmakla cevap vermişlerdir. Düşünülüş şeklinde gerçekleştirilen Ruslaştırma siyaseti sonucunda onlar daha çok bir köşeye sıkışmış, hükümetin derebeyliğine, bütün halkların liyakatinin alçaltmasına sessizce itiraz olarak kısmen birleşmeğe ve eski adetlerini her vasıta ile korumaya çalışmışlar” (Kaspi, 1905, No-216).

“Özgürlük ve Kafkas Halkları” başlıklı bir başka yazısında ise Azerbaycan Türklerinin Ermenilerle kavgalara çekildiğini ve onların tarihi bir dönemde esas siyasi hedeflerden caydırılmasından bahseden Topcubaşı, milletin bu önemli tarihi dönemde millî hakları için mücadele etmesinin önemini anlatarak, şöyle yazmıştır:

“Biz hala hayatın zor soruları ile yüz-yüze kalmışız, bu soruların içinde ise bizi en çok hüznülendiren Ermeni ve Tatar¹⁵⁹ millî çatışmasıdır. Bu sorun bizim için çekilmez bir vaziyet oluşturan, Ermeni ve Tatarların hayati çıkarlarına zararlı olan sanki bir Akhilleus tabanıdır. Maalesef bizler beraber faaliyete istikamet almamış, genel düşmanlarımızı göremiyoruz” (Kaspi, 1905, No-217).

Ali Merdan Bey, sonraları 1918 yılında İstanbul’da yazdığı *“Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Yaratılması”* adlı eserinde 1905 yılında Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında Rusya’nın teşvikiyle başlatılan çatışmaları Azerbaycan Türklerinin o zaman önemli siyasi gelişmelerden uzak tutulması için hesaplanmış bir adım olarak değerlendirmişti. Bu önemli siyasi gelişmeysen Rusya’da devrimci

¹⁵⁹ Burada Azerbaycan Türkleri kastediliyor.

baskılar sonucunda Devlet Duması'nın¹⁶⁰ açılması idi. Topçubaşı gelişmeleri şöyle değerlendiriyordu:

“Rus ağalığının bundan¹⁶¹ amacı Azerbaycan Türkleri ile Ermenilerin düşüncesini o sırada bütün Rusya'ni sarmış devrimcilik akınından çevirerek kendi dertleri ile uğraştırmak, Kafkasya'ni bu akından doğan 17 Kasım 1905 tarihli Çar bildirişi ile anayasalı kuruluşa geçilip “Parlamento” açılması gibi yeniden kurmadan uzakta tutmak idi” (Topçubaşı, 2013, s. 29).

1905-1907 yılında gerçekleşen Rus devrimi imparatorluk içinde yaşayan Türk-Müslüman halklarını, özellikle millî fikriyatı etkilemişti. Bu harekete Türk-Müslüman halklar da aktif iştirak ediyor, millî haklarını talep ediyorlardı. Bu münasebetle Ali Merdan Bey, *“Müslümanların Uyanış Devri”* başlıklı yazısında bütün Rusya Müslümanlarını bu tarihi şeraitten akıllıca faydalanarak başka Müslüman ülkeleri de etkilemeyi öneriyordu:

“... Rusya'daki dindaşlarımızın faaliyeti, sağlam akla dayanan özgür hayat uğruna mücadele komşu Müslüman devletlerinin–İran ve Türkiye ahalisine de büyük manevi etki gösterebilir” (Kaspi, 1905, No-221).

Bu dönemde merkezi hükümete yönelik bütün yazılı müracaatlarda Ali Merdan Bey Topçubaşı'nın aktif olduğunu görüyoruz. Birçok bildirileri yazan da çok zaman kendisi oluyordu. Topçubaşı, Rusya'nın Güney Kafkasya'da yürüttüğü ayrımcı siyasetinin farkında olan bir aydın olarak bu coğrafyada başkalarına verilen ayrıcalıkların Azerbaycan Türklerine şamil olunmadığını teferruatı ile topluma bildiriyorken şöyle söylüyor:

¹⁶⁰ Duma - Rusya'da parlamentoya verilen ad.

¹⁶¹ Burada 1905 yılında gerçekleşen Ermeni-Türk çatışması kast ediliyor.

“Komşu Gürcülerle Ermeniler millî okullar, kilise vakıfları, kendi dillerinde gazeteler, yardımlaşma dernekleri, millî kurumlar yaradabilseler de, Azerbaycan Türkleri için böyle millî isteklere girişmek ya tamamen yasaklanmış, ya da bütün ahlaki değerlerinden uzak, herkesin isteğini soğutacak, Azerbaycanlıları öğrendirecek biçimde izin verilirdi” (Topçubaşı, 2013, s. 36).

Böyle bir zor durumdan Ali Merdan Bey çıkış yolunu Azerbaycan Türklerinin fikri açıdan millî kimliğini anlaması yolunda gelişmesinin ve bu yolda millî fikriyatın münevverler tarafından aşılmasının gerekli olduğunu her daim söylüyordu:

“Bu yüce düşüncenin¹⁶² verdiklerinden pay alıp yararlanmak için bize her şeyden önce “kendini anlamak”la, “milletini anlama”nın gerekliliği aydın oldu. Kendi milletinin tarihini, bugünkü durumunu, gerekenlerini, düşüncelerini, isteklerini bilmek, oluşan “millî kimliğini” göstermek gerektir” (Topçubaşı, 2013, s. 37).

15 Ağustos 1905 yılında gerçekleşen Rusya Müslümanları birinci kurultayının divan heyetine seçilen Topçubaşı, ilk konuşmacı olarak Rusya Müslümanlarının siyasi, ekonomi, sosyal, kültürel, millî ve dinî sorunlarını dile getirirken kendinin tıpkı Hüseyinzade, Ağaoğlu gibi ümmetçi ve Turancı görüşlere de hâkim olduğunu görüyoruz. Bu görüşleri Ali Merdan Bey, Rusya Müslümanlarının sorunlarını teferruatlı bir şekilde ifade eden konuşmasının bir yerinde şöyle ifade ediyor:

“Ey müminler, ey kardeşler, bugün ben o kadar sevinçli ve memnunum ki, bu sevinç ve memnuniyetimi hiçbir şekilde anlatamam. Ben bugünü hiçbir zaman unutmayacağım. Kuşku yok ki bugünü, Rusya genelinde Müslümanlar her yıl bayram olarak kutlayacaklardır. Biz bir kökenden, bir nesilden gelen, bir tek dine iman eden Türkleriz. Batıdan doğuya kadar bizim babalarımızın yurdu olmuştur. Babalarımızın kahraman ırk

¹⁶² Milli düşünceler kastediliyor.

olmasına rağmen, bugün Kafkasya dağlarında, Kırım bağlarında, Kazan steplerinde ve Türkistan ovalarında, babalarımızın yurdunda, kendi vatanımızda, kendi toprağımızda ihtiyaç ve taleplerimizi özgürce görüşme hakkımız kalmamıştır. Lakin Allaha şükürler olsun ki, bütün fitne ve fesatlara, gaddarlıklara bakmaksızın biz bugün sular üzerinde birbirimize gönüllerimizi açma mutluluğunu yaşıyoruz, yüz yüze oturmuşuz ve birbirimize kucak açmışız. Ben tamamen eminim ki gelecekte bize sular üzerinde de buluşmaya izin vermeseler, biz gökyüzüne yöneliriz, yıldızlar arasında yer buluruz ve bugünü bayram ederiz” (Hasanlı, 2013, s. 109)¹⁶³.

Ali Merdan Bey'in millî hakların tanınması, özerklik gibi düşünceleri Rusya imparatorluğunun içerdiği bütün Türk-Müslüman halklarını kapsıyordu. O bu görüşlerinin siyasi içeriğini Rusya Müslümanlarının III. Kurultayında “Rusya Müslümanları İttifakı” teşkilatı için hazırladığı ve sunduğu programda açıklamıştı. Uzun müzakerelerden sonra Topçubaşı'nın sunduğu 79 maddelik programı mükemmel görülmüş ve ufak düzeltmelerle kabul edilmiştir (Devlet, 2014, s. 144)¹⁶⁴.

Ali Merdan Bey, hem Türk, hem de Müslüman toplumu arasında birliğin sağlanması yolunda mezhep farklılıklarına da değiniyordu. Yusuf Akçura,

¹⁶³ Topçubaşı'nın bu konuşması çok etkileyici olmuş, dakikalarca kurultay katılımcılarının ayakta alkışlarına ve gözyaşlarına neden olmuştur. Onun konuşmasından yazan tanınmış Tatar filozof ve ilahiyatçısı Musa Cerullah Bigiyev şöyle diyor:

“Ali Merdan Bey'in bu tarihi konuşması, oldukça etkiliydi. Katılımcıların çoğu gözyaşlarına engel olamıyordu. Konuşma çok uzun sürdü, oturumda sekreter yoktu ve hafızalarda bu konuşmanın sadece kısa içeriği kaldı. Ali Merdan Bey'den sonra Abussud Efendi Ahtyam, Gaspıralı ve daha birkaç kişi konuştu. Ne yazık ki kaydedilmediklerinden dolayı bu konuşmalar unutuldu” (Bigiyev, 1917, s. 176).

¹⁶⁴ Bu program kabul edilmeden önce madde madde okunarak müzakere edilmiş, bu zaman kadınların seçme ve seçilme hakları ile ilişkin 18. madde din adamları tarafınca karşı çıkılsa da kabul edilmişti. Ayrıca Ali Merdan Bey Topçubaşı'nın Rusya Müslümanları için özerk haklarla ilgili 33-35. maddeler görüşülürken ise İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura tarafından gerçekçi bulunmayarak “*bu türlü özerklikler İngiltere'de bile yoktur*” diye söylemişler (Bigiyev, 1917, s. 224-226).

“*Türkçülüğün Tarihi*” eserinde Şii mezhebinden olan Topçubaşı'nın kurultaydaki konuşmasında mezhep farklılıkları konusunun altını özellikle çizerek, bunun bundan sonra millî hedefler yolunda engel olamayacağını şöyle ifade ettiğini yazıyor:

“*Muhtelif mezhepler arasındaki farklar önemli değildir. Ve bu farklar Rusya Müslümanlarının ruhani işleri için genel mahiyette bir kurumun oluşturulmasına dinî açıdan bir engel teşkil etmez*” (Akçura, 2016, s. 201-202)¹⁶⁵.

Fikrimizce bu olay Rusya Türkleri arasında, özellikle Azerbaycan Türkleri arasında yaygın olan “Müslüman Ümmetçiliği” görüşlerinden “Türk Milliyetçiliği” görüşlerine geçişi simgeleyen en güzel örneklerden biridir.

Tercüman gazetesinde, *Yulduz* gazetesine istinaden, Ali Merdan Bey Topçubaşı'nın Rus irticasına karşı meşhur “*Vıborg Beyanimesi*”ni imzaladığı için bütün hukuklarından mahrum edilip 8 Mayıs 1908 yılında üç aylık hapis cezasına çarptırıldığında (Mehmetzade, 2018, s. 38) bile onun bu sürede Rusya Müslümanlarının geleceğine yönelik beş istikamette proje hazırladığından söz edilmektedir. Bu proje önerilerinde birçok hukuki konunun yanısıra millî meseleleri ihtiva eden eğitimin dünyevî ve millî yönde teşkili, dinî idarelerin ıslahı gibi meseleler de yer alıyordu (Tercüman, 1908, No-65).

Ali Merdan Bey Topçubaşı gibi yine gerçekçi millî görüşleri paylaşan Mehmet Emin Resulzade de; Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu'dan farklı olarak, Türkçülüğü siyasi açıdan Osmanlı hayranlığına getirmiyor, gerçek ve somut millî amaçları hedefleyen Türkçülük fikrini savunuyordu. Türk birliğini Türk halklarının Osmanlı'ya katılması değil, genel hedefler için millî bağımsızlık uğrunda

¹⁶⁵ Bu konuşmanın ardından “*Sünnilik, Şiilik yoktur. Yetsin ihtilaf!*” sedalarıyla Ali Merdan Bey dakikalarca alkışlanmış, hatta her kes gözyaşı içinde bir birilerini sarılarak kutlamış ve oybirliği ile bu teklif kabul edilmiştir. Burada biz Topçubaşı'nın Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu ve başkaları gibi milli düşünce yolunda mezhep ayrılıklarına karşı bir aydın kişi olarak vermiş olduğu mücadelenin başarılı sonucunu görebiliyoruz (Gökalp, 2017, s. 27) (Hasanlı, 2017, s. 64).

mücadelede eşit haklara sahip birliğin kurulmasını destekliyordu (Mehmetzade, 1992, s. 47)¹⁶⁶.

Mehmet Emin Osmanlı'ya muhaceret ederek İstanbul'a yerleştikten sonra *Türk Yurdu* dergisinde 1913 yılında yayınladığı iki eser millî fikriyatın gelişiminde çok önemli yer tutuyordu. Bunlardan birincisi "*İran Türkleri*" eseri, ikincisi ise Şeyh Cemaleddin Efgani'nin Farsça yazdığı "*Vahdet-i Cinsîye Felsefesi*"¹⁶⁷ eserinin Türkçeye çevirisidir (Mövsümlü, 2016, s. 83). "*İran Türkleri*" eserinde Resulzade Tebriz Türkleri ile Bakü Türklerinin aynı kültür coğrafyasına ait olduklarını ifade etmekle tam yüz yıl önce ikiye bölünmüş memleketin bütünlük ruhunu tekrar gündeme getirebilmiştir¹⁶⁸. Güney Azerbaycan konusu sonraları da Resulzade'nin hep dikkatinde olmuş, bu konuyla yakından ilgilenmiştir¹⁶⁹.

1913 yılında Romanovlar sülalesinin iktidarının 300. yıldönümü münasebeti ile çarın siyasi muhacirlere genel af fermanı imzalamasından sonra Resulzade aynı yılda Bakü'ye dönüyor ve yine siyasi faaliyetine devam ediyor. 1913-1918 yılları

¹⁶⁶ Tarihçi Aydın Balayev Resulzade'nin 1913-1918 yıllarında gelişmekte olan siyasi görüşlerini değerlendirirken, onun diğer siyasi entelektüeller gibi zor seçim karşısında kaldığını, millî görüşlerde tek bir Türk milleti içinde uyum sağlamak mı, yoksa Azerbaycan Türklerinin kendine özgü millî kimliğini kanıtlamaya çalışmak mı, sorusu karşısında fikir fırtınasında olduğunu yazıyor. Ve sonuç olarak I. Dünya Harbi döneminde zamanla Resulzade'nin Azerbaycan Türklerini bağımsız millet olarak tanımlanma fikrine yaklaştığını kaydediyor (Balayev, 2017, s. 182).

¹⁶⁷ Milli Birlik Felsefesi.

¹⁶⁸ Azerbaycan ilk kez 1813 yılında Rusya ve Kaçar devletleri arasında Gülistan antlaşması ile ikiye bölünmüştür.

¹⁶⁹ Örneğin 1918 yılında İstanbul'da gerçekleşmesi gereken, fakat gerçekleşemeyen konferansta Azerbaycan Cumhuriyeti adına heyet başkanı olarak gönderilen Mehmet Emin hariciye nazırı Mehmet Hasan Hacinski'ye 19 Temmuz 1918 tarihli açıklama mektubunda Güney Azerbaycanlılarla karşılaştığını ve diyaloglarını olduğu gibi rapor ediyordu. O sohbetleri esnasında onların Azerbaycan'ın istiklaline karşı sevgiyle yaklaştıklarını, İran'dan umutlarını kestiklerini, kendi kaderlerini düşündüklerini, bu konuda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin suskunluğuna sitem ettiklerini ve hatta İstanbul'da Azerbaycancılık ve Türkçülüğün idraki ile cemiyet teşkil ettiklerini yazıyordu (İmanov, 2006, s. 85).

arasındaki tarihi şeraiti Türk halklarında millî fikriyatın gelişiminde önemli dönem olarak değerlendiren Mehmet Emin daha sonralar şöyle yazmıştı:

“Türk millî fikrinin gelişmesinin en önemli dönemi Balkan harbi ve Dünya harbi yılları olmuştur” (Resulzade, 1930, s. 46).

Gerçekten de hakkında bahsettiğimiz dönemde Resulzade'nin 1914 yılında *Dirilik* dergisinde yazmış olduğu *“Millî Dirilik”* başlıklı seri yazıları Azerbaycan Türklerinde millî fikriyatın durumunu, onun gelişimini, farklı ideolojilerin gelişimiyle kıyaslanması ve Azerbaycan toplumuna millî fikriyatın aşılması açısından çok önemli eser ortaya çıkarmıştır. Resulzade mirasının araştırmacısı Nesiman Yagublu onun bu makalelerinde millî-özgürlük düşüncelerini dünya medeniyetleri açısından esaslandığını söylüyor (Yagublu, 2018, s. 13). Bu makaleler serisinin ilkinde millet konusuna neden değindiğini açıklayan Resulzade, dönemin milletleşmiş devletlerin dünyada oynadıkları önemli rolünü, yetiştirmiş oldukları dehaların ise sırf milletleşerek tek yürek halinde bir güç olduklarına borçlu olduklarını bildirirken, İngilizleri, Fransızları, İtalyanları, Almanları, Rusları vb. milletleri örnek olarak göstermiştir. Devamında ise devşirilen, asimile edilen kavimlerin ise gelecekte faydasız bir topluma çevrildikleri gibi ne kendi kavmine, nede hizmet ettikleri millete yararlarının olmayacağını bildirerek şöyle söylüyor:

“Özlüğünden çıkarılıp da başka bir milliyete asimile ettirilen şahıs temsil eden muhite büyük bir fayda veremediği gibi, aslen mensup olduğu muhite de büyük bir fayda veremez” (Dirilik, 1914, No-2).

Fikirlerine devam ederek makalesinin bir yerinde Kafkasya Türklerinin Osmanlılardan ve İranlılardan gelişim açıdan ileride olduğunu bildiriyor. Fakat bağımsız bir millet olmadıkları için dünya çapında ismini bile bilmediği halkın bu terakkiden büyük bir fayda kazanmadığını, oysa Osmanlı ve İran'ın ise az gelişmesine rağmen isimlerinin dünyada bilinmesine dikkat çekiyordu. Yazının sonunda ise Resulzade fikirlerini şöyle tamamlıyordu:

“Acele bir şekilde madden terakki edip maneviyatça mahrum kalmaktansa, madden geç terakki edip, maneviyatça özgür kalmayı

tercih ediyorum. Çünkü milletin de beşeriyetin de faydası bundadır. Kısası, başkalarını temsil için değil, öz kimliğini muhafıza için çalışan millîyetçilik beşer medeniyeti için takdir ve tasdik olunmalı zaruri ve faydalı büyük bir fikirdir” (Dirilik, 1914, No-2).

Mehmet Emin Resulzade, “*Millî Dirilik*” makalesinin ikinci bölümünde millî diriliğin ne olduğunu anlatırken buna yolun birçok ortak manevi değerlerin birliğinden geçtiğini söylüyor. Bu birliklerin en başında birleştirici kuvvenin ise dil olduğunun altını çizerek söylemektedir. Bu manevi bağların olduğu süreçte parça parça olmuş milletin tekrar bir merkezde birleşmesinin mümkün olduğunu söylerken, onlarca farklı devletlerden ibaret olan İtalyanların tek bayrak altında birleşerek büyük bir güce evrildiğini ve üç büyük güç, Almanya, Avusturya, Rusya arasında bölünen Polonyalıların hala birleşmek gibi ideolojik iradesinin olduğunu örnek gösteriyor. Kafkasya Türklerinde ve tamamen Müslüman halklarında ise yanlış olarak ümmetçiliğin millîyet olarak algılandığını ve hala bir Kafkasyalı Türkten millîyeti sorulduğunda “Müslümanım” cevabını vermesinin büyük hata olduğunu anlatıyor. Burada kullanılan Kavmiyet, Millîyet ve Millet terimlerinin farkını şöyle açıklıyordu:

“Kavmiyet-narodnost yalnız nesil ve dil birliği, Millîyet-natsiyonalnost dil ve medeniyet birliği, Millet-natsiya da medeniyet ve millî diriliği anlamakla hâsıl oluyor. Şahsevenler gibi bir atadan türeyen tayfalardan Kavmiyet, bu türlü tayfaların birleşmesinden oluşan Azerbaycanlılar gibi bir Millîyet, Azerbaycan, Türkistan, Kırım, Kazan, Osmanlı gibi millîyetlerin oluşturduğu camialardan Millet hâsıl oluyor” (Dirilik, 1914, No-3).

Burada konuya devam ederek Mehmet Emin, “Millîyet” ve “Millet” mefhumlarını vücuda getiren varlıkları açıklarken şöyle söylüyor:

“Millî medeniyet ve yahut millet, dil birliği, gelenek ve ahlak birliği, ortak tarih ve nihayetinde dinî inanç birliklerinin mecmuundan müteşekkil bir mahsuldür” (Dirilik, 1914, No-3).

Makalenin sonunda Resulzade millî olan her şeye Müslüman veya her Türklü başka adların verildiğini, bu adları yeterli gören ve bununla da hala millî kimliğini idrak edemeyen milletine üzülen şöyle diyor:

“Türkçe gazete yayınladık – adına Müslüman gazetesi dedik, Türkçe tiyatro, operalar düzenledik – unvanına Müslüman tiyatro ve Müslüman operası dedik, Türkçe okullar açtık – Rus-Müslüman okulu namını verdik... Başkaları bizlere “Tatar”, “Persiyân” (Fars) demiş, buna da itiraz etmemişiz” (Dirilik, 1914, No-3).

Resulzade, “*Millî Dirilik*” yazısının üçüncü ve dördüncü bölümlerinde millî vicdan ile imanın nasıl ortaya çıktığından ve bunun bir milletin tarih ve kaderinde nasıl bir rol oynadığından bahsetmektedir. Her bir ferdin bir arzusu olduğunu ve bu arzusu için çaba gösterdiğini, milletlerin de bir mefkûresi ve mefkûresini gerçekleştirmek için bir eylemi olduğunu söyleyen Mehmet Emin, Fransız Devrimini, Almanya’da Protestan hareketini, Yunanistan ve Bulgaristan’da Osmanlı’ya karşı özgürlük mücadelelerini örnek getiriyor. Bununla da o, milletlerin varoluşunun, bağımsızlığının yolunu büyük şahısların icat ettiğini ve onların halkı inandırabilecek ideolojilerden geçtiğini anlatmaktadır (Dirilik, 1914, No-4). O, Azerbaycan Türklerinin, milletlerin fikri açıdan hızla geliştiği bir dönemde, kendine has net hedeflerinin ve tek bir ideolojilerinin olmamasından yakınırken şu ifadeleri kullanmaktadır:

“1905 ve 1906 yıllarında Rusya’ya tarihi bir zaman geldi. O zaman her sınıf ve her miller kendinîn çoktan düşünerek bir ideal gibi beslediği fikirleri hemen masaya koydu. Şunu ve bunu istiyoruz – dediler. Yalnız biz bir emri-vaki karşısında bulunduk. Ne isteyeceğimizi, itiraf edelim ki, bilmedik. Bunu bilen tek-tek fertlerimiz varsa, onların da bildiklerini bize bildirmeğe zamanı yok idi. Rusya’nın geçirmiş olduğu o meşhur senelerde biz bir telatüme duçar olan gemiye benziyorduk ki, nereye yüzeceğini ve sahili-necatı hangi tarafta gördüğünü bilmiyordu. Her halde bir tarafa olsa da direksiyonu tutmak gerekiyordu. Biz de bizimle beraber tehlikeye tutulmuş olan diğer milletlerin gemicilerine bakarak,

yolumuzu onların gittiği semte yönelttik. Kısaca, elimiz direksiyonda titriyor ve yüreklerimiz meçhul bir akıbet önünde çarpıyordu” (Dirilik, 1914, No-5).

Resulzade’ye göre bir milletin yok edilmesinin esası onun dilinin yok edilmesidir. Burada o, din faktörünün çok da önemli olmadığını bildirerek, Avrupa’nın sömürge ülkelerinin kolonilerde sömürülen halkların dinine dokunmadığını, ama kendi dilinde eğitim, basın vb. kültürel haklarına yasak uyguladıklarına dikkat çeker. Mehmet Emin, “*Millî Dirilik*” yazısının beşinci bölümünde dil konusunu ele alarak şöyle demiştir:

“Dil Millîyetin tamamını teşkil etmese de yüzde doksanını vücuda getiren büyük bir amildir. Bir millîyeti yok etmek fikrinde olan siyasilerde asıl bunun içindir ki, asimilasyon gerçekleştirirken ilk dikkatlerini dile verir ve ilk olarak bir milletin dilini unutturmaya çaba sarf ederler” (Dirilik, 1914, No-6).

Dilin bir millet için önemini kaydeden Resulzade, yazısının devamında, dilin ne kadar asimile olarak yabancı kelimelerle dolduğunu da ifade etmiş ve bu dilin temizlenmesinin yolunun, uzmanların gidip de Uygurcada veya Çağataycada araştırmalar sürdürmesinde değil, kendi memleketinde köylerde, ailesinde konuşulan dilde aramak gerektiğini söylemektedir. Resulzade, Azerbaycan Türkçesinin kendisinde öz Türkçe sözlerin hala korunup saklandığını, sadece edebi dilde unutulduğunu ve buna karşılık olarak çok fazla yabancı kelimenin alındığını ifade etmektedir.

1917 Şubat devriminden sonra Rusya’da ortaya çıkan yeni siyasi durumlarda Resulzade, millî fikirde daha ileri giderek milletinden kendi isteklerini, hedeflerini ortaya koymayı öneriyordu. Bu ise açık şekilde emperyalizme meydan okumak anlamına geliyordu. Örneğin Kafkas Müslümanlarının Bakü Kurultayı’nda Resulzade konuşmasında şöyle demiştir:

“Bu kurultay Kafkas Müslümanlarının halen devam eden olaylara yaklaşımını, duygu ve hislerini yansıtmakla birlikte, onların siyasi, millî

ve kültürel taleplerini açık şekilde ortaya koymalıdır” (Kaspi, 19 Nisan 1917).

İlk başlarda federalizmi talep eden Resulzade ve fikir arkadaşları, kısa zamanda Rusya devlet sınırları içinde düşmanca birbirlerine yaklaşan başka milletlerle bir arada hayat sürdürmenin imkânsız olduğunu anlamışlardır¹⁷⁰. Bundan sonra Mehmet Emin Resulzade de bağımsız Millî Azerbaycan devleti dışında Azerbaycan Türkleri için başka bir siyasi geleceğin olmayacağı kanaatine varmıştı. O, 7 Aralık 1918 tarihinde bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin millî şurasının başkanı olarak Parlatentonun açılışında devletin iç ve dış politikasının temel prensipleri hakkındaki konuşmasını yaparken en sonunda şöyle söylemişti:

“...bağımsız Azerbaycan'ı temsil eden o üç boyalı bayrağı Şûrayı-Millî dikmiş, Türk hürriyeti, İslam medeniyeti ve çağdaş Avrupa iktidari-ehrarnesini temsil eden bu üç boyalı bayrak daima başlarımızın üstünde ihtiras edecektir. Bir kere yükselen bayrak, bir daha inmeyecektir” (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 307).

Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan konusunda onun menfaatlerine zarar getirecek en ufak bir şeyden razı olmayan birisi olarak tanınan bir lidere çevrilmiştir¹⁷¹. Onun bu karakteri ömrünün sonuna kadar değişmemiştir. Ömrünün genç yaşlarından itibaren Azerbaycan Türklerinin millî fikrinin

¹⁷⁰ Buna 1918 yılının Mart ayında Ermeni Taşnakların Rus Bolşeviklerin desteği ile Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde Türklere karşı yapmış oldukları soykırımlar örnek idi.

¹⁷¹ Örneğin 1918 yılında İstanbul'da konferansla ilgili bulunurken Gürcistan temsilcisi Grazava ile görüşmüş ve hudut konusunda kısa konuşmalarını hariciye nazırı Mehmet Hasan Hacinski'ye gönderdiği 2 Eylül 1918 tarihli açıklama mektubunda şöyle aktarmıştı:

“Burada Grazava ile istedim ki, hudut meselesi üzerine konuşalım. Sözü çok yeniden döndürdü. Cebinden bir harita çıkardığında Gürcistan'ın bir taraftan Gökçe gölü ve Gazah sancağına inen, diğer taraftan Zagatala'yı da az kala ihtiva eden çizgileri gösterdi. Bunu esas tutarak ancak tashih-i hudut hususları konuşmak olur, dedi, yoksa katiyen barışamayız. Kan dökmek lazım olur. Ben de ne yapalım, mecbur kalınca kan da dökmek olur, diye ayrıldık” (İmanov, 2006, s. 100-101).

gelişmesine adanmış Resulzade, fikrimizce bu çabasının sonucunu millî Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 28 Mayıs 1918 tarihinde kurulması ile görmüştür. Dönemin zor siyasi koşulları ile kurulan bu ulus devlet, iki yıl ömür yaşayarak bu defa Bolşevik Rusya'sının işgali altına girmişse de, federal bağımsızlığını kaybetmemiştir. Ve bu dâhili bağımsızlık yine 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarındaki millî fikriyatın gelişmesine borçlu idi.

Topçubaşı ve Resulzade'den farklı olarak Neriman Nerimanov, millî görüşlerinde sol eğilimliydi. Onun dünyaya bakış açısında çok ilgi çeken noktalar vardır. 1890'lı yıllarda o, daha çok aydınlatıcı bir tavır takınarak, demokrasi, hümanizm, enternasyonal görüşlerinin yanı sıra millî görüşleri de paylaşıyordu. O Çarlık Rusyasının Azerbaycan Türklerine yönelik "Ruslaştırma" politikasına şiddetle karşı çıkıyordu. Bu siyasetin özellikle eğitimde tatbikini kınıyordu. 1906 yılında kaleme aldığı "*Önemli Bir Mesele*" başlıklı seri yazılarında neden Müslüman Öğretmenler Lisesinin Müslüman toplumdaki uzak bir Gürcü şehri olan Gori'de şube olarak açıldığını sorguluyordu. O bu yazısında böyle bir okulun önemini anlatarak onun Gence, Bakü, İrevan gibi Azerbaycan şehirlerinde olmasının gerektiğini vurguluyordu. Ayrıca Gori Öğretmenler Lisesi'nde her yıl en fazla on Azerbaycanlı öğretmenin mezun olmasına itiraz ederek, bunun en az yüz olmasının gerektiğini söylüyordu. Okulun en kötü taraflarından birinin ise Türkçe eğitimin sıkıştırılması ve Müslüman öğrencilerin Rus eğitimi ile yetiştirmekle millî duygulardan alıkoymalarını kınıyordu (Hayat, 1906, No-128, 131).

Ana dili konusunda son derece hassas olan Neriman Nerimanov 1906 yılında I. Kafkasya Müslüman Muallimler Kurultayında okullarda Türkçe eğitimin ve tamamen konuşulmasının yasak edilmesini Kafkasya genel valisine şikâyet eden dilekçe ünvanlamayı organize eder. Kurultay yetkilileri tarafınca hazırlanan bu dilekçenin sonunda yer alan "kurultay arz eder" ibaresini "kurultay talep eder" şeklinde değiştirmeyi oylama ile başarır (Yeşilot, 2012, s.98).

Fakat birinci Rus inkılabından sonra Nerimanov, Marksizm ideolojisine daha çok eğilmeye başlamıştır (FA, 3.cilt, 1964, S. 534.). Onun dünya görüşünde önemli yeri halk ve devlet tutuyordu. Nerimanov'a göre millete devletin onlara hizmet etmesinin gerektiğini anlatmak lazımdır. Fikirlerine devam ederek Nerimanov,

millete devletin ilahi bir kuvve tarafından kurulmadığının aşılmasının gerekli olduğu kanaatindeydi.

Celil Mehmetkuluzade de Azerbaycan Türklerinin hayatında devam eden feodal ilişkileri, Rus memurların kanun ve sınır tanımaz davranışlarını, din adamlarının yaydığı hurafeleri, fikirlerde ve yaşamda devam eden muhafazakârlığı, kadınların toplumdaki kötü durumu gibi konuları dile getiriyordu. O, bu konuları “*Danabaş Köyünün Maceraları*”, “*Posta Kutusu*”, “*Usta Zeynel*”, “*Kurbanali*” vb. öykülerinde kaleme almıştı. Eserlerinin içinde yer alan 1909 yılda yazmış olduğu “*Ölüler*” trajikomedisi ise Azerbaycan fikir tarihinde en önemli yer tutan eseridir. Mehmetkuluzade bu eserde toplumu yaşayan ölülere benzeterek, bu topluma aydınlık bir gelecek arzuladığını ifade ediyordu (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 193).

Celil Mehmetkuluzade, döneminin birçok aydınları gibi Kafkas Müslümanları, Kafkas Tatarları gibi adlandırılan Türkleri Azerbaycan adı altında birleştiren kişilerden idi. O sadece Araz nehrinin kuzeyindeki Türklerle yetinmeyerek, Araz nehrinin güneyindeki ve hatta Doğu Anadolu’daki Türk toplumunu tek Azerbaycan olarak görüyordu. Bu, Azerbaycan Türklerinin millî fikriyatında yeni gelişen bir mefkûreydi. *Molla Nasreddin* dergisinin sayılarından birinde “*Azerbaycan*” adlı makalesinde Rusya’da 1917 yılında gelişen siyasi olayların Azerbaycan’ın istiklaline götürdüğünü görerek birleşik Azerbaycan’ı şöyle ifadelerle tanımlıyordu:

“Azerbaycan’ın çok kısmı İran’dadır ki, merkezi Tebriz şehridir, kalan kısmı Gilan’dan tut, eski Rusya devletiyle, Osmanlı devleti dâhilindedir ki, bizim Kafkas’ın büyük parçası ile Osmanlı doğusundan, Beyazıt’tan ibarettir” (Molla Nasreddin, Kasım 1917).

Celil Mehmetkuluzadenin “Azerbaycancılık” mefkûresini, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin ilkelerini edebi bir dilde ifade ettiği eseri ise 1919 yılda yazmış olduğu “*Anamın Kitabı*” piyesiydi. Bu eserde Azerbaycan’ın bütünlüğü ve bağımsızlığı edebi bir dilde ifade edilmiştir. Dönemin daha bir önemli siyasi eseri ise Ermeni ve Azerbaycan sorunlarını yansıtan “*Kemençe*” piyesiydi. Bu eserde yazar, Azerbaycan Türklerinin yüksek insani duygularını ifade edebilmiştir. Celil

Mehmetkuluzade'nin edebi mirasını dönemin ünlü aydınlarından olan Mehmet Emin Resulzade, Neriman Nerimanov, Üzeyir Hacıbeyli gibi kişiler de takdir ediyorlardı.

Topçubaşı, Resulzade vb. gerçekçi fikir adamları gibi Azerbaycan'da millî hakları savunan, bununla da millî fikriyatın gelişimine büyük katkılarda bulunmuş şahıslardan biri de Nesib Bey Yusufbeyli olmuştur. Hele öğrenci yıllarındayken siyasi görüşlerle ilgilenmeye başlayan Nesib Bey, Rus gençliğinin siyasi görüşlerinin etkisi ile sosyal-demokrat duygulara kapılarak halkın geleceğini düşünmeğe başlamış, onun iyi bir refaha kavuşmasının tek yolunu millî aydınlanmada bulmuştur. Fakat zamanla Kırım, Azerbaycan ve Osmanlı muhitinde bulunduktan sonra onun siyasi fikirleri daha da şekillenerek millîyetçilik görüşlerine dönüşmüştür. Tarihçi Firdefsiye Ahmetova'nın fikrinde, Nesib Bey'in millîyetçi görüşlerinin şekillenmesinde İsmail Gaspıralı ile devamlı temaslar, Osmanlı seferi ve İstanbul ortamı başlıca rol oynamıştır (Ahmetova, 2013, s. 108)¹⁷².

Nesib Bey, milletin millî yönde aydınlanmasını öngördüğü için bu yönde her türlü faaliyet gösteriyordu. Fakat hala taassuba dayalı skolastik fikirlerin üstünlük teşkil ettiği memleketi Gence şehrinde o çok büyük engeller ve zorluklarla karşılaşılıyordu. Böyle zorlukları yaşatanlar arasında kendi ailesi de mevcuttu. Bunu o Şefika Gaspıralı'ya 1904 yılında yazmış olduğu mektubunda şöyle ifade ediyordu:

“Bizimkiler açlıktan ölüyorlar, ama çalışmaya gitmezler. Dedesi bey olmuş, kendisi işçi olur mu? ...Bu günlerde bir konudan öteki konuya atlıyorum deli gibi. Geçenlerde bir toplantıda çocuk eğitiminin ne kadar önemli olduğu üzerinde durdum. Babamın bu görüşleri beğenmediğine, oğlundan yolunu şaşırması birisiymiş gibi

¹⁷² Yusuf Bey'in millî fikirlerinin geliştiği süreçten konuşurken onun 1908-1909 yıllarda kısa süreli olsa da İstanbul'da yaşadığını ve burada birçok Türkçü aydınlar ve gençlerle temaslarda bulunduğunu da söylemek lazımdır. Onun Osmanlı'ya kısa dönemlik de olsa muhaceret etmesinin nedeni Rusya'da başlatılan baskılar olmuştur (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 448).

bahsetmesine, Avrupalının yalnız kötü yönlerini görüp iyi taraflarını görmemelerine hayret ediyorum” (Kahramanlı, 2008, s. 34).

Türk dünyasının birçok aydınları ile irtibatla olan Nesib Beyin Türkçü-Turancı görüşlere sahip olduğunu da fark edebiliriz. Bu konuda, arkadaşı olan, Naki Şeyhzamanlı'nın “Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Hatıraları” eserinde aktarılan hatıralar esnasında şöyle denilmektedir:

“1908 yılında Meşrutiyet ilan edildiğinde Nesib Bey iki yerde konuşma yaptı. Hepimiz zevkle dinledik. Sultanahmet Meydanı'nda büyük miting yapılıyordu. Nesib Bey kürsüye çıkmış ve gür sesiyle meydanı susturmuştu. Türkiye dışında yaşayan Türkleri temsil etmek üzere büyük Türklükten bahsetmiş ve alkışlanmıştı. İkinci büyük miting köprüde düzenlenmişti. Yine gür sesiyle dinleyicilerini hayran etmiş, büyük alkış almıştı” (Şeyhzamanlı, 1997, s. 113).

Nesib Bey'in 1909 yılında İstanbul'da bulunduğu esnada onun fikri etkisi ve Türk gençliği tarafınca büyük bir sevgi ile karşılandığı hakkında Cafer Seyitahmet Kırimer de *Mücahit* dergisinde hatıralarını şöyle ifade ediyordu:

“1909 yılında bizim hayatımızda önemli bir olay yaşandı. Öğrenci cemiyetimiz acilen toplantıya çağrıldı. Bir heyet kuruldu. İstanbul'a geleceğini haber aldığımız Gaspıralı İsmail Bey'i ağırlayacaktık... İsmail Bey'le birlikte Yusuf Akçura ve damadı, Azerbaycanlı Nesib Bey Yusufbeyli de gelmişlerdi. Biz bu toplantıda Nesib Bey'le birbirimizi anlamış ve ona candan bağlanmıştık. İsmail Bey tartışma götürmeyen ciddi bir edayla bize bilime sarılmayı tavsiye ediyor ve toplumsal yönlü endişelerimize cevap vermeyi bile fazla görüyordu. Yusuf Bey de aynı fikirleri savunmuştur. Nesib Bey ise biz gençlerde gördüğü imandan, fedakârlık duygularımızdan, özellikle de devrim ateşiyle yanmamızdan, bütün fikirlerimizin halkımızın yükseltmeye yönelik olmasından dolayı çok sevindiğini söyledi ve bizi bu yola sadık kalarak bu amaç için hazırlanmaya teşvik etti... Nesib Bey'in sözleri bizi o kadar etkilemişti ki, İsmail Bey'e olan saygımızı bile unutmuş, Nesib

Bey'i en coşkulu tarzda candan alkışlamıştık... İsmail Bey'e beslediğimiz saygımız azalmamıştır, ancak o, yüreklerimizde heyecan uyandırmamıştır... Geleceğimiz açısından ise ruhen Nesib Bey'e bağlanmıştık. Bu toplantıdaki temaslarımız kafalarımızda ve ruhlarımızda derin izler bırakmıştı..." (Tahirzade, 2017, s. 305-306).

Aslında Kırım'ın vermiş olduğu bu bilgi çok doğru tespit idi. İsmail Gaspıralı ile damadı Nesib Bey arasında millî fikriyatta fikir ayrılıkları her zaman olmuştur. Hatta Şefika hanımın hatıralarında da onların *Tercüman* gazetesinde çalışırken bile sürekli tartıştıklarını söylüyordu. Araştırmacı Firdefsiye Ahmetova, kendi araştırmasında bunun altını özellikle çiziyor (Ahmetova, 2013, s. 10). Fikrimizce bu fikir ayrılığı Kırım'ın de söylediği gibi Nesib Bey'in İstiklalcı görüşlerinden doğuyordu.

Rusya'da 1917 Şubat devriminden sonra imparatorluğun her yerinde olduğu gibi Gence'de de siyasi gelişmeler hızlanmıştır. Millî siyasi teşkilatların kurulmasına büyük bir ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Bu siyasi olayların merkezinde ise birçok ünlü isimlerin önünde Nesib Bey Yusufbeyli geliyordu. O siyasi görüşlerinde Rusya'nın millî varlıklara ayrılmasını, federal esaslar üzerine kurulmasını, bütün milletlere; Azerbaycan'a, Türkistan'a, İdil-Ural ve Kırım'a millî mahalli özerklik verilmesi fikirlerini paylaşıyordu (Mehmetzade, 2018, s. 58).

Yusufbeyli her daim Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık ruhuna inanmış ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile kazanılan özgürlüğün her türlü zorluklara rağmen ebedi olarak yaşayacağına inanıyordu. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bolşevik Rusyası tarafından işgali sırasında Naki Şeyhzamanlı Nesib Bey'le son görüşmesinde onun şu sözleri söylediğini yazmıştır:

"... Ruslar zulümleri, vahşilikleri ile halkımızı ne kadar ezerlerse ezsinler, ebedi olarak kalabilemezler. Halkımızın beynine yerleştirdiğimiz istiklal mefhumundan manevi varlığımıza çökmüş hürriyet ruhunu söküp ata bilmezler. Onlar buna nail olmak için vahşiliği ve gaddarlığı ile meşhur olan Neron'u yardıma çağırırsalar da yine muvaffak olamazlar" (Şeyhzamanlı, 1997, s. 234).

Siyasi faaliyetlerden ziyade daha çok kültürel yönde millî fikriyatın gelişimine ve bununla da millî kimliğin oluşumuna hizmet etmiş kişilerden olan Üzeyir Bey Hacıbeyli de 20. yüzyılın başlarında yorulmadan hizmet etmeye çalışıyordu. O, 1904-1920 yıllarında millî fikriyatın gelişmesinde müstesna rol oynayan *İttihat, Hayat, İrşat, Terakki, Hakikat, İkbal, Yeni İkbal, Kaspi, Azerbaycan* gibi gazetelerde sürekli önemli yazılarla gündeme geliyordu (ÜHA, 2007, s. 216). Kaleme aldığı makale ve tefrikalarda dönemin önemli olaylarına değinerek; millî dil problemini, Rus kültürü ile ilişkileri, dinî konuları, 1905 Rus Devrimini ve İran Meşrutî Devrimi gibi önemli konuları aydınlatıyordu (Seferova, 2016, s. 19, 90-91). *Molla Nasreddin* dergisinde ise dönemin önemli siyasi-toplumsal, aydınlanma konularında yüzlerce yazılar, öyküler ve hatta satirik minyatürler çizerek yayınlıyordu (AHCA, 1.cilt, 2004, s. 434) (Yagublu, 2018, s. 437-438).

20 yüzyılın başlarında Çarlık Rusyasının Ruslaştırma siyasetine karşı çıkanlar sırasında Üzeyir Bey de vardı. O “*Devlet Dumasının Açılması*” başlıklı yazısında Rus şovinizmini açık şekilde ifşa ediyordu:

“... Rusya’da birçok farklı milletler olduğundan, her milleti aynı görmüyorlar. Bu hususta Rus olmayan milletlere çok kötü bakıyorlar. Böyle ki, bu diğer milletleri yukarıda zikrolunan umumi haklardan yoksun ettikleri yetmiyor gibi, özel yani her milletin kendine mahsus haklarını da ellerinden almıştır. Bundan dolayı Ruslara verilen imtiyazları bunlara vermiyorlardı. Bu hususta her haktan yoksun ve mutsuz olan biz Müslümanların hali herkesten daha kötüydü. Bizi Ruslaştırmak ve Hıristiyan yapmak düşüncesi bile vardı” (İrşat, 11 Mayıs 1906).

“*Köylülerimize Dair*” yazısında ise Hacıbeyli Rus memurlarının Azerbaycan halkına karşı yaşatmış olduğu millî zulümü dile getirerek, bu haksızlıklara karşı ayaklanan toplumu haklı buluyordu:

“Vali, jandarma reisi, polis reisi ve korucu bizim köylülerimizin üstünde ağa olup, bu bedbahtların başına her ne kadar pislik getirse de caizdir, çünkü külli yetki sahibidirler!... Eğer polis memurlarının ve özellikle

korucuların Müslüman köylülerine reva gördükleri zulüm ve eziyeti bir bir yazacak olsan her gönül adamı okuyup kan ağlar, o surette Müslüman köylülerin de eşkıya olup yol kesmesi, adam öldürmesi hiç kimseye şaşkırtıcı ve vahşiyane görülmez!... Bu cellat yürekli korucuların azgınlığı çoğu halde o kerteye varıyor ki, köylünün ailesine el uzatıp namus perdesini de yırtmaya cesaretli kılıyor...” (İrşat, 7 Haziran 1906).

Üzeyir Bey Hacıbeyli bütün bu haksızlıklar karşısında bir millet olarak güç göstere bilmemizin yolunu ise millî kimliğimizi derk etmekte ve çağdaşlaşmak yönünde gayretle çalışmakta görüyordu. “*Geleceği Unutmayalım*” başlıklı yazısında şu ifadeleri kullanıyordu:

“... geleceğimizin hali çok içine kapanmış görünüyor. Rusya inkılabı bilumum ve Ermeni-Müslüman çatışması, bilhassa bize büyük bir darbe olduysa da ve bizi gaflet uykusundan uyandırdıysa da, görünüyor ki, bir defa göz açmakla yetinip tekrar uyuklamaya başladık... Komşuluğumuzda olan iki millet gelecek için ne güne ve ne tarz ile çalıştıklarını görüyoruz. Komşularımız bilim bakımından bizden ilerdeler. Onların gayret ve himmeti de bizden ilerdedir. Bizler de onlar gibi ciddi surette çalışmazsak, kuşkusuz ki, sonunda bunların karşılığında hiç menziline kalırız” (İrşat, 4 Temmuz 1906).

Yine aynı fikirler doğrultusunda Üzeyir Bey “*Kendi Halimizden*” başlıklı yazısında milletperestlik duygularını şöyle anlatıyordu:

“Milletperestlik sözü birkaç zamandan beridir ki, bizim ağızımıza düşmüş, yerli, çok zaman yersiz yere kullanılıyor. Görünüyor ki, milletperestliğin ne olduğunu birçoğumuz anlamıyor, veya yanlış anlıyoruz. Milletperest olmak, milletin hayırhahı olmak demek. Milletin hayırhahı ise milletin her bir konuda ilerlemesini arzu eder. O ilerleme ki, onun sayesinde Avrupa toplumu dünyanın her bir maddi, manevi ruhani nimetlerine naildirler” (Hakikat, 14 Mart 1910).

“Teesüfler Olsun” başlıklı yazısında Üzeyir Hacıbeyli milletin fertler olarak kendi çıkarları doğrultusunda yaşadıklarını ve bunun millet için zararlı olduğunu anlatıyordu. O, komşu olan Ermenilerin milletce maddi ve manevi olarak güçlerini bir araya getirdiklerini, Gence eyaletinde olan ihtiyac sahibi soydaşlarına sahiplenmelerini ve hatta kendilerini geliştirerek millî üniversite hayallerini kurduklarını söylüyor. Azerbaycan halkının ise aynı zamanda Ermenilerden sayca daha çok olmasına rağmen Zengezur bölgesinde sefaletten mahv olmaya mahkum kalan 35 binlik soydaşlarına duyarsız kaldığını ifade ederek, gelecekte önemli olan bu coğrafyanın kayb edilebileceğinden yazıyordu (İrşat, 23 Şubat 1907).

Üzeyir Bey Hacıbeyli, millî aydınlanma yolunda kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni tüm varlığı ile destekliyordu. *Azerbaycan* gazetesinin 5 Aralık 1918 tarihli 56. sayısında yayınlanan *“Azerbaycan Parlamanı”* başlıklı ilk yazısında Azerbaycan Cumhuriyeti hakkında fikirlerini şöyle ifade ediyordu:

“Evet, bu günlerde millî parlamamız açılacaktır, demek ki, Azerbaycan istiklali temin edilmiş olmasa da, teknil edilecek ve cumhuriyetimiz siyasi bir vahit olmak üzere mükemmel bir surete girecektir” (Azerbaycan, 5 Aralık 1918, No-56).

Parlamenter Cumhuriyet yönetimine büyük bir umut besleyen ve bu yönetimi beğenen Üzeyir Bey, yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni bir Türk Cumhuriyeti olarak görmekteydi. Bu fikirleri biz onun yine *Azerbaycan* gazetesinde Parlamentonun açılışı münasebeti ile 7 Aralık 1918 tarihte yazmış olduğu *“Tarihi Günümüz”* başlıklı yazısında şöyle okuyoruz:

“Böyle olan surette, demek ki, kalbimizde beslediğimiz umut – parlamamızdır ve umut ediyoruz ki, genç parlamamız bu umudumuzun husulü yolunda var gücü ile çalışacak ve siyasi sınavının dış enzarı karşısında parlak bir şekilde vermekle vatanımızın istiklal ve özgürlüğüne birinci sebep olacaktır. Yaşasın Türk Azerbaycan Cumhuriyeti'nin genç parlamanı” (Azerbaycan, 7 Aralık 1918, No-58).

Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'ni bir Türk devleti olarak gördüğünü yine cumhuriyetin kurulmasının birinci yıldönümünde *"Bir Yaş"* makalesinde Azerbaycan hükümetine hitaben şöyle ifade ediyordu:

"Bugün, istiklalini ilan etmiş olduğumuz ve istiklal kazanmak yolunda nehirlerce kanlar akıtıp, binlerce meskenlerimizi harabe koyduğumuz bir devletin, yani Azerbaycan Türk Devletinin bir yaşı tamam olup da ikinci yaşa kadem koyduğu gündür... Bir yaşlı devletimiz yakın gelecekte Türklüğün umudu, İslamiyet'in penahı ve âlem medeniyetinin muhterem bir uzvu olacağını bir yaşındayken her kese göstermektedir... Ölmek var, Dönmek yok! Bu aziz bayram günü samimi dil ile "yaşasın bağımsız Azerbaycan" söyleyenler, emin olun ki, onu bağımsız yaşatmaya kadir olanlarsınız" (Azerbaycan, 28 Mayıs 1919, No-190).

Üzeyir Hacıbeyli'nin desteklemiş olduğu millî görüşlere olan büyük bir sevgisini biz yine Azerbaycan Cumhuriyeti'nin parlamentosunun açılışı münasebeti ile Azerbaycan gazetesinde yazmış olduğu *"Teessürat"*¹⁷³ başlıklı makalesinin şu ifadeleri ile tanıklık ede biliyoruz:

"Mehmet Emin¹⁷⁴ konuşmasında bu üç renk: "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Çağdaşlaşmak amali alametinden ibaret olduğuna işaret ile bu bayrak indirilemez!" – dedikte bütün Meclis ayağa kalkıp, alkışlaya-alkışlaya bayrakları selamlarken teessürati-fevkaledemden başımın tüyleri diken-diken oldu" (Azerbaycan, 9 Aralık 1918, No-60).

Hacıbeyli'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hukuki olarak uluslararası düzeyde tanınması konusunda fikirleri de çok dikkat çekicidir. O, bir milletin var oluşu için başka devletler yanında eşit hukuklu olarak tanınmasının öneminden *"İstiklal ve*

¹⁷³ İzlenim.

¹⁷⁴ Mehmet Emin Resulzade kastediliyor.

İstiklal Umutu” başlıklı yazısında Paris barış konferansına gönderilen diplomasi heyetine ithaf ederek yazıyordu:

“Lakin Allah korusun ki, “yok” haberi ile dönmesinler. O halde bütün umutlarımız, bütün amal ve arzumuz mahv ve nabud olup da, evezinde gayri-kabil teselli, bir hüznün ve oldukça derin bir yas ve emel gelip, artık dünyada yaşamak hevesinden geçer veya yaşasak da ölü olduğumuzun veya diri kaldığımızın hiç bir farkı olmaz, çünkü hukuki-siyasi ve millîyesinden mahrum edilmiş olan bir milletin diriliyi ölülüğüne beraberdir” (Azerbaycan, 30 Aralık 1918, No-74).

Bir başka yazısında Üzeyir Bey, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin vatandaşlarına seslenerek onları Hükümete destek olmak, yönetimde iştirak etmek, ülkeyi ve devleti korumak için birlik olmaya çağırıyordu. Bunu bağımsız yaşamak isteyen bir milletin görevi olduğunu şu ifadelerle yazıyordu:

“Vatan da bizimdir, hükümet de bizimdir, halk da bizimdir. Bugünden böyle her bir emri hükümetin boynuna yıkmak, “Hükümet kendisi bilir” demek, hükümeti tek başına bırakmak, hükümete elden gelen yardımı etmemek menafi-i millîye ve istiklalimize ve hem de şan ve şerefimizin temin ve teyidi yolunda işlememek, müstakil yaşamak iddiasında olan millet için günahıdır” (Azerbaycan, 8 Ocak 1919, No-82).

19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türklerinde gelişen millî fikriyatın ve bu fikriyatta doğan millî kimlik bilinci, dönemin aydınlarının tebliğ ettikleri yeni millî fikirler ile gelişmekte idi. Millî kimlik bilinci her şeyden önce fertlerin kendi kimliğini sorgulamak ve bu kimliği tarih sürecinde kazanılan manevi ruhta aramakla mümkün oluyordu. Bu dönemde farklı istikametlerde gelişen millî fikriyat her şeyden önce Rus sömürgesi ve bu sömürgeye karşı direnen milletin iradesine borçlu idi. Artı bu gelişimi etkileyen dönemin hızla değişen siyasi durumu, genişleyen kapitalist ilişkiler vb. hususlar olmuştur.

3.2.2. Millî Eğitim ve Yenileşme

19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında gelişen millî fikriyatla beraber millî eğitim de gelişmekteydi. Aslında hem millî fikriyat hem millî eğitim birbirini etkileyecek şekilde beraber geliştirdiler. Azerbaycan Türkleri için yenileşme sürecinde fikri açıdan gelişmeleri için dönemin aydınlarının sunduğu yeni millî eğitim sistemi önemli rol oynamakta idi. Yeni eğitim sisteminde dünyevî derslerin verilmesi ön görülüyor, en önemlisi ise bu dersleri milletin Ana dili olan Türkçe verilmesi öneriliyordu. Bu süreci dönemin birçok aydınları takip ediyor ve uyguluyordular. Eğitimde yeniliği bir anda uygulamak dönemin şartlarıncı doğal olarak zor olduğu için, bir geçiş aşamasına dikkat edilmiştir. Örneğin ali dinî eğitim almış Hacı Sait Efendi Ünsizade Şamahı'da 1875 yılında Şamahı ruhani idaresinin bünyesinde açtığı "Meclis Mektebi" adlı kendi okulunda dinî eğitimle yanı sıra Türkçe, Arapça, Farsça, Rusça ve dünyevî bilimler de tedris ediliyordu (Şahverdiyev, 2006, s. 47). Onun kardeşi Celal Ünsizade de 1876 yılında Tiflis'e taşındıktan sonra burada yerleşerek ilk yıllar öğretmenlik yapmış, daha sonra burada Azerbaycanlı çocuklar için erkek okulu açmış ve burada dinî eğitimle beraber dünyevî eğitim de vermiştir (Aşırılı, 2009, s. 58).

20 yüzyılın başlarında dönemin bütün yeniliklerini kendisinde cem eden mekteplerin açılması da hızlanıyordu. Bu okullarda yetişen Azerbaycan Türkleri millî bilincin gelişmesinde büyük katkı sağlayan kişiler oluyordular. Bu eğitim merkezlerinden en ünlüsü Azerbaycanlı zengin Hacı Zeynalabidin'in desteği ile açılmış "Saadet" mektebi olmuştur. Mektepte dönemin birçok ünlü aydınları çalışmıştı. Mektebe büyük değer kazandıranlardan biri de 1908-1910 yılları arasında ders nazırı ve Türkçe öğretmen olarak çalışmış Ali Bey Hüseyinzade olmuştu (Turan, 2008, s. 11). Genel anlamda "Saadet" mektebi Azerbaycan'da Türkçü aydınların yetişmesinde büyük bir role malik idi. Ali Bey bu mektep vasıtasıyla Bakü Türkçesini İstanbul Türkçesine yaklaştıra bilmiştir (Bayat, 1998, s. 16-17) (Devlet, 2014, s. 194). Bu ortak Türkçenin geliştirilmesi açısından önemli bir gelişme idi.

Yeni ve millî eğitim sisteminin geliştirilmesi yolunda atılan adımlar okulların kurulması ile yanı sıra bu eğitim sistemini organize edecek örgütlerin de

kurulması dikkat çekicidir. Dönemin aydınları bu istikamette de çalışıyorlardı. Örneğin Ahmet Bey Ağaoğlu 1896 yılında Fransa'da eğitimini tamamlayarak Azerbaycan'a döndükten sonra Azerbaycan'da kurulan "Necat", "Neşri Maarif", "Saadet" gibi yardımlaşma derneklerinin teşkili ve faaliyetlerinde yakından iştirak ediyordu. O kurucusu olduğu "Neşri Maarif" adlı cemiyeti ile Azerbaycan'ı şehir şehir dolaşarak birçok yerde bu teşkilatın şubelerini açmış, halkı ve zenginleri millî eğitim için seferberliğe seslemiş, "Usul-i Cedit" mektepleri fikrini tebliğ etmiş, derslerin Ana dilde gerçekleştirilmesine çaba göstermişti (Sakal, 1999, s. 15-16). "Neşri Maarif" cemiyeti Osmanlı devleti ile de sıkı irtibatta olup, esasen eğitim dalında bu ülkenin tecrübelerinden faydalanmayı arzu etmiştir. Cemiyet adından İstanbul'a gönderilen mektuplardan da belli oluyor ki, teşkilat okullarda eğitim dili olarak Farsça gerçekleştirilmesini yanlıştır buluyor ve bundan sonra Osmanlı Türkçesini uygulamayı planlıyor. Bu nedenle de onlara Osmanlı'da okutulan derslikleri ve Osmanlı maarif programınının gönderilmesi isteniliyor. Ayrıca yine bu müracaatlarda Osmanlı'dan Azerbaycan'a okul müdürleri ile öğretmenlerin gönderilmesi de isteniyordu (ODATHAMDAB, 2.cilt, 1993, s. 216-217).

Bu dönemde Azerbaycan Türklerinin önde gelen aydınları millî eğitim hakları uğrunda siyasi alanda da mücadeleler vermekten çekinmemişlerdir. Örneğin dönemin önde gelen siyasilerinden olan Ali Merdan Bey Topçubaşı 1905 yılında Rusya içişler bakanı Aleksandr Buligin'e taktim edilmek üzere 17 maddeden oluşan "Müslümanların İhtiyaçları Hakkında Arzuhal" hazırlamış ve bunu Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu gibi aydınların da iştirak ettiği toplantıda müzakere etmişti. Azerbaycan Türklerinin ifade edilen millî hakları sırasında ana dilinde eğitim talebi de ön sırada yer alıyordu (Hasanlı, 2017, s. 54).

Eğitim meselesinde dönemin ünlü aydınların endişesi ve Rus devleti ile vermiş olduğu mücadele boşuna değildi. Azerbaycan'ın 19. yüzyıl boyunca sömürgesi altında kaldığı imparatorluk onun aydınlanma yolunda ileriye doğru atacağı her adımı engelliyordu. Özellikle bu engellemeler eğitim alanında daha sıkı görülmekte idi. Örneğin 1887 yılında Müslüman öğretmenlere şehir mekteplerinde çalışmak Rusya Eğitim Bakanlığı tarafınca yasak ediliyor. Bu yüzden Bakü'de kendinîn millî mektebini açmak arzusunda olan dönemin yeni

mezunlarından Sultan Mecit Ganizade'nin¹⁷⁵ ilk atanması köy mektebine oluyor. Fakat Ganizade birkaç arkadaşı ile beraber aynı yılda Bakü'ye gelerek kendinin "Rus-Tatar" mektebini açmayı başarıyor. Yeri gelmişken bu mektep gelecekte Azerbaycan için birçok ünlü isimler yetiştirmekle yanı sıra getirmiş olduğu yeni eğitim uygulaması ile Orta Asya ve Kafkasya'nın birçok Müslüman mektepleri için örnek teşkil ediyordu (Ganizade, 2006, s. 5).

Yine başka bir benzer konuyu Nesib Bey Yusufbeyli'nin yazılarından birinde okuyoruz. O Rusya'nın yerli halklara, özellikle Türk-Müslüman halklarına karşı eğitim alanında tutmuş oldukları sömürgeci yaklaşımını eleştiriyordu. O Rus yetkililerinin Türk-Müslüman halklarının eski eğitim sisteminin gereksiz olduğunu, kurulan yeni "Usul-i Cedit" mekteplerinin de yeterli kadar gelişmediğini söylediklerini, bununla da Türk-Müslüman halklarının eğitim açıdan gelişmelerine engel olmaya çalıştıklarını veya Ruslaştırmaya önem verdiklerini dile getiriyordu:

"Danışma toplantısının günü gelmiştir. Önce mevcut halk okullarını eleştirisiyle başladılar. Bütün okulları, hem eski, hem de yenilerini ağır sözlerle eleştirdiler... Mevcut Rus-Tatar okullarının da amacına uygun olmadığı kaydedildi... Rus-Türk okulları, esasen burada (Kırım'da) daha ilk baştan derslerin çocuğa yabancı olan Rus dilinde verilmesi nedeniyle işe yaramadı ve halk bize güvenmedi, dolayısıyla da bu, başta Mediyev olmak üzere toplantıya katılanlardan kimilerinin fikrinde Pobedonostsev'ler ve İlimski'lerin "Müslümanları Ruslaştırmak" politikasının sonucu gibi değerlendirildi" (Tercüman, 1908, No-67).

Ali Merdan Bey 1906 yılında Kafkasya Ötesi'nde alevlenen Ermeni-Müslüman kavgasının çözülmesi ile de meşgul olurken Rusya yetkililerine müracaatlarda bulunarak milletlerarası kavgaların çözülmesi için genel anlamda eğitim şartlarının iyileştirilmesi ve genişletilmesine, Rusya devletinin buna destek

¹⁷⁵ Yazar, öğretmen ve milli siyasi görüşlere sahip olan Sultan Mecit Ganizade (1866-1938) Azerbaycan'ın Şirvan yöresinden olup tanınmış aydın Seyit Azim Şirvani'nin "Usul-i Cedit" okulunun mezunu idi. 1886 yılında Tiflis'te yerleşen Aleksandrovski Enstitüsü'nden eğitimci olarak mezun olmuştur.

vermesine, bugüne kadar eğitim sisteminde uygulanan polis düzeninden imtina edilmesine değiniyordu. Onun bütün konuşmalarında etnik sorunların çözülmesi için dünyevî eğitimin önemli rol oynayacağı konusu yer alıyordu (Seyidzade, 1991, s. 24-26). Topçubaşı 1908 yılında üç aylık mahkûmluğu sürecinde de Rusya Müslümanlarının geleceğine yönelik beş istikamette proje hazırlamıştır. Bu proje önerilerinde birçok konularla yanı sıra millî meseleleri ihtiva eden eğitimin dünyevî ve millî yönde teşkili de yer almıştı (Tercüman, 1908, No-65).

Topçubaşı ile aynı fikirleri paylaşan Mehmet Emin Resulzade de milletin bilinçlendirilmesi yolunda eğitimin önemini Hasan Bey Zerdabi'nin 30 Kasım 1907 yılında vefatı münasebeti ile toplanan kalabalık cenaze töreninde konuşmasında dile getirerek şöyle söylüyordu:

“Halkın gözlerini açmak, hakkı ve batılı ona anlatmak lazımdır. Halkı uyandırmak, bilinçlendirmek için ne gerekiyor? – aydınlanma, aydınlanma, aydınlanma! Sadece bilim ve bilgi ile halk kendisinin ne olduğunu ve ne yapabileceğini anlayabilir” (İrşat, 2 Aralık 1907).

Birçok aydınlar gibi Neriman Nerimanov da eğitim konusunda en çok çaba gösteren kişilerden idi. O bilimin gücü ile bir milletin ilerleye bileceğini her daim yazılarında ifade ediyordu. Bu hususta Nerimanov'un Gence tiyatrosunda söylemiş olduğu nutuktaki şu cümleler önemlidir:

“Hangi millet ilerlemiş, gelişmişse ancak bilimin gücüne inandığı için ilerlemiştir. Ama ümidinî sadece kılıca bağlayan milletler cehalet içinde geri kalırlar. Şu anda bu durumda olan milletlerden biri de bizim Müslüman milletidir” (Nerimanov, 2005, s. 136).

Neriman Nerimanov eğitim alanında aktif çalışmalar yürütüyordu. O özellikle Azerbaycan Türkçesinin geliştirilmesine odaklanmıştı. Yoğun çalışmalar sonucunda 1899 yılında Nerimanov *“Türk-Azerbaycan Dilinin Kısa Grameri”* kitabını Bakü'de yayınlama bilmiştir. Bu kitap uzun süre Azerbaycan okullarında Azerbaycan Türkçesinin öğretilmesinde derslik olarak kullanılmıştır (Gaziyev, 1970, s. 20). Aynı yılda Nerimanov'un Azerbaycan okullarında öğretilmesi için

“Rus Dili” kitabını da yayınlıyor. Nerimanov her zaman yazılarında Ana dilinin edebi güzelliğinden, onun korunmasının gerektiğini söylüyor ve kendi dillerinde Azerbaycan Türklerini düzgün konuşmaya davet ediyordu.

Nerimanov eğitimci olarak 1906 yılının Ağustos ayında Hasan Bey Zerdabi ile beraber Bakü’de I. Müslüman Öğretmenler Kurultayını gerçekleştiriyor. Azerbaycan Türklerinin eğitim hayatında tarihi bir olay olan bu kurultayda Nerimanov katılımcılar tarafından kurultay başkanının¹⁷⁶ yardımcısı seçiliyor. Nerimanov kurultayın gerçekleşmesi münasebetiyle “*Bir Gün*” başlıklı makalesinde sevincini şöyle ifade ediyordu:

“Bugün saat onda Öğretmenler Kurultayı toplanıyor. Bugün kutsal bir gündür. Bakü böyle bir toplantıyı ilk kez görüyor. Bugün Kafkasya’daki Müslüman çocuklarının dertlerine çare aranmaya başlanacaktır. Bugün insanın anadan gelme anadilinin geleceği belli olacaktır”
(Hayat, 1906, No-181)

Kurultayda eğitim alanının önemli sorunları tartışılıyor ve Nerimanov’un teklifi ile kurultayda bütün mekteplerde Azerbaycan Türkçesinin mecburi ders olarak öğretilmesi, bu dersin haftalık saatlerinin başka derslere nispette çoğaltılması teklifleri müzakere edilerek kabul ediliyor (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 14-15). Nerimanov kendi ana dilini küçümseyen bazı yeni okulları ve toplumu “*Önemli Bir Mesele*” başlıklı yazısında “Ruslaştırma” siyasetine hizmet ettikleri şöyle ifade ediyordu:

“Halk kendi diline hakaretle bakarsa ve devlet kendisine sonradan bağlanan milletleri “Ruslaştırmak” isterse, bu çeşit okulların çoğalmasını, bu çeşit programların kalıcı olmasını devlet niçin istemesin? (Hayat, 1906, No-125).

Dönemin başka bir fedakâr aydınlarından olan Nesib Bey Yusufbeyli de eğitimini tamamladıktan sonra memleketi Gence’ye dönerek gençler arasında karşılık

¹⁷⁶ I. Müslüman-Öğretmenler Kurultayı başkanı Hasan Bey Zerdabi seçilmiştir.

beklemeden, gönüllü olarak aydınlanma faaliyeti sürdürüyordu. O nişanlısı Şefika Gaspıralı'ya 1904 yılında yazmış olduğu mektubunda bu hakta şöyle yazıyordu:

“Bu arada kafam karışıktır, sabahtan akşama kadar çocukları okula hazırlıyorum, toplam on üç çocuk var. Birçokları bana kuşkuyla bakıyorlar, nasıl olur da bu kadar zamanımı karşılıksız olarak harcadığımı anlamıyorlar” (Hablemitoğlu, 1998, s. 34) (Ahmet, 2015, s. 80).

Nesib Bey 1909 yılında Gence'deyken Azerbaycan'ın ünlü eğitim merkezlerinden olan “Medrese-i Ruhaniye”de öğretmenlik yapmış ve burada ilk kez olarak Azerbaycan Türkçesinde kitaplardan ibaret kütüphane kurmuştu (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 10). 1911 yılında *Yeni İrşat* gazetesinde bu kütüphane hakkında geçen bilgilerden belli oluyor ki, burası Türkçe, Arapça, Farsça, Rusça farklı alanda kitaplarla ve özellikle mektep derslikleri ile bol olmuştur (Yeni İrşat, 1911, No-22). Buradan belli oluyor ki, kitap evi genelde mektep öğrencileri için kitap sağlamasında önemli rol oynamıştır.

1912 yılına kadar aile durumuna göre bazı dönemlerde aralıklarla Bahçesaray'da yaşamış Nesib Bey *Tercüman* gazetesinde çalışmış (Hablemitoğlu, 1998, s. 46-49) Rusya'da Türk-Müslümanların aydınlanma hareketinden çok sayıda yazılar yazıyor, özellikle Ana dilin önemini ışıklandırıyor. O ilmin farklı dillerde öğrenilmesinin mümkün olduğunu, fakat temsil ettiği millete aktarmak içinse kendi dilini bilmenin gerektiğini katıyetle söylüyordu:

“Buna binaen her bilgili adam kendi yazısını, kendi edebiyatını, kendi tarihini bilmeyi özü için farz hesap edecektir ve bu yolda var kuvveti ile çalışacaktır. Aksi surette ilmin ve vüsatlı fikrin yokluğuna hükmedeceğiz, vesselam” (Tercüman, 1907, No-23).

O “*Rusya'da Maarif*” başlıklı seri yazılarında farklı konulara değiniyor, Rusya eğitiminde mevcut çirkinlikleri dile getiriyordu. Örneğin ilk yazısında Rusya'da yükseköğretim kurumlarında öğrencilerin devlet ispiyonları tarafından takip edildiğini söylüyordu:

“... Bu adam “Pedil” denen hafiyelerdenmiş ve bunlar, üniversitedeki birkaç bin öğrenciyi adlarıyla birlikte bilmekten öte buradaki memurlardan daha önce yeni gelecek öğrencilerin resim ve kimlik bilgilerini alıyorlar ve onların her bir hareketini takip ederek jandarmaya zamanında bilgi veriyorlarmış. İşte söz konusu “pediller, subinspektorlar, inspektorlar” diye bilinen bu asalaklar sadece istihbarat için atanmış ispiyonlardı” (Tercüman, 1908, No-44).

Aynı başlıkla başka bir yazısında Yusufbeyli Puroşkeviç gibi dominant milletin vekilinin Duma’da konuşması üzerinden çar yönetiminin üniversite ve okullara yönelik muhafazakâr tutumunu, bilim merkezi olan bu kurumlarda çalışanlara kuşkulu yanaşmalarını eleştiriyor:

“Puroşkeviç saatlerce bıktırıcı konuşması ile kısaca şunları ifade edecek: Rusya’da ortaya çıkan felaketlerin tamamının sebebi üniversiteler ve okullarmış, Rusya’da bütün okullar birer devrim ocağıymış... Bu yüzden okullara öğretmenleri kendi içlerinden atamak gerekiyormuş” (Tercüman, 1908, No-47).

Yusufbeyli’nin eğitimle ilgili görüşlerini “*Teslim*” adlı eserinde daha iyi anlayabiliriz. O burada eğitimin öneminden ve günün sorunlarına çok değinmiş, “*Usul-i Cedit*” okullarının eski okullara alternatif olarak savunuyordu (Kahramanlı, 2008, s. 7). Bu eğitim sistemini gelecekte Azerbaycan Cumhuriyeti’nde maarif bakanı olurken uyguladığını görebiliriz. Bakanken yapmış olduğu ilk faaliyetlerden biri 7 Eylül 1919 tarihli kabul edilmiş kararla Azerbaycan’da okullarda yalnız resmi millî alfabe ile derslerin verilmesi, Ana dilde millî eğitim sisteminin kurulması, Azerbaycan toplumunda kadınların eğitime getirilmesi ve eğitilmesi olmuştur. Bu faaliyetler sonucunda 1919 yılın başlarında Azerbaycan Cumhuriyeti’nde altı yüzden çok okul açılmıştır (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 448)¹⁷⁷.

¹⁷⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti’nin başbakanıyken de Nasib Bey Yusufbeyli’nin önderliği ile hükümet aydınlanmaya hizmet edecek bir sürü faaliyetler göstermiştir. Bunlardan örnek olarak Bakü Devlet Üniversitesi’nin yaratılması, 100 civarında Azerbaycanlı gençlerin yurtdışında üniversitelerde eğitim almaları için burslandırılması ve gönderilmesi, eğitim

Azerbaycan Parlamentosunda konuşma yapan halk maarif bakanı Nesib Bey Yusufbeyli halkın eğitim sistemini ve durumunu anlatırken şöyle diyordu:

“Ben bu kürsüden onurla söylemeliyim ki, halkımız aydınlanma yolunda büyük başarılar gösteriyor, günümüze kadar açtığımız erkek okulları 2-3 gün içinde doluyor, bayanlar için açtığımız dershanelere yüzlerce kadınlar başvuruyor, milletimizde eğitim ve gelişime büyük bir ilgi var. Bizim ve sizin göreviniz bu ilgiden faydalanmak ve yardımcı olmaktır. Genel anlamda aydınlanma yolunda biz hiçbir şey esirgememeliyiz” (Dulayeva, 2013, s. 58).

Dönemin aydınlarından olan Üzeyir Bey Hacıbeyli de eğitim konusunda pek çok faaliyet gösteren kişilerden olmuştur. O henüz öğretmen okulunda okurken ödev olarak *“Ben Gelecekte Ne İş Göreceğim”* konulu makale yazarken öğretmen olacağını, Osmanlı ve Rusya dersliklerinden faydalanarak ana dilinde, yani Türkçe derslikler yazacağını ifade etmiştir. Bu fikirler Rus öğretmenlerinin hoşuna gitmediği için o, tenbihlemiş ve düşük puan almıştır (Terakki, 30 Ocak 1909). Bu konuyu naklettiği *“Millî Okullarımızda Rus Dili Öğretimi”* başlıklı yazısında Üzeyir Bey eğitimde Ruslaştırma ve millî eğitime karşı olan Rus dairelerinden şöyle yazıyordu:

“Rusya'nın 1905 yılı değişiminden sonra farklı milletlere verilen müsaadelerden payımıza düşenlerden biri de bu oldu ki, biz millî okullar açmaya ve bununla ahali arasında, hiç olmazsa, kendimiz kendi gücümüzle eğitim saçmak işinde bir kadar özgürlük bulduk. 1905 yılından önce Müslüman tayfası arasında eğitim yaymak işlerini kendi için vazife hesap etmiyordu. Bu yolda bazı uğraşda bulduysa da eğitimi yaymak için değil, “Rusçuluğu yaymak” içindi. Ve o maksattan dolayıydı ki, hükümet tarafından açılan okullarda yalnız Rus dili öğretilmesi emrolunuyordu ve bu okullarda anadilini büsbütün

veren dershanelerin teşkili, okul dersliklerinin hazırlanması ve basılmasını göstere biliriz (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 449).

kullanımdan çıkarmak için Rus dilinin tabii usulü ile öğretimi şiddetli surette emrolunmuştu” (Terakki gazetesi, 30 Ocak 1909).

Kaspi gazetesinde sürekli Cebrayıl kazasının sorunlarını gündeme getiren Üzeyir Bey eğitim konusuna özellikle dikkat yetiriyordu. 1904 yılında yazmış olduğu yazılardan birinde bu kazada halk eğitiminin sorunlarını tahlil ederken bölgenin eğitim alanında başka bölgelere nispete en sonuncu yerde olduğunu, mekteplerin çok az olduğunu, sonuç olarak ise eğitim alan Müslüman çocuk oranının düşük olmasını endişeyle dile getiriyordu (Kaspi, 1904, No-263). Bu sıkıntıyı *“Haber Vermek”* başlıklı seri yazılarının birinde ise komşu milletlerle kıyaslayarak Hacıbeyli haklı olarak Gürcü ve Ermenilerde çocukları dünyevî okullarda okutulmasının adet haline geldiğini, Azerbaycanlılarda ise cahil fikirlerden dolayı toplumun neredeyse yüzde doksanının çocukları okula göndermediğini ve okulların boş kaldığını yazıyordu (Terakki, 30 Temmuz 1909).

Bakü'ye taşındıktan sonra Hacıbeyli eğitimcilik faaliyetine yine devam etmiş, bununla yanı sıra eğitimcilik alanında farklı faaliyetler göstermekle 1907 yılında Mehmet Emin Resulzade'nin naşiri olduğu *“Rusça-Türkçe ve Türkçe-Rusça”* sözlüğünü hazırlayarak Bakü'de yerleşen Orucov kardeşlerinin matbaasında yayınlamıştı (Seferova, 2016, s. 90). Ayrıca 1906 ve 1907 yıllarında Bakü'de gerçekleşen Kafkasya Müslüman Öğretmenlerin I. ve II. kurultaylarının organizasyonunda aktif olan Hacıbeyli bir de *“Matematik Problemleri”* derslik kitabını hazırlayarak yayımlamıştı (Yagublu, 2018, s. 438).

Hacıbeyli öğretmenlik görevini sadece okullarla sınırlandırmıyor, onu toplumun aydınlanmasında büyük rol oynamasının gerektiğini söylüyordu. *“Muallimler Toplantısına Dair”* başlıklı yazısında bu konuyu özellikle köylü halkın eğitim ve aydınlanması ile ilgili şu cümlelerle ifade ediyordu:

“... köy öğretmenleri şehir öğretmenlerinden fazla iş görmelidirler. Çünkü şehir öyle bir yer ki, orada öğretmenlerden başka aydın insanlar da vardır. Bu aydınlar ahalinin içinde olup kendi öğretmenleri ile ahaliye bir kadar da olsa, iyi etki ediyorlar. Köy ise, özellikle Müslüman köyü bu yerdedir ki, orada bakıyorsun öğretmenlerden başka eğitimli

insan yoktur. O köy öğretmenlerinin borcudur ki, “anlayıp anlamazlar” kanısı içine düşmekten şikayet etmek yerine, bu “anlayıp anlamazları” aydınlatıp, bilgilerini artırmaya çaba harcasınlar. Bu, köy öğretmenlerinin manevi vazifesidir... doğrudan, doğru olan borçlarıdır” (İrşat, 15-16 Ağustos 1906).

Gördüğümüz gibi dönemin her türlü zorluklarına rağmen Azerbaycan Türklerinin aydınları millî eğitimin kurulmasında, yenilikçilikte faaliyetlerinin her döneminde aktif olmuş, bunun için büyük bir mücadele vermişlerdir. Gelişen millî eğitim fonunda Azerbaycan Türklerinin bir millet olarak geleceği de inşa edilmiş oluyordu.

3.2.3. Millî Matbuat ve Dil Meselesi

Azerbaycan’da 19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başlarında millî fikriyatın gelişiminde millî matbuat en önemli yerlerden birini tutuyordu. Matbuat vasıtasıyla dönemin aydınları fikirlerini topluma duyuruyordular. Millî matbuat aynı zamanda Azerbaycan Türklerinde ortak edebi Türkçenin gelişmesine yön veriyordu. Hasan Bey Zerdabi’nin 1875 yılında esasını koyduğu “Ekinci” okulu bu dönemde hızla ve başarıyla gelişmekteydi. *Ekinci* gazetesinden sonra millî matbuat işini Ünsizade kardeşleri başarılı bir şekilde yürütmeyi başarmışlardır. Hacı Sait Efendi Ünsizade *Ziya* (1879-1881), *Ziya-i Kafkasiye* (1881-1884) gazetelerinin¹⁷⁸, Celal Ünsizade *Keşkül* dergisi ve gazetesinin (1883-1891), Kemal Ünsizade ise *Mezher* gazetesinin naşiri ve editörü olmuştur (Tercüman, 1907, No-35). Hacı

¹⁷⁸ Hacı Sait Efendi Ünsizade Rus hükümetine etmiş olduğu başvurulardan sonra ona 1879 yılının 1 Ocak tarihinde *Ziya* gazetesinin yayınlanmasına izni verilmiştir. 14 Ocak 1879 tarihte gazetenin ilk sayı yayınlanmıştır. Bu gazetenin 76 sayısı çıktıktan sonra *Ziya-i Kafkasiye* adı ile yayınlanmaya başlamış ve bu adla 107 sayı yayınlanmıştı (Şahverdiyev, 2006, s. 49). 1883 yılının Ocak ayında Bakü eyaletine gazi görevine atıldığı için Tiflis’i terk ederek Şamahı şehrine yerleşen Sait Efendi gazetenin yayınlanması işini oğlu ve yeğenlerine bırakıyor. Fakat böyle de yayınlanmasının zor olduğunu görünce aynı yılda gazetenin matbaasını Şamahı’ya açıyor. Burada da gazetenin ömrü uzun sürmüyor ve 11 sayısı yayılandıktan sonra maddi sıkıntılardan dolayı kapatılıyor (Aşırılı, 2009, s. 50-51).

Sait Efendi ve Kemal Ünsizade'ler yazılarında ümmetçiliği tebliğ etseler de, Celal Ünsizade daha çok millî ideolojini yaymakla meşgul olmuştur. Onun açmış olduğu "Keşkül" matbaasında birçok gazete ve dergiler basılmış, aynı zamanda birçok Batı ve Doğu yazarlarının eserleri yayınlanmıştır. Gazete yayınlamak için Sait Efendi de kendisinin matbaasını kurmuş ve bu işin ileri götürülmesi için gazetede topluma hitap ederek millî birlik ve aydınlanmanın gerekli olduğunu şöyle ifade ediyordu:

"Nasıl bir lazımlı olaylara nazaran basmahane büsatın Tiflis'te açmaya karar verdik... Ama aşikârdır ki, bununla iş ileri gitmez. Deyim var ki, bir ev bir eli dikemez, ama bir el bir evi dike bilir. Belki bu barede her bir taraftan hamiyet ve iltifat göstermek lazımdır. Ve her kes basmahane ve gazetemizi kendinîn hesap etmelidir" (Ziya-i Kafkasiye, 1881, No-2).

Genel anlamda Hacı Sait Efendi Ünsizade'nin yayınlamış olduğu gazete daha çok İslamcı çevreyi etrafına toplamıştı. Bundan dolayı yenilikçi fikirleri tebliğ eden yazıları yayınlamıyor, daha çok dinî konuları ışıklandırıyordu. Aynı zamanda Rusya İmparatorluğu'nu yersiz olarak sürekli övdüğü için Azerbaycan Türklerinin fikri ve edebi dil açısından *Ekinci* gazetesi gibi pek katkıda bulunamamıştır (Şahverdiyev, 2006, s. 48-49) (Swietochowski, 1988, s. 48). Örneğin Feridun Bey Göçerli¹⁷⁹ bu konuda yazmış olduğu makalede *Ziya-i Kafkasiyye* gazetesinde muhafazakâr yazıların yenilikçi yazılardan çok olduğunu, net bir çizgisinin olmadığını ve daha çok dinî konuları ışıklandırıldığını kaydediyordu (Zakafkasya, 1 Ocak 1906). Gazete hakkında bu fikirler uzun zaman çoğu araştırmacılar tarafından söylenirse de, bu fikre karşı olanlar da vardı. Araştırmacı Akif Aşırılı'nın fikrince gazetede dönemin ileri gelen aydınlarının da yazıları yayınlanması gazetenin liberal bir mevkide olduğunu gösteriyor. Dinî konuda yazıların fazla olması ise devlet tarafınca uygulanan sansür, sansür idaresinde oturan Ermeni

¹⁷⁹ Feridun Bey Göçerli (1863-1920) – Azerbaycan'ın ünlü aydını, eğitimci, edebiyatçı, naşiri. O aynı zamanda Azerbaycan Edebiyat Tarihçiliğinin esasını koyan kişi olarak kabul ediliyor.

kökenli memurlar ve bazen de yerli Müslüman ulema sınıftan olan kişilerin hükümete şikâyetlerinden kaynaklanıyordu. Böyle sıkıntılar içinde gazete varlığını korumak için mecburen yasaklanan ilerici yazıları yayınlamamıştır (Aşırılı, 2009, s. 54-55).

Ziya-i Kafkasiye gazetesi hakkında Yusuf Akçura eserinde “*Ünsizadeler Matbuatı*” başlığı altında ayrıca bir bölüm yazmıştır. Bu yazıdan belli oluyor ki, Akçura Ünsizade kardeşleri ile şahsen tanış imiş ve gazeteleri inceleme fırsatı yakalamıştır. Kütüphanesinde *Ziya-i Kafkasiye* gazetesinin iki nüshasının bulunduğu hakta bilgi veren Yusuf Bey bu gazetenin Türk birliğinden ziyade İslam birliğini daha çok ön plana çektiğini söylüyor. Fakat gazetede her türlü Türk şivelerinde; Osmanlı, Çağatay, Nogay, Azerbaycan şivelerinde yazıların verilmesini Türk dünyasının bütünleşmesine bir hizmet olarak değerlendiriyor (Akçura, 2016, s. 91-92).

Azerbaycan millî matbuatına katkılarda bulunanlardan biri de Hacı Sait Efendi'nin kardeşi Celal Ünsizade olmuştur. Onun gazetecilik mesleği ile tanışlığı 1876 yılında Tiflis'e taşındıktan sonra ağabeyinin yanında çalışmakla olmuştur. Kardeşinin yanında bu alanda kendisini geliştiren Celal Ünsizade de daha sonralar Azerbaycan basın tarihinde önemli yer tutacak *Keşkül* adlı dergini yayınlamaya karar vermişti¹⁸⁰. Zor koşullarla da olsa Celal Ünsizade derginin ilk nüshasını 1883 yılının Ocak ayında yayınlama bilmiştir. Çok küçük bir matbaası olan gazetenin yayınlanması için yeterli kadar avadanlık bulunmuyor, işçi kuvvesi yoktur. Okul defterlerinden azıcık büyük olup, 10-15 sayfadan ibaret ve iki haftada bir yayınlanan dergi için çok büyük bir emek harcamak gerekiyordu. Celal Ünsizade Tiflis'te bulunan Azerbaycanlı öğretmen ve öğrencileri sürekli

¹⁸⁰ Celal Ünsizade 1882 yılında dergi yayınlamak için Rusya'nın Kafkasya genel valiliğinin baş idaresine 1 Mayıs tarihinde mektup yazarak başvuruda bulunmuştur. Bu istek hükümet tarafınca olumlu karşılanmış ve *Keşkül* dergisinin yayınlanmasına 20 Ekim 1882 tarihinde izin verilmiştir (Aşırılı, 2009, s. 58). *Keşkül* 1883 yılında 11 sayısı dergi, daha sonra ise 1884 yılından 1891 yılına kadar toplam 123 sayı gazete olarak Tiflis'te yayımlanmıştı. Gazetenin kapatılmasının esas nedeni ise abone sayısının azalması ve maddi açıdan gazetenin iflası olmuştur (Şahverdiyev, 2006, s. 57)

matbaaya davet ediyor, onların desteğini sağlamaya çalışıyordu (Aşırılı, 2009, s. 60-61)¹⁸¹.

Ekinci gazetesiyle her ne kadar millî bilincin gelişiminde önemli bir gelişim noktasına varılsa da millî bilincin fikirlere kazılmasında millete “*senin millîyetin nedir?*” sorusu ile müracaat eden *Keşkül* daha büyük rol oynaya bilmiştir (Mustafa, 2015, s. 9). *Keşkül*'ün etrafına Celal Ünsizade dönemin önde gelen aydınlarını toplayabilmiştir. Gazete ile dönemin ünlü isimleri; Hasan Bey Zerdabi, Seyid Azim Şirvani, Feridun Bey Göçerli, Muhammet Ağa Şahtahtlı, Sultan Mecit Ganizade, Reşit Bey Ahundov, Gülmuhammed Bey Kengerli vb. önemli isimler emektaşlık yapıyorlardı (Mehmetzade, Kamaloğlu, Tiflis, 2015, s. 5-6).

Hilmi Ziya Ülken ise *Keşkül* gazetesinde Müslüman doğusundan olan her dilde yazıların yayınlanmasına dikkat ederek bu gazeteni İslam-Doğu dünyasının ilk ortak gazetesi adlandırıyor (Ülken, İstanbul, 2019, s. 298). İster dergi, isterse de gazete olarak yayınlanan *Keşkül*'ün; dâhili şube, tarihi ve siyasi şube, tenkit ve matbuat hûlasası, pedagoji, doktor önerisi, şiir şubesi, takvim, çeşitli bilgiler, ilanlar gibi bölümleri vardı (Aşırılı, Bakü, 2009, s. 59).

Mecmuanın ilk sayında derginin yayımlanmasının temel amaçlarını gösterirken, bu derginin Azerbaycan Türkçesinde yayımlanacağını Celal Ünsizade mukaddimede şöyle ifade ediyordu:

“Bu ceridede hangi çeşit metlebler yazılacağını bu günkü nüshanın ilan sayfasında zikrediyoruz, ama burada şunu söylemek istiyoruz ki, mecmuamızın asıl dili ve ibaresi memleketimizin Müslümanlarının mefhumu olan Türk-i Azerbaycan dilinden ibaret olacaktır. Ama bununla bile Arabi ve Farsî dili seven Müslüman kardeşlerimiz dahi bu ceride vasıtasıyla fayda alıp, fayda vermeleri için yanı-sıra mezkûr

¹⁸¹ Örneğin 1883 yılında Cûlal Ünsizade Tiflis gimnaziyasının altıncı sınıf öğrencisi Mehmet Kengerli'yi dergiye işe almıştır. Onun görevi gazete yazılarını dikkatlice okuyup düzenlemeler yapmak, gerektiğinde yazıları çevirmek idi. Derginin baskı işleri ile de Celal Ünsizade Mehmet Kengerli ile beraber kendileri ilgileniyordular (Şahverdiyev, 2006, s. 51).

dillerde dahi ahvalat ve makalet kabul ve derç olunacaktır” (Keşköl, 1883, no-1).

Gazetenin temel amaçlarından biri de Yusuf Akçura'ya göre Azerbaycan Türkçesini İstanbul Türkçesine yakınlaştırmak olmuştur. Bu fikirleri Akçura Celal Ünsizade'nin ona söylediklerinden çıkararak aktarıyor ve bunu anlayan Rus hükümetinin gazeteye zaman zaman baskılar uyguladığını bildiriyor (Akçura, 2016, s. 91-92).

Keşköl'de millî fikriyatın gelişmesi açısından din ve milliyet mefhumlarının ayrı olduğunu aşıl原因 çok sayıda yazılar yayınlanmıştır. Böyle yazılardan biri “Bir şahıs” imzasıyla yazılmış “Ana Dilimiz” yazısıydı. Yazıda şöyle ifadeler geçiyordu:

“Kendi milletini ebedi tutmak isteyenler kendi Ana dillerini korumaya çalışmalıdırlar ve o dilde ilim ve fünun-i evlat-i millete aktarmalıdırlar” (Keşköl, 1887, No-15).

Celal Ünsizade kardeşi Kemal Ünsizade'yle beraber kitap yayını işi ile de meşgul oluyordu. Kemal Ünsizade kendilerine ait olan “Keşköl” matbaasının müdürü idi. Ünsizade kardeşleri bu matbaanı açmak için uzun süre uğraşmış, sonunda 1889 yılında hükümet tarafınca izin verilmiş ve onlar Tiflis polis idaresinin matbaasını satın alarak kendi matbaalarını kura bilmişler (Aşırılı, 2009, s. 67-68). Bu matbaada esasen iki konuda kitaplar basılıyordu; dinî konulu ve müterakki mahiyet taşıyan kitaplar. Matbaada Azerbaycan okulları için derslikler, takvimler ve edebi eserler basılıyordu. Bunlardan Fuzuli'nin “*Leyla ile Mecnun*”, Lermantov'un “*Hava Gemisi*”, Aleksey Çernyayevski ve Seferali Bey Velibeyov'un beraber yazdıkları “*Vatan Dili*”, Asker Ağa Gorani'nin “*İhtiyarlıkta Yorğalık*” kitaplarını, “*Kelile ve Dimne*” öyküleri ve başkaları basılmıştı. Böyle kitaplarla yanı-sıra matbaada Kafkasya Ötesi Şeyhülislamı Abdüsselam Ahundzade'nin “*Ümteül Ahkâm*”, “*Tarih-i Mukaddesi Enbiya*” gibi dinî görüşleri tebliğ eden kitaplar da basılmıştır (Şahverdiyev, 2006, s. 57).

20. yüzyılın başlarına doğru Azerbaycan Türklerinde millî matbuat hızla gelişmeğe başlıyordu. Bu dönemde yayınlanan gazeteler artık daha cesaretli

konularla gündeme geliyor, etraflarında dönemin ünlü fikir adamlarını topluyordular. Böyle gazetelerden biri 1904 yılında Ali Bey Hüseyinzade'nin *Hayat* adlı yayınladığı ilk Türkçe günlük gazete oluyor (Turan, 2008, s. 31). Bu gazete Azerbaycanlı zengin iş adamı ve hayırsever Hacı Zeynelabdin Tağıyev'in maddi desteğiyle, Azerbaycan'ın ünlü siyaset ve fikir adamlarından olan Ali Merdan Topçubaşı'nın imtiyaz sahipliğiyle, Ali Bey Hüseyinzade'nin editörlüğü ve başyazarlığı ile yayınlanıyordu. Gazetede başyazarlardan biri de Ahmet Bey Ağaoğlu idi (Bayat, 1998, s. 14). Tarihçi Nadir Devlet *Hayat* gazetesinin yayınlanması ile Azerbaycan'da esas gazetecilik dönemi başlatıldığını yazıyor. Demokratik fikre sahip olup, kurtuluş fikrini tebliğ eden bu gazete 1906 yılında bir Müslüman yayın organı için büyük bir baskı sayısı kabul edilen 2500 nüsha ile çıkıyordu (Devlet, 2014, s. 241). Gazetenin ilk sayısında Ali Bey Millî fikriyatın gelişiminde büyük bir rol oynayan matbu organın önemine işaret ederek "*Gazetemizin Mesleği*" başlıklı yazısında bu yayın organının yayınlanmasının temel amacını şöyle ifade ediyordu:

"... Malumdur ki, dünya ve hayat bir meydan-i çengidir. Bütün zihayat daima yek, diğerleri ile rekabet ve muhit-i tabiyeleriyle mübarezede bulunuyor. İşte gazetemizin asıl vazifesi bu cihettedir. Borcu milletimizi kalemlle müdafaa ve bu yolda mücahidedir" (Hayat, 1905, No-1).

Hüseyinzade yine *Hayat* gazetesinde yayınladığı "*Gazetemizin Dili Hakkında Bir Kaç Söz*" başlıklı yazısında Batı ile İslam dünyası arasında seçim ederken, bu iki büyük medeniyet arasında uzlaştırmanın gerektiği fikrini ileri sürüyor. Ona göre Türk kültürünü 13. yüzyıldan itibaren derinden etkilemiştir ve İslam kültüründen vazgeçmek imkânsızdır diye şöyle yazıyordu:

"Şimdi sual edile bilir ki, dilimizi yabancı kelimelerle doldurmak mı lazım, yoksa dilimizdeki eksikleri tamamlamak için bu dille tarihi, dinî ve edebi ilişkisi olan Arapça ve Farsçaya başvurmak mı doğru? Tabii ki

de içimizde öz dilin değerini bilen herkes ikinci yolu tercih eder” (Hayat, 1905, No-7)¹⁸².

Milliyetçi fikirleri tebliğ eden *Hayat* gazetesi iki yıllık yayın hayatından sonra kapatılmıştır. Fakat iki ay sonra Ali Bey Hüseyinzade yine Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in maddi desteği ile bu defa haftalık *Füyuzat* (1906) dergisini yayınlamaya başlamıştır. Toplam 32 sayı yayınlanan bu derginin ömrü çok kısa olsa da Azerbaycan edebiyatında ve fikir tarihinde “Füyuzat Devri” diye anılacak bir mektep oluşturmuştu (Ülken, 2019, s. 386). *Füyuzat* dergisinin başyazarı olan Ali Bey Hüseyinzade’nin çabaları ile Türkçülük, Turancılık fikirlerini öne çekerek, her şeyden önce Türkün tarihi, ahlak ve medeni değerlerini öğretmeği, tebliğ etmeyi kendilerine ilk vazife bilmişlerdir. Dergi reformcu fikirleriyle çağdaşlaşmayı, Türk dünyasını hızla gelişen batıdan geri kalmamaya sesliyordu. Bu dergide Türk dünyası için ortak edebi dil Ali Bey’in esas siyasi hedeflerinden biri olmuştur ki, bu da Rus hükümetini rahatsız etmeye bilmezdi. O İstanbul Türkçesini esas alarak, onu başka Türk halklarının dillerinden alınmış genelde kullanılan sözler hesabına zenginleştirmekle aynı kökten olan akraba milletlerin anlayacağı, ünsiyet kurabileceği bir dil arzusunda idi¹⁸³¹⁸⁴. Bu konuda yazdığı makalelerinden

¹⁸² Hilmi Ziya Ülken Hüseyinzade’nin 1905 yılında savunduğu bu fikrin 1911-1912 yıllarında Gökalp tarafından benimsetildiğini, onun ilim terimlerini kutsal kitabın dilinden almak kaidesi, bu ilk teklifin biraz değişmiş bir şekli idi diyor. Gökalp’ın “Türkçeleşmiş Türkçedir” kaidesi aslında Ali Bey’in yazılarında daha önceler ileri sürülmüş tezlerden idi (Ülken, 2019, s. 391).

¹⁸³ Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu gibi dönemin aydınları Ahundzade ve Zerdabinin tebliğ ettikleri sade Azerbaycan edebi diline karşı idiler. Onların karşı olmalarının nedeni mevcut karma edebi dilin bütün Türk-Müslüman dünyasında kullanılması ve anlaşılması idi. Onlar bu dille yazıların daha çok kitlelere ulaşacağı kanaatindeydiler. Bu fikirleri İsmail Bey Gaspirallı ve Ziya Gökalp gibi aydınlar da destekliyordular. Fakat Hüseyinzade ve Ağaoğlu’nun bu fikirleri Azerbaycan Türkleri arasında o kadar da kalıcı olmadı. Onların 19 yüzyılın başlarında Osmanlıya hicretlerinden sonra sade Azerbaycan Türkçesini destekleyenler edebi yazı dilinde daha ağır basmaya başladılar (Altstadt, 2016, s. 7-14).

¹⁸⁴ Ali Bey’in edebi dilin oluşumunda yürüttüğü bu uygulamayı Azerbaycan’da beğenmeyenler de çoktu. Örneğin dönemin tanınan Azerbaycanlı şairi ve edebiyatçısı Abdullah Şaik (1881-1959) söylüyordu ki, Hüseyinzade’nin Azerbaycan’da tebliğ ettiği Osmanlıcılığı, Osmanlı edebi dilini artık birçok yerli aydınlar kabul etmemeğe ve ona karşı çıkmaya başlamıştı. Abdullah Şaik eserinde bu konuyu şöyle ifade ediyordu:

onun Türkçülüğü yanında Osmanlıcı olduğu da anlaşılmaktadır (Devlet, 2014, s. 194). Yazılarının birinde o şöyle söylüyordu:

“Biz kendi farklı şive ve lehçelerimizi ıslah ve tevhit ile kendimize mahsus ve edebi bir dil vücuda getire biliriz” (Niftaliyev, 2017, s. 98-101).

Ali Haydar Bayat'ın fikrince Ali Bey Hüseyinzade 1906-1907 yılları arasında çıkardığı *Füyuzat* dergisi ile Azerbaycan'da İdealizm cereyanını başlatmış, Azerbaycan Türk nesrine yeni bir anlayış ve güçlü bir üslup getirmiştir. Onu takip edenler sayesinde Azerbaycan edebi dili yirmi yıl zarfında Türkiye Türkçesine yaklaşmıştır (Bayat, 1998, s. 29).

Kimi fikirlere göre Sultan Abdülhamit'in Hacı Zeynelabidin Tağıyev'e etkisi ile (AHCA, 1.cilt, 2004, s. 470), kimi fikirlere göre Rusya dairelerinin baskısı ile bir yıllık faaliyetinden sonra *Füyuzat* dergisi kapatılıyor. Bundan sonra Ali Bey Bakü'de yayınlanan *İrşat* (1908), *Terakki* (1908) ve *Hakikat* (1909) gazetelerinde makaleler yayınlamakla gazetecilik faaliyetini İstanbul'a dönene kadar yürütüyor (Turan, 2008, s. 11).

Ahmet Bey Ağaoğlu da Ali Bey Hüseyinzade gibi aynı idealist çizgiden devam ederek millî matbuatın oluşumunda yakından iştirak ediyordu. O öğrenci yıllarından farklı basın organlarında gündeme gelerek kendisini genç yaşlarından bu alanda geliştire bilmiştir. Yurtdışında eğitimini tamamladıktan sonra Azerbaycan'a dönen Ahmet Bey milyoncu Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in daveti üzere 1897 yılında Bakü'ye taşınarak onun maddi desteği ile yayınlanan ve Ali Merdan Bey Topçubaşı'nın naşirliğini yaptığı dönemde (1898-1907) *Kaspi* gazetesinde başyazar olarak çalışmaya başlıyor (Sakal, 1999, s. 15). O bu dönemde gazetenin edebi şubesinin müdürlüğünü yapmakla yanı sıra

“Ali Bey Hüseyinzade ve onun taraftarları Azerbaycan'da kendilerine yer edemiyordular. Yerli ileri görüşlü aydınlar tarafınca ciddi karşılık alarak tek-tek Türkiye'ye dönmeye başladılar. Türkiye'de Sultan Abdülhamit'i Genç Türkler tahttan düşürüp Selanik kalesine hapsettikten sonra Ali Bey Hüseyinzade de Türkiye'ye döndü” (Şaik, 1961, s. 140).

“Müslüman Sohbetleri”, “Müslüman Halklarının Durumu” başlıklı seri yazılar yazıyor. Aynı zamanda Ağaoğlu Azerbaycanlı münevverlerden olan Muhammet Ağa Şahtahtlı'nın Tiflis'te yayınladığı *Şark-i Rus* gazetesinde, Kalküta (Hindistan) ve Kahire (Mısır) basınında da yazılar yayınlıyordu.

“Neşr-i Maarif” cemiyeti Osmanlı devleti ile de sıkı irtibatta olup, esasen eğitim dalında bu ülkenin tecrübelerinden faydalanmayı arzu etmiştir. İstanbul'a gönderilen mektuplardan da görülüyor ki, teşkilat okullarda eğitim dili olarak Farsça gerçekleştirilmesini yanlış olduğunu ve bundan sonra Osmanlı Türkçesini uygulamayı planladığını, bu nedenle de onlara Osmanlı'da okutulan derslikleri ve Osmanlı maarif programının gönderilmesi istenmiştir. Ayrıca yine bu müracaatlarda Osmanlı'dan Azerbaycan'a okul müdürleri ile öğretmenlerin gönderilmesi de isteniyordu (ODATHAMDAB, 2.cilt, 1993, s. 216-217).

Ahmet Bey Ağaoğlu'nun yazıları dönemin şartlarına göre çok önemli ve kendisine tehlike yaratacak konuları ışıktandırıyor. Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in maddi desteği ile 1905 yılında Azerbaycan Türklerinin millî fikriyatında önemli yer tutan *İrşat* gazetesini yayınlamaya başlıyor. Bu gazetede yazılarında Azerbaycan Türklerinin fikri olarak gelişince millet olarak gelişeceğini, daha sonra ise Avrupa'da olduğu gibi sanayinin gelişimi ile işçi sınıfının oluşması ile nasyonalizmden sosyalizme geçileceği fikirlerini paylaşıyordu (Swietochowski, 1988, s. 86-87). Ağaoğlu gazeteye Azerbaycan Türklerinin aynı dönemde faaliyet gösteren ünlü aydınlarını bu gazetede bir araya getire bilmiştir. Neriman Nerimanov, Mehmet Emin Resulzade, Üzeyir Bey Hacıbeyli, Ömer Faik Numanzade, Mirza Alekber Sabir¹⁸⁵, Muhammet Hadi¹⁸⁶ gibi isimler *İrşat* gazetesinde yazılar yayınlıydular. Bir dönem 1907 yılında kapatılan gazete

¹⁸⁵ Mirza Alekber Sabir (1862-1911) – ünlü Azerbaycanlı şair, eğitimci, filozof, münevver. Azerbaycan edebiyatında mizah şiirlerinin ustası gibi daha çok tanınır. Eğitimini ünlü eğitimci ve şair Seyit Azim Şirvani'nin “Usul-i Cedit” okulunda aldığı için hocasından çok etkilenmişti.

¹⁸⁶ Muhammet Hadi (1879-1920) – ünlü Azerbaycanlı şair, münevver, Azerbaycan'da idealist akımın önde gelen isimlerinden biri. Rus ordusunun terkinde Azerbaycan Türklerinden ibaret kurulan “Tatar Atlı Alayının” imamı görevini de icra etmiştir.

1908 yılında tekrar yayınlanmış ve her sayısı üç bin nüshayı bulmuş, yayınlandığı dört yıl zarfında toplam 536 sayı gün yüzü görmüştür (Devlet, 2014, s. 241-242).

Azerbaycan basın tarihinin daha bir ünlü ismi ise Ali Merdan Bey Topçubaşı olmuştur. Faaliyetleri onu millî burjuvazi ile yaklaştırmış ve bu onun 1898 yılında Bakü'de 1881 yılından Rusça yayınlanan, Rusya'nın en önemli ekonomi gazetelerinden sayılan *Kaspi* gazetesinin yayıncısı ve baş editörü görevine getirilmesi ile sonuçlanmıştı (Yagublu, 2011, s. 17)¹⁸⁷. Bu olay gelecekte bu önemli yayın organının Bakü'de millî burjuvazinin çıkarlarına hizmet edeceği anlamına geliyordu. Bunun için gazetenin bundan sonraki dönemini araştırmacılar "Müslüman Kaspi" adlandırıyorlar. Burada şunu da söylememiz gerekiyor ki, Alimerdan Bey editör olarak çok başarılı olmuştur. Bunu *Kaspi* gazetesinin onun editörlüğü döneminde baskı sayısının artımı ile de göre biliriz. Örneğin bu gazete 1899 yılında 2500, 1900-1902 yıllarda 3500, 1904 yılında 5100, 1906 yılında ise 10.000 sayı ile yayınlanmıştı (Yagublu, 2011, s. 34). Gazete; yerel ve devlet işleri hakkında başyazı, günlük haberlerin özeti, Rusya ve dış ülkelerde petrol işi, posta, nesir eserleri, kronik, ilanlar şubelerinden oluşuyordu (Yagublu, 2011, s. 17). 38 yıl faaliyet gösteren *Kaspi* gazetesi Rusça yayınlanmasına rağmen Azerbaycan'ın toplumsal-siyasi ortamını derinden etkileye biliyordu¹⁸⁸. Gazeteye dönemin birçok Azerbaycanlı münevverleri emektaşık ediyordu. Bunlar arasında Hasan Bey Zerdabi, Neriman Nerimanov,

¹⁸⁷ Bakü'de uzun yıllardan beri yayınlanan bu gazete hep Rus editörler ve yayıncılar tarafından yayınlanmıştır. Topçubaşı'nın bu göreve getirilmesinden bir yıl önce Kafkasya'nın bu önemli basın organının baş editör Sokolinski 1897 yılında vefat ediyor. Bu fırsatı kollayan Azerbaycanlı millî burjuvazisinin önde gelen isimlerinden milyoncu Hacı Zeynalabidin Tağıyev gazetenin imtiyazlarını satın alıyor. Ali Merdan Bey Topçubaşı'nı da bu gazetenin başına o getiriyor (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 407).

¹⁸⁸ 1886 yılında baş editör Kuzmin gazetenin *Çırak* adlı Türkçe ilavesini de yayınlamak istenilmişse de hükümet tarafınca bu istek kabul edilmemiştir (Yagublu, 2011, s. 18).

Necef Bey Vezirov, Mirza Muhammet Tağı Sıtkı¹⁸⁹, Muhammet Ağa Şahtahtlı¹⁹⁰, Feridun Bey Göçerli, Üzeyir Bey Hacıbeyli gibi ünlü isimleri görebiliriz. Bu aydınlar Azerbaycan Türklerinde millî fikriyatın gelişiminde çok sayıda yazılarla gündeme geliyordular (Yagublu, 2011, s. 19-20). Örneğin Muhammet Ağa Şahtahtlı “*Kafkas Ötesi Müslümanları Nasıl Adlandırsak?*” başlıklı yazısında soruyu şöyle cevaplandırıyor ve yeni şekillenen Azerbaycancılık düşüncesini de gündeme getiriyordu:

“Kafkas Ötesi Müslümanlarına ad vermek isteyenler son zamanlar Kafkasya’da onları “Tatar” adlandırmaya başladılar. Bu yeni adı uğurlu hesap etmek olmaz. Kafkas Ötesi Türkleri ve Tatarları arasında eyaletler dâhilinde dil, görünüş, adet ve ahlak açısından büyük farklar vardı. Kafkas Ötesi Müslümanlarının konuştuğu dil Türk grubuna aittir ve aşağıdaki başlıca şivelere bölünür: Osmanlı, Selçuk, Azerbaycan... Kafkas Ötesi Türkleri daha kadimdir ve Fars denen bu halklar birbirinden dil açısından farklıdırlar, Türkçe ve Farsça kendi aralarında tam farklıdırlar. Her şeyden önce mümkündür ki, Kafkas Ötesi Müslümanlarını Azerbaycanlılar, onların dilini ise Azerbaycan dili adlandıralım” (Kaspi, 1891, No-93).

Topçubaşı birçok millî konulara değindiği gibi, millî edebiyatın basılarak yaygınlaştırılmasını, yani millî matbaaların çoğaltılmasının önemini “*Azerbaycan Tatarlarının Edebiyatı*” başlıklı yazısında şöyle ifade ediyordu:

“Şu açıdan bizim Müslümanlar arasında yayınevi şirketlerinin yaratılmasına büyük ihtiyaç var. Bu şirketler doğma edebiyat örneklerinin yayınıni kendi üzerine götürebilirler. En acı olan ise şu ki,

¹⁸⁹ Mirza Muhammet Tağı Sıtkı (1854-1903) – Azerbaycanlı aydın, eğitimci, şair, yazar, düşünür. Ordubat ve Nahçıvan kentlerinde “Usul-i Cedit” mekteplerinin kurucusu olmuştur; Ordubat’da 1892 yılında “Ehter” mektebi, Nahçıvan’da 1894 yılında “Terbiye” mektebi.

¹⁹⁰ Muhammet Ağa Şahtahtlı (1846-1931) – ünlü Azerbaycanlı bilim adamı, siyasetçi, gazeteci, münevver, filozof, *Şark-i Rus* gazetesinin kurucusu ve baş editörü.

münevver Müslümanlar konunun önemine katıyen dikkat etmiyorlar”
(Kaspi, 1903, No-232).

Topçubaşı millî matbuatın gündem sorunlarını siyasi faaliyetlerinde de dile getiriyordu. Örneğin Rusya iç işleri bakanı Aleksandr Buligin'e taktim edilmek üzere hazırladığı 17 maddelik *“Müslümanların İhtiyaçları Hakkında Arzuhâlde”* birçok millî taleplerle yanı sıra Ana dilinde basın özgürlüğü haklarını da ifade ediyordu (Hasanlı, 2017, s. 54). Ali Merdan Bey Petersburg'dayken gerçekleştirdiği görüşmeler millî basın açısından da çok verimli olmuştur. Örneğin Kafkasya genel valiliğine bu dönemde yeni atanan Kont İllarion Vorontsov-Daşkov'la görüşte delegasyon adına konuşan Topçubaşı Türkçe günlük *Hayat* gazetesinin yayınlanması için izin ala bilmiştir (Hasanlı, 2017, s. 55).

Millî matbuatın oluşumunda imza atanlardan biri de Mehmet emin Resulzade olmuştur. Gerçekçi görüşleri paylaşan Resulzade genç yaşlarında siyasi faaliyete başladığı gibi millî yönde aydınlatıcı yazıları ile dönemin basınında da gündeme geliyordu. O *Şark-i Rus*, *Himmet*, *Tekâmül* gibi gazete ve dergilerde yazılar yayınlıyor, yazılarında birçok millî haklarla yanı sıra milleti için söz, matbuat özgürlüğü talep ediyordu. Örneğin *“Kendi Muhabirlerimizden”* başlıklı yazısında milletin derdinî dile getirecek matbuata ihtiyacın olduğunu vurgularken *Şark-i Rus* gazetesinin önemini şu sözlerle ifade ediyor:

“Şükür ve bin kere şükür! Ki biz Kafkasya Müslümanları da bir gazete sahibi olduk” (*Şark-i Rus*, 2 Mayıs 1903).

Resulzade Ekim 1915 yılından itibaren Azerbaycan Türklerinin millî fikriyatında, siyasi ve toplumsal hayatında önemli rol oynamış *Açık Söz* gazetesini yayınlıyor. Bu gazete “Müslüman” ve “Tatar” ifadeleri yerine “Türk” sözünü kullanıyor, millete “Sen Türk'sün” diye hitap ediyor, kendisini “haftalık Türk gazetesi” olarak

tanımlıyordu¹⁹¹. Resulzade “*Tutacağımız Yol*” başlıklı yazısında şöyle söylüyordu:

“*Vahşetlerine şahit olduğumuz büyük muharibe büyük bir hakikat-i esrimizin milliyetçilik esri olduğunu ispat etti*” (Açık Söz, 1915, No-1).

Yine dönemin gerçekçi aydınlarından olan Celil Mehmetkuluzade yazmış olduğu edebi eserleri, gazeteci ve eğitimci faaliyeti ile her ne kadar Azerbaycan Türklerinin millî fikriyatının gelişiminde büyük bir yer tuttuysa, bir o kadar da onun 7 Nisan 1906 yıldan itibaren yayınlamış olduğu *Molla Nasreddin* dergisi tutmuştu. Bu dergi tekçe Azerbaycan’da değil, Türk-Müslüman dünyasında mizah gazeteciliğinin esasını koymuştur. Dergi tekçe Azerbaycan toplumuna değil, bütün Müslüman dünyasına hitab ettiğini yayınlanan ilk sayısında “*Sizi söyledim ve geldim, ey benim Müslüman kardeşlerim*” sloganı ile beyan ediyordu (Mehmetkuluzade, 1961, s. 9). Dergide Mirza Alekber Sabir, Neriman Nerimanov, Abdürrahim Bey Hakverdiyev, Mehmet Sait Ordubadi¹⁹², Ömer Faik Numanzade, Ali Nezmi¹⁹³, Alikulu Gamküsar¹⁹⁴ gibi dönemin ünlü yazar ve gazetecileri emektaşlık etmişler. Dergide Oskar Şmerling, İyosif Rotter, Azim Azimzade¹⁹⁵ gibi karikatürleri çizen ressamlar faaliyet gösteriyordular (Seferova, 2016, s. 17). Bu ünlü kişilerin faaliyeti, tabii ki de derginin çok güçlü bir gerçekçi edebi-fikri harekete çevrilmesine ve “Molla Nasreddinciler” edebi okulunun yaranmasına neden olmuştur (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 207-209). Büyük popülerlik kazanan *Molla*

¹⁹¹ Mirza Bala Mehmetzade’nin fikrinde bununla da “ümmeçilik” dönemi resmen kapanarak “milliyetçilik” dönemi başlamış oluyordu (Mehmetzade, 2018, s. 56).

¹⁹² Mehmet Sait Ordubadi (1872-1950) – ünlü Azerbaycanlı yazar, şair, gazeteci. Daha çok tarihi romanları ile tanınmaktadır.

¹⁹³ Ali Nazmi (1878-1946) – tam ismi Ali Muhammet oğlu Mehmetzade olan Ali Nazmi Azerbaycan’ın bilinen şairi, aydın, dilci bilim adamı, edebiyatçısıdır.

¹⁹⁴ Alikulu Gamküsar (1880-1919) – tam adı Alikulu Meşhedi Alekber oğlu Necefov olan Gamküsar Azerbaycan’ın bilinen şair, yazar, gazeteci, aydın kişilerden biridir. Nahçıvan’ın ünlü aydın sülalelerinden olan Necefovların yetirmesidir.

¹⁹⁵ Azim Azimzade (1880-1943) – Azerbaycan’ın ünlü ressamı, Azerbaycan ressamlık sanatında karikatür tarzının esasını koyan sanatçı.

Nasreddin 1909 yılında baskı sayısı 4 bine ulaşmakla Rusya genelinde bir Türk dergisi olarak rekor sayıya ulaşmıştır. (Devlet, 2014, s. 244).

Azerbaycan Türkçesinde, Arap alfabesiyle yayınlanan *Molla Nasreddin* derginin temel konuları millet ve demokrasinin yanında yer almakla, Rusya İmparatorluğu'nun sömürge siyasetini, monarşi idari usulünü, üst sınıfın hükümlanlığını, muhafazakârlığı, hurafeni, cehaleti olup, dönemin toplumsal sorunlarını mizah ile kırbaçlıyordu. Bu dergi Osmanlı padişahı Abdülhamit'i, İran şahı Muhammed Ali Şahı, Çarlık Rusyası'nın bakanlarını hicvediyordu (Devlet, 2014, s. 244). Dergi Azerbaycan Türklerinin millî uyanışında, toplum arasında özgürlük düşüncelerinin yayılmasında büyük rol oynadığı gibi, eğitim ve kültürün gelişimini, kadın haklarını, Türkçenin korunması ve gelişmesini tebliğ ediyordu. Derginin ana konu olarak tebliğ ettiği halkçılık ve özgürlük fikirleri ona yalnız Azerbaycan'da değil, yurt dışında da büyük ün kazandırmıştır.

Bu dönemde her keste olduğu gibi Mehmetkuluzade de faaliyetlerinden dolayı Rus irticası tarafınca baskı ve tehditlere maruz kalmıştır. Çar hükümeti sürekli onu mahkemelerde sorguya çekiyor, çalıştırdığı "Gayret" matbaasında aramalar yapıyor, bazen de *Molla Nasreddin* dergisinin yayını durduruyordu. Bu nedenle dergi farklı zamanlarda kısa aralarla da olsa toplamda 25 yıllık bir yayın hayatı yaşamıştı. Derginin 340 sayı Tiflis'te (1906-1917), 8 sayı Tebriz'de (1921), 400 sayı ise Bakü'de (1922-1931) olmakla toplam 748 sayı yayınlanmıştır (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 192, 207).

Molla Nasreddin dergisinin göstermiş olduğu faaliyeti doğal olarak mevcut Rus hükümetini rahatsız etmeye bilmezdir. Bu nedenle dergi sürekli baskılara uğrar, defalarca kapatılır, bazı sayıları devletçe müsadere edilir, yayın kurulu mahkemelik olur, ceza alıyordu. Fakat bu baskı ve sansürlere rağmen derginin Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın birçok yerlerinde olduğu gibi Rusya İmparatorluğu'nun her köşesinde, Müslüman Doğusu'nda çok sayıda okurları vardı. 1906 yılından İran'a sokulması yasaklanan *Molla Nasreddin* Orta Asya, Kırım, Kazan, Ufa, Heşterhan, Orenburg, Osmanlı, Mısır, İran, Hindistan gibi coğrafyalara ulaşıyordu (Devlet, 2014, s. 244).

Dergiye karşı devam eden sansür ve baskılara karşı Celil Mehmetkuluzade'ni dönemin aydınları yalnız bırakmıyor, desteklerini her zaman ifade ediyorlardı.

Örneğin Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin *İrşat* gazetesinde yazıyor:

“Molla Nasreddin, hak ve hakikatin timsalidir, onu susturmak mümkün değildir. ... Yani Molla Nasreddin doğru söz neyse onu konuşuyor. Hak ile hakikat acı olduğundan bu durum sürekli lezzetli yemeklere alışan hükümetimizin hoşuna gitmiyor” (İrşat, 1906, No-169).

Dergi hakkında yine *Tercüman* gazetesi şöyle yazıyordu:

“... “Molla Nasreddin” milletimizin terakkisini revacı arzu ettiği aşikârdır” (Tercüman, 1907, No-72).

Dergi 1920 yıldan sonra Sovyetler döneminde de uzun zaman yayınlanmış, ama bu yayın dönemi sırf Sovyetlerin siyasi çıkarlarını karşıladığı için kullanılmış ve bir süre sonra 1931 yılda yayını durdurulmuştur.

Azerbaycan'da Türkçe millî matbuatın oluşumunda müstesna yerlerden biri de Neriman Nerimanov'a aittir. Genç yaşlarından itibaren dönemin basın organlarına yazıları ile gündeme gelen Nerimanov Ana dilinde gazetenin yayınlanmasının önemini *“Müslüman Aydınları Hakkında birkaç Söz”* başlıklı yazısında şöyle ifade ediyordu:

“...benim düşüncemce, Güney Kafkasya için Azerbaycan dilinde hiç olmazsa bir gazete yayınlansın ve Rusya Müslümanlarına ait olan geçerli meseleler o gazetede tartışılsın. Bu hem halkın, hem de hükümetin hayrına olurdu” (Kaspi, 1896, No-25).

Nerimanov eğitimde olduğu gibi basında da temiz edebi anadilinin savunucusuydu. O anadili hakkında fikirlerini ve ona olan sevgisini I. Kafkasya Müslüman Öğretmenleri Kurultayı'nın açılması münasebetiyle 1906 yılında yazdığı *“Bir Gün”* başlıklı yazısında şu cümlelerle ifade ediyordu:

“Anadilim! Ne kadar dost, ne kadar büyük bir güç! Anadili! Bir dil ki, seven bir vücut sevdasını, aşkını, şefkatini o dille anlatır. Bir dil ki, sen daha beşikteyken bir ninni şeklinde kendi ahenk ve güzelliğini sana duyurur. Ruhunun en derin köşesinde nakış işler! Bir dil ki, hayat ve evren hakkında önce dil sayesinde bir fikir edinîrsin, cismin ve ruhunun ihtiyacı olan şeyleri o dille istersin...” (Hayat, 1906, No-181).

Millî matbuatın oluşumunda büyük emek harcayan kişilerden biri de Nesib Bey Yusufbeyli olmuştur. Gazetecilik faaliyetine kayınpederi olan İsmail Gaspıralı'nın yanında başlamıştı. O öğrenci yıllarından 1912 yılına kadar bazı dönemlerde aralıklarla Bahçesaray'da yaşamış ve *Tercüman* gazetesinde çalışmıştı (Hablemitoğlu, 1998, s. 46-49). Nesib Bey gazetede genelde Rusya'da Türk-Müslümanların aydınlanma hareketinden yazıyordu. Ana dilin önemini öne çıkaran Nesib Bey şöyle yazıyordu:

“Buna binaen her ilimli adam kendi yazısını, kendi edebiyatını, kendi tarihini bilmeyi özü için farz hesap edecektir ve bu yolda var kuvveti ile çalışacaktır. Aksi surette ilmin ve vüsatlı fikrin yokluğuna hükmedeceğiz, vesselam” (Tercüman, 1907, No-23).

Nesib Bey Yusufbeyli *Tercüman* gazetesinde aydınlanma konusu ile yanı-sıra Ana dilde basını da eleştiriyordu. Örneğin *“Matbuat”* başlıklı makalesinde Rusya'da yayınlanan Müslüman mizah dergilerini, özellikle *Molla Nasreddin* dergisini değerlendiriyor ve Müslüman toplumunun şuurunda derin bir iz bıraktığını söylüyordu (Tercüman, 1909, No-36). Başka bir sayıda ise yazısına devam ederek *Yulduz* adlı Tatar dergisinin baş editörü ile yine *Molla Nasreddin* dergisi konusunda polemik yaparak önemli tahlil ve tespitlerde bulunuyordu (Tercüman, 1909, No-40).

Azerbaycan millî matbuatında önemli rol oynayan Üzeyir Bey Hacıbeyli de genç yaşlarında gazete ve dergilerde genelde eğitim ve aydınlanma konuları üzerine olmakla gündeme gelmişti. O *İrşat*, *Hakikat*, *Terakki*, *Yeni İkbal* gibi dönemin birçok gazetelerine Azerbaycan toplumunda mevcut sorunları ışıktandırmakla kalmıyor, bu sorunların çözüm yollarını da göstermeğe çalışıyordu (Seferova,

2016, s.19-20). Dönemin zor şartları altında yenilikçi ve aydınlanma konularında yazılar yazarak yayınlayan Hacıbeyli “*Basın Hürriyeti*” başlıklı yazısında üzerinde baskı olarak gördüğü sansürden şöyle yazıyordu:

“Malumdur ki, Rusya diğer halkların basınına bir hükümet sansürü tarafından baskı yapıldığı halde, biz Müslümanların basını iki sansür kararlarına tabi olmak sorundadır. Ki, onlardan biri hükümet, diğeri millet sansürü” (İrşat gazetesi, 1 Mart 1907).

Üzeyir beyin basın alanında en büyük başarısı ise 1918 yılında kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmi devlet yayın organı olan *Azerbaycan* gazetesinin baş editörü olarak çalışması olmuştur. 16 Ocak 1919 tarihinde gazetenin 89 sayısından itibaren baş editörlük yaptığı bu gazetede birçok sayıda toplamda 68 makale de yazmıştır (Yagublu, 2018, s. 438). Gazetenin ilk baş editörü ise kardeşi Ceyhun Hacıbeyli olmuştur. Üzeyir Bey Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bolşevik Rusyası tarafından işgaline kadar¹⁹⁶ (27 Nisan 1920) bu gazetenin baş editörü olarak çalışmıştır (Aydınoğlu, 2017, s. 371). Bu zaman zarfında Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin *Azerbaycan* gazetesinde Azerbaycan tarihine, siyasi durumuna, ekonomisine, endüstrisine, maarif ve kültürüne ait yüzlerce makale yazmıştır. Üzeyir Bey'in millî meseleleri ışıklandıran “*Önemli Meseleler*”, “*Partimize*”, “*İstiklal ve İstiklal Umudu*”, “*Tarihi Günümüz*”, “*Andronik Meselesi*”, “*Vazifemiz Nedir*”, “*Lenkeran Faciası*”, “*Fitneler Karşısında*”, “*Nahçıvan ve Karabağ*”, “*Karabağ Hakkında*”, “*İçimizdeki Denikinler*”, “*Ermenistan ve Azerbaycan İlişkileri*” vb. yazıları yazmıştır (AHCA, 1.cilt, 2004, s. 434-436).

Görüldüğü gibi 19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türklerinde millî matbuatın gelişimi hızla artmağa başlamıştır. Bunun bir nedeni aydınların artmasıydısa, bir başka nedeni ise millî burjuvazinin basını himaye etmesiydi. Millî matbuatın güçlenmesi kendiliğinde Azerbaycan Türkleri arasında ortak edebi Türkçenin gelişmesine de büyük tepki göstermiştir.

¹⁹⁶ 27 Nisan 1920.

3.2.4. Millî Kimlik ve Kurumsallaşma

Azerbaycan'da 19. yüzyılın sonları – 20. yüzyılın başlarında toplum arasında gelişen millî kimlik fikriyatının etkisi ile kurumsallaşma süreci de hızlanmaya başlamıştır. Artık Azerbaycan Türkleri millî kimliklerini korumak, yaşatmak ve millî yönde yardımlaşmak yolu ile millî varlıklarını koruya bilmeleri için örgütlenmenin önemli olduğunun farkına varıyorlardı. Dönemin önde gelen genç aydınlarından olan Üzeyir Bey Hacıbeyli “*Lider Gerekir*” başlıklı yazısında haklı olarak şu soruyla topluma hitab ediyordu:

“... Acaba bizim milletimizi ileri götürecek kimdir? Hani bizim başımızda duran parti, yahut partiler? ... Bizim de diğer milletlerde olduğu gibi önder partimiz olmazsa, acaba ilerleme ve yenilik edebilir miyiz? ... Burada milleti ileri sürüklemeyi bilen kuvvet gerekir!..”
(Terakki, 5 Ağustos 1908).

Bu türlü örgütler millî duygular üzerine kurulduğu için genelde üyelerin hangi sınıfı temsil etmesi o kadar da önemli olmuyordu. Tarih itibarıyla aynı kültürü, dili paylaşan beyzadeler, ruhaniler, münevverler, zenginler, işçiler, köylüler de aynı çatı altında birleşmeği başarıyorlardı. Tabii ki, bu örgütleri kuran ve önderlik edenler her daim toplumun yetiştirdiği münevverler oluyordu. 19. yüzyıl boyunca edebi meclislerde bir araya gelen aydınlar Hasan Bey Zerdabi'den sonra yardımlaşma ve aydınlanma derneklerinde bir araya gelmeğe başlamıştı. Zerdabi geleneklerini devam ettiren Azerbaycanlı aydınlar ilerleyen zamanlarda bu örgütleri siyasi teşkilatlara çevirebilmişler.

Dönemin en başarılı teşkilatçılardan biri de Ahmet Bey Ağaoğlu olmuştur. Rusya, Fransa ve Osmanlı'da topladığı zengin tecrübesi ile millî kurumsallaşma açısından Azerbaycan'da büyük katkılarda bulunmuştur. Ahmet Bey 1896 yılında Azerbaycan'a döndükten sonra burada kurulan “Necat”, “Neşr-i Maarif”, “Saadet” gibi hayır cemiyetlerinin teşkili ve faaliyetlerinde yakından iştirak ediyordu. Örneğin kurucusu olduğu “Neşr-i Maarif” adlı cemiyet ile Azerbaycan'ı şehir şehir

dolaşarak birçok yerde bu teşkilatın şubelerini açmış, halkı ve zenginleri eğitim seferberliğine seslemiş, “Usul-i Cedit” mektepleri fikrini tebliğ etmiş, derslerin Ana dilinde, yani Türkçe gerçekleştirilmesine çaba göstermişti (Sakal, 1999, s. 15-16). Bu cemiyet Osmanlı devleti ile de sıkı irtibatla olup, eğitim alanında bu ülkenin tecrübelerinden faydalanmayı hedeflemişti. İstanbul’a gönderilen mektuplardan da görülüyor ki, teşkilat okullarda eğitim dili olarak Farsça gerçekleştirilmesini yanlış olduğunu ve bundan sonra Osmanlı Türkçesini uygulamayı planladığını, bu nedenle de onlara Osmanlı’da okutulan derslikleri ve Osmanlı maarif programının gönderilmesi istenmiştir. Ayrıca yine bu müracaatlarda Osmanlı’dan Azerbaycan’a okul müdürleri ile öğretmenlerin gönderilmesi de isteniyordu (ODATHAMDAB, 2.cilt, 1993, s. 216-217).

Ahmet Bey gelecekte teşkilatçılık yeteneğini siyasi örgütlerin kurulmasında da kullanmıştı. Onun da kurucusu ve liderlerinden olduğu teşkilatlardan biri de Azerbaycan tarihinde önemli yer tutan “Difai”¹⁹⁷ teşkilatı olmuştu. Bu teşkilat 1905 yılının sonbaharında Çar Rusya’sının teşvikiyle Ermeni-Taşnak çetelerinin Azerbaycan Türklerine karşı türettiği terör ve katliamları önlemek amacı ile Gence’de kurulmuştu. Ermenilerin saldırgan hareketleri Azerbaycan Türklerinde nefis-i müdafaa şuurunu uyandırmış ve millet siyasi bir teşkilat etrafında toplanma ihtiyacını his etmeğe başlamıştır (Devlet, 2014, s. 168-169). Aynı yılda yayınlanmış olan teşkilat bildirisinde Ermeni resmlerine hitaben şu ifadeler yer alıyordu:

“Taşnak fırkası emin olsun ki, hiçbir zaman biz kendi milletimizin harabeleri ve külü üzerinde Ermeni milletinin saadet ve hoşgüzeranlık kurmasına yol vermeyiz” (Mehmetzade, 2018, s. 44).

Yaklaşık yirmi bin milise sahip bu teşkilat Şii ve Sünni arasındaki ayrımı kaldırıp bütün İslamcılarının ittihadını hedef almış gizli kuruluş olmuştu (ODATHAMDAB, 2.cilt, 1993, s. 213-214). “Difai” teşkilatının kurulmasında Şefi Bey

¹⁹⁷ Teşkilatın az bilinen isimlerinden biri de “Cemiyet-i İttihadiye-i İslamiye” idi (ODATHAMDAB, 2.cilt, 1993, s. 213-214).

Rüstembeyli¹⁹⁸, İsmail Han Ziyadhanlı¹⁹⁹, Nesib Bey Yusufbeyli, Halil Bey Hasmehmetli²⁰⁰, Hasan Bey Ağazade²⁰¹ gibi millî fikriyatın gelişimine hizmet etmiş dönemin önde gelen isimleri var idi (Swietochowski, 1988, s. 72).

“Difai” teşkilatı hemen hemen bütün Azerbaycan eyaletlerinde silahlı olarak örgütlenmiş ve Ermenilere karşı savaşıyordular. Teşkilatın gizli bildirisinde kanlı olaylardan Rusya sorumlu tutulduğu için, Ermenileri himaye eden Şuşa general-gubernatoru Goloşapov, Nahçıvan kaza reisi Albay Engel, Gence vali müşaviri Kreşinski, Gence polis müdürü Bannikov, savcı Çunyakin, başka bir polis müdürü Felikinski gibi birçok makam sahibi Ruslar da öldürülmüştür. Bu teşkilat “Satgin”²⁰² olarak adlandırdığı Rus-Ermeni işbirlikçisi Azerbaycan Türklerini de affetmiyordu. Örneğin Azerbaycanlıları Ruslara ihbar eden cezaevi imamı Atakişi teşkilat üyeleri tarafınca infaz edilmiştir (Sakal, 1999, s. 22) (Ahmet, 2015, s. 117). Burada biz bu teşkilatın yalnızca Ermeni tecavüzüne karşı değil, genel anlamda Azerbaycan Türklerine karşı baskı uygulayan her kese, başta Rus sömürgesine karşı kurulmuş bir kuruluş olduğunu görüyoruz²⁰³.

¹⁹⁸ Şefi bey Rüstembeyli (1893-1960) – dönemin önde gelen Azerbaycanlı siyasilerinden biri ve devlet adamı. Bolşevik işgalinden sonra muhacir Azerbaycanlı faal.

¹⁹⁹ İsmail Han Ziyadhanlı (1867-1920) – dönemin önde gelen Azerbaycanlı siyasilerinden biri, diplomat ve devlet adamı. Bolşevik işgali sonucunda tutuklanarak kurşuna dizilmiştir.

²⁰⁰ Halil Bey Hasmehmetli (1873-1947) – dönemin önde gelen Azerbaycanlı siyasilerinden biri ve devlet adamı. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin adli ve içişleri bakanı olmuştu. Bolşevik işgalinden sonra muhacir Azerbaycanlı faal.

²⁰¹ Hasan Bey Ağazade (1875-1920) – dönemin önde gelen Azerbaycanlı siyasilerinden biri, münevver, eğitimci, doktor, gazeteci ve devlet adamı. 1920 yılında Tiflis’te Ermeni çeteleri tarafınca öldürülmüştür.

²⁰² Hain, satılmış.

²⁰³ “Difai”nin ne kadar ciddi bir kuruluş olduğunu ve karşısına milli hedefler koyduğunu anlamak için onun programına bakmak yeterlidir. Burada teşkilat Rusya’nın el koyduğu cami, medrese ve vakıflara ait emlakın iade ettirilmesini, hükümet arazilerini işleyen köylülerin toprak üzerinde tam tasarruf hakkını elde etmelerini, köylülerin mülklerini satıp istedikleri memlekete gitme haklarının verilmesini, Kafkasya’da Hristiyanlara verilen hakların aynısını Müslümanlara da verilmesi talepleri, Müslümanların hukukunu ihlal edecek olanlara karşı ise birleşmek ve mücadele vermek gibi maddeler yer alıyordu (ODATHAMDAB, 2.cilt, 1993, s. 214).

Olayların büyüyerek savaş haline girme tehlikesini önlemek için Kafkasya'nın genel valisi Kont Vorontsov-Taşkov Tiflis'te 1906 yılının 20 Şubat tarihinde tarafları barıştırmak için kurultay gerçekleştiriyor. Kurultay 6 Mart tarihine kadar devam etmiş kurultayda Rus yetkilileri, Azerbaycan ve Ermeni delegesi iştirak ediyor²⁰⁴. Kurultayda Ermenilere karşı en sert konuşma yapan ve onların Türklere karşı yapmış oldukları kanlı cinayetleri ifşa eden Azerbaycan Türkleri adına Ahmet Bey Ağaoğlu oluyor. O Azerbaycan Türklerinin isteklerini sunarak halkların hukuki eşitliğinin temin edilmesini, Azerbaycan Türklerine karşı yapılan katliamlara son koyulmasını, "Taşnaksutyun" ve benzeri Ermeni teşkilatlarının kapatılmasını, aksi takdirde Azerbaycan Türklerinin de savuna bilmeleri için polis birliklerinin yaratılmasına izin verilmesini talep ediyor (AHCA, 1.cilt, 2004, s. 114). Kurultaydan sonra Ahmet Bey arkadaşları ile beraber Azerbaycan Türklerinin hak ve hukuklarını korumak amacı ile 1906 yılında "Difai" partisini kuruyor. Parti tüzüğünü Ağaoğlu kendisi hazırlamış ve *İrşat* gazetesinde yayınlıyor. Programda milletin düşmüş olduğu felaketler üç kısma bölünerek anlatılıyordu; Ermeni-Türk düşmanlığı, milletin cehaleti ve millî bilincin olmaması. Bu felaketlerden ise kurtuluşun iki yolu gösteriliyordu; aydınlanmak ve ittihat ederek kuvvetlenmek (İrşat, 1906, No-213).

Dönemin en güçlü teşkilatçılarından biri de Ali Merdan Bey Topçubaşı olmuştur. O 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında aktif toplumsal faaliyetler sürdürüyor, Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in başkanı olduğu "Müslüman Hayır Cemiyeti"nin üyesi, "Necat Maarif Cemiyeti"nin ise başkanıydı. Kısa zamanda siyasi teşkilatlanmalara önem vermeğe başlayan Topçubaşı 20. yüzyılın başlarında Rusya'da yaranmış kritik siyasi durumda merkezi hükümete yönelik bütün yazılı müracaatlarda hep onun imzasını görüyoruz. Birçok bildirimleri yazan da kendisi

²⁰⁴ Azerbaycan tarafında Tiflis'e gelen delegede Alimerdan Bey Topçubaşı, Kara Bey Karabeyov, Kerbelayi İsrail Hacıyev, İskender Bey Hacinski, Muhammed Ağa Vekilov, Alekber Bey Hasmehmetli, Adil Han Ziyadhanov gibi önde gelen şahıslar sırasında Ahmet Bey Ağaoğlu da bulunmuştur. Rusya hükümetini temsilen Kont Vorontsov-Daşkov'la beraber Tiflis, Gence, İrevan gubernatorları (vali), Kafkasya genel valisinin yardımcıları, Kırım sultanı Giray, General Malama, General Şirnikin, kargüzar Peterson iştirak ediyordu. Ermeni milletini temsilen ise *Müşak* gazetesinin müdürü Kalantar, Hatisov, Samson Arutyunov, Stepanov, Arakelyan, Tagiyanusov, Ter-Avanesov, arhimandrit Muradyan ve başkaları katılmışlardır (Ahmet, 2015, s. 115).

oluyor. Örneğin 1905 yılında Rusya’da kurulmasına izin verilen Duma’nın yaratılması için konsey toplanmasına hazırlıklar başlarken, bu konseye Azerbaycan Türklerinin de arzu ve isteklerini iletmek için Topçubaşı Petersburg’a gitmeyi düşünmüştür. Bu amaçla 17 Mart tarihinde Hacı Zeynalabidin Tağıyev’in evinde çok sayıda Müslüman aydınları ve millî burjuvazi temsilcilerinin toplantısını düzenleyerek Rusya içişleri bakanı Aleksandr Buligin’e taktim edilmek üzere 17 maddeden oluşan “Müslümanların İhtiyaçları Hakkında Arzuhal” hazırlanmıştır. Bu arzuhâlde Azerbaycan Türkleri için Ana dilde eğitim, Ana dilde mahkeme, Ana dilde basın, idari yönetimde yerli Müslümanların çalışmasına izin verilme, kent yönetimindeki üst kademelere yerlilerin seçilme, yerli Müslümanların diğer halklarla eşit haklar, Parlamentoda Bakü eyaleti için 3 mebus yeri vb. bu gibi millî haklar talep ediliyordu. Toplantıda Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu gibi aydınlar da iştirak ediyorlardı (Hasanlı, 2017, s. 54).

Ali Merdan Bey 1905 yılında Petersburg’dayken tekçe Azerbaycan Türklerinin değil, bütün Rusya Türk-Müslümanlarının arzu ve isteklerini ifade etmişti. Topçubaşı tarafından yürütülen bu görüşmeler millî çıkarlar açısından çok verimli olmuştu. Ayrıca onun iştiraki ile birçok önde gelen Rusya Müslümanları ile 8 Nisan 1905 tarihinde bir araya gelerek, gelecek faaliyetlerde daha güçlü olmak için teşkilatlanma öngörülmüştü. Bu görüşmelerden sonra “İttifak-i Müslimin”, veya bazı belgelerde yazıldığı gibi “Rusya Müslümanları İttifakı” adlı siyasi teşkilatın kurulması hakkında ilkin görüşler konuşulmuştur. Kurulması kararlaştırılan bu partinin ikinci istişare toplantısı 20 Mayıs 1905 tarihte Çistay’da Zakir Hazret adlı birinin kızının düğününde gerçekleştirilmişti. Bu düğüne Rusya’nın her tarafından çok sayıda Türk-Müslüman halkın önde gelen kişileri davet edilmiştir. Düğünde gerçekleşen istişarede parti kurulması ile alakalı görüşlerin örtüşmemesi sebebiyle sonuca varılamamış ve orada Rusya Müslümanlarının Kurultayının gerçekleştirilmesine karar verilmiştir (Devlet, 2014, s. 128).

Devamlı görüşmeler sonucunda 1905 yılının 15 Ağustos tarihinde Rusya’nın Nijniy-Novgorod şehrinde Rusya’nın değişik yerlerinden gelen Müslüman

temsilcilerin kurultayı düzenlene bilmişti²⁰⁵. Topçubaşı'nın sonralar kendi arşiv yazılarında belirttiği gibi bu kurultay Rusya Müslümanlarının siyasi açıdan teşkilatlanmasında önemli rol oynamış, her keste daha iyi geleceğe umut yaratmıştır (Topçubaşı, 2012, s. 11)²⁰⁶. Kurultaya Rusya Müslümanlarının büyük bir önem vermesini katılımcıların kalabalığından ve önde gelen isimlerin katılmasından belli oluyordu²⁰⁷. 13:00'da başlayıp 23:00'da biten kurultay Kuran-i Kerim okutulduktan sonra kısa açış konuşması ile açan İsmail Bey Gaspıralı oylama ile başkan seçilmiş, onun teklifi ile de kurultayın divan heyetine Ali Merdan Bey Topçubaşı ve Yusuf Akçura seçilmişti. Bu kurultayda ilk konuşma hakkını İsmail Bey Topçubaşı'ya vermiştir ve o Rusya Müslümanlarının siyasi, ekonomi, sosyal, kültürel, millî ve dinî sorunlarını dile getirmiştir. Rusya Müslümanlarının problemlerini teferruatlı bir şekilde ifade eden Topçubaşı konuşmasının bir yerinde şöyle söylüyordu:

“Ey müminler, ey kardeşler, bugün ben o kadar sevinçli ve memnunum ki, bu sevinç ve memnuniyetimi hiçbir şekilde anlatamam. Ben bugünü hiçbir zaman unutmayacağım. Kuşku yok ki bugünü, Rusya genelinde Müslümanlar her yıl bayram olarak kutlayacaklardır. Biz bir kökenden, bir nesilden gelen, bir tek dine iman eden Türkleriz. Batıdan doğuya kadar bizim babalarımızın yurdu olmuştur. Babalarımızın kahraman ırk olmasına rağmen, bugün Kafkasya dağlarında, Kırım bağlarında, Kazan steplerinde ve Türkistan ovalarında, babalarımızın yurdunda, kendi vatanımızda, kendi toprağımızda ihtiyaç ve taleplerimizi özgürce

²⁰⁵ “I. Rusya Müslümanları Kurultayı” olarak geçen bu tarihi olay Nijni-Novgorod'ta gerçekleştirilmesine valilik tarafınca izin verilmediği için Oka Nehrinde 300 rubleye kiralanan “Gustav Struve” adlı gemide gerçekleştirilmiştir (Hasanlı, 2017, s. 58).

²⁰⁶ Tarihçi Nesiman Yagublu'nun fikrince bu kurultayın gerçekleştirilmesi fikri aslında Ali Merdan Bey'e ait idi (Yagublu, 2018, s. 59).

²⁰⁷ Örneğin bu kurultayda Kırım'dan İsmail Gaspıralı, Kazan'dan Seyit Giray Alkin, Yusuf Akçura, Fatih Kerimi, ulema sınıfından Kadı Reşid İbrahim, Musa Carullah Bigiyev, Abdullah Apanay, zenginlerden Troisk'den Veli Yauşev, Orenburg'tan Zakir Remiyev, Ahmet ve Gani Hüseyinov kardeşleri, eski subaylardan ve mülkiyecilerden Kutlu Mirza Tevkilev, Şah Haydar Sıtlanov, Selimgerey Cantürin gibi dönemin önemli isimlerini göre biliriz (Devlet, 2014, s. 129-130).

görüşme hakkımız kalmamıştır. Lakin Allaha şükürler olsun ki, bütün fitne ve fesatlara, gaddarlıklara bakmaksızın biz bugün sular üzerinde birbirimize gönüllerimizi açma mutluluğunu yaşıyoruz, yüz yüze oturmuşuz ve birbirimize kucak açmışız. Ben tamamen eminim ki gelecekte bize sular üzerinde de buluşmaya izin vermeseler, biz gökyüzüne yöneliriz, yıldızlar arasında yer buluruz ve bugünü bayram ederiz” (Hasanlı, 2013, s. 109).

Rusya Müslümanlarının birinci kurultayı Rusya Türklerinin bir araya gelerek örgütlenmesinde, tek bir güç halinde kenetlenmesinde belirleyici bir olay olmuştur. Bu kurultayda Rusya Müslümanlarının ikinci kurultayının gerçekleştirilmesi için Ali Merdan Bey Topçubaşı görevlendiriliyor. Bir dönem Bakü'ye döndükten sonra Topçubaşı burada patlak vermiş Ermeni ve Azerbaycan Türkleri arasındaki kanlı çarpışmaların önlenmesi, Azerbaycan Türklerinin haklarının savunulması ile başarılı bir şekilde meşgul oluyor. Daha sonra ise o Çar II. Nikolay'ın 11 Aralık 1905 tarihinde Devlet Duması'nın çağırılmasına ilişkin fermanı üzerine geç kalmadan Rusya Müslümanlarının II. Kurultayının hazırlıklarına başlıyor. Acele etmenin nedeni Rusya Müslümanlarının Duma seçimlerine kadar örgütlenmesini teşkil etmek ve bu parlamentoda bir çatı altında maksimum olarak temsil olunması temin etmek idi. İkinci kurultayın ilk oturumu 1906 yılının 13 Ocak tarihinde Petersburg'da Müslüman zenginlerinden olan Hasan Habibullah'ın evinde gerçekleşiyor (Hasanlı, 2017, s. 61).

Rusya Müslümanlarının ikinci kurultayında önemli gelişme Topçubaşı tarafından Rusça hazırlanmış ve kurultayın değerlendirilmesine sunduğu kurulması hedeflenen “Rusya Müslümanları İttifakı Partisinin”²⁰⁸ 79 maddeden ibaret Programı ve 23 maddeden ibaret Tüzüğü idi (Devlet, 2014, s. 135). Kurultay bunu beğenmiş, geliştirmek şartı ile kabul edilmesi için bir sonraki kurultaya sunulmasını uygun görmüştü (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 408). Birçokları bu partiyi bir

²⁰⁸ Bu partinin Müslümanlar arasında başka bir ismi “İttifak-i el Müslim'in” idi. 1905-1907 yılları arasında faaliyet göstermiştir.

Türk partisi olarak da görüyordu. Örneğin *Tercuman* gazetesinde partiyi anlatan uzun bir yazıda şu cümlelerle karşılaşırız:

“İttifak-i Müslim’in millî ittifaktır. Rusya Müslümanlarının yüzde doksan beşi “Türk” oğlu olduklarından Türk ittifakıdır. Esası, milletçilik, nasyonalizmdir. Bu halde milletçiliği nasyonalizmi kabul etmeyenler bu ittifaka dâhil olmazlar. Bu hal şayan-ı teessüftür lakin çare ne? Herkes öz fikrini yürütmeye hürdür” (Tercüman, 1907, No-50).

Rusya’da peş-peşe gerçekleşen siyasi kargaşalar fonunda Ali Merdan Bey daha bir tarihi hadisenin organizesi ile meşguldü. Bu tarihi hadise 1906 yılının 16 Ağustosunda Nijniy-Novgorod’da resmi izinli olarak gerçekleştirilen “III. Rusya Müslümanlarının Kurultayı” idi. Bu defaki kurultay daha kalabalık olup yaklaşık 800 delege iştirak ediyor, bunlardan 500 kadarının belirleyici oy kullanma hakkı vardı. Topçubaşı bu defa da kurultayın 15 kişiden oluşan divan heyeti başkanı seçiliyor (Yagublu, 2018, s. 59). Bu defaki kurultayda ana konu “Rusya Müslümanları İttifakı Partisi” için Topçubaşı’nın hazırladığı programın kabul edilmesi meselesi olmuştu. Uzun müzakerelerden sonra, kurultaya sunulan başka programların da olmasına ve birtakım itirazlara rağmen Topçubaşı’nın sunduğu 79 maddelik program daha mükemmel görülmüş ve ufak düzeltmelerle kabul edilmiştir (Devlet, 2014, s. 144). Bununla da Rusya Müslümanlarının III. Kurultayında Rusya genelinde ilk kez olarak “Rusya Müslümanları İttifakı” gibi Müslüman bir siyasi parti kurulmuştur. Ali Merdan Bey Topçubaşı ise irade özgürlüğü, bütün Rusya vatandaşları arasında eşit haklar, kültür alanında millî gelişim gibi ilkeleri kapsayan “Rusya Müslümanları İttifakı” partisinin başkanı seçilmiştir (Mehmetzade, 2018, s. 30).

Ali Merdan Bey malum “Vıborg Beyanîyesi”ni imzaladığı için hakkında soruşturma süreci başlatılarak 6 Şubat 1907 tarihinde gerçekleşen II. Devlet Duması’na seçimlere katılması engellense de (Yagublu, 2018, s. 59)²⁰⁹, ruhtan

²⁰⁹ II. Devlet Duması’nda milletvekili olmamasına rağmen Topçubaşı’nın I. Devlet Duması’nda esasını koyduğu Müslüman Fraksiyonu tekrar kurulmuştu. Ayrıca fraksiyonda birkaç komisyon oluşturulmuştu ki, bunlardan Din komisyonuna Ali Merdan Bey milletvekili olmadığı halde başkan seçilmişti. İşin ilginç tarafı ise Ali Merdan Bey’in

düşmeyerek bu seçimde Müslümanların iştirakine büyük önem veriyor ve basında halka hitap ediyordu. Seçim günü *Kaspi* gazetesinde o şöyle yazıyordu:

“Bugün Kafkasya temsilcileri nasıl bir Duma istediklerini, iktidarın kendisi tarafından da yargılanan şimdiki devlet ve toplum yapısının nasıl bir şekilde ve hangi yönde değişeceğini söylemelidir” (Kaspi, 6 Şubat 1907).

Seçim sonrası da *Kaspi* gazetesinde seri yazılar yazan Topçubaşı bu defa Duma'ya seçilen yeni milletvekillerinden başarılı bir ekibin oluştuğunu söylüyor, özellikle parlamentoya Yelizavetpol²¹⁰ eyaletinden Fetali Han Hoylu ve Halil Bey Hasmehmetli gibi yüksek eğitilmiş hukukçuların seçilmesinin altını çiziyordu (Kaspi, 8 Şubat 1907).

1 Kasım 1907 tarihinde Çar hükümetinin büyük baskıları altında faaliyete başlayan III. Devlet Duması'nda da oluşturulan az sayıda Müslüman milletvekilinden ibaret olan fraksiyona²¹¹ resmi olarak Ufa eyaletinden seçilmiş

bu fraksiyonda milletvekillerin yapacakları faaliyet programlarını belirlemesi ve hazırlamasıydı. Bu onun Müslüman milletvekilleri arasında büyük otoritesinin göstergesiydi. Bütün Müslüman milletvekilleri onun zengin bilgi ve tecrübelerinden faydalanıyorlardı (Usmanova, Kazan, 2005, s. 171). Onun Müslüman fraksiyonu ve genel anlamda Rusya siyasi hayatında Müslüman ve Türkler için nasıl bir önemli figür olduğunu İsmail Gaspıralı'nın Topçubaşı'ya 11 Nisan 1908 yılında yazdığı mektupta da görebiliyoruz:

“Azizim Merdan! Her şeyden önce sen Petersburg'da kalmalısın... Bazı kendinî bilmezler ve yaramazlar istisna olmakla, sağlam düşünceli bütün insanlar senin Petersburg'da bulunmanın önemini anlıyor. Bunun için de sen sonradan herhangi bir olay olsa bile orada kalmalı ve faaliyet göstermelisin. Seni, senin bilgilerini, tecrübeni ve yüreğini halktan hiç kimse mahrum edemez ve şunu da bilmelisin ki, sen halka daha çok lazımsın” (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 408).

²¹⁰ Yelizavetpol tarihi Gence şehrinin 1804 yılında işgalden sonra Rusların verdikleri isimdir.

²¹¹ Şunu da söylememiz gerekiyor ki, Müslümanlar ilk parlamentoda 36, ikincide 38 milletvekili ile temsil olunmuşlarsa, Rus irticasının artması sonucunda üçüncü parlamentoda toplam 8 milletvekili ile ancak temsil oluna bilmıştirlere (Hasanlı, 2017, s. 66).

Kutluk Muhammet Tevkelov başkanlık etse de grubun işlerini yöneten yine Ali Merdan Bey olmuştu (Hasanlı, 2017, s. 66).

1909 yılında Bakü'ye dönen Topçubaşı yine aktif fakat gizli siyasi faaliyet sürdürmeğe devam ediyordu. Bu dönemde daha çok maarifçi faaliyetlerini sürdüren Ali Merdan Bey "Necat Cemiyetine", "Saadet Mektebine" başkanlık ederek millî açıdan örgütlenmeye katkıda bulunuyordu. 1914 yılının 15-25 Haziran tarihlerinde Petersburg'da gerçekleşen Rusya Müslümanlarının IV. kurultayında yine önder kişi Ali Merdan Bey olmuş, 25 Haziran'da Rusya hükümetinin Müslüman vatandaşlara karşı kasıtlı yaklaşımını ifşa eden konuşmasında şöyle beyan ediyordu:

"...biz Müslüman olmuşuz, Müslümanız ve Müslüman olarak kalacağız. Ayrıca biz, itikat ettiğimiz dinin, İslam dininin evrensel din olduğunu ve özünde devletçiliğe karşı hiçbir şey içermediğini düşünüyoruz ve düşüneceğiz" (Senyutkina, 2007, s. 457).

1917 yılının Şubat devriminden sonra Rusya'da önemli siyasi değişiklikler bütün toprakları etkiliyor, demokrasi uğruna yoğun bir mücadele başlıyor. Artık yerli yönetimde millî kuvvelerin iştirakinin önü açılmıştı. Topçubaşı bu dönemde durmadan siyasi olaylarda iştirak ediyor, Bakü'de ve genel olarak Kafkasya'da siyasi eylemlerde, meydanlarda en önde gelen isimlerden biri ve birincisi oluyor. 1917 yılının 27 Mart tarihinde Bakü'de kurulmuş Müslüman Millî Şurasının Geçici Yürütme Komitesi kurulmuş ve kurumun yönetiminde birçok ünlü Azerbaycanlılarla beraber Topçubaşı da yer almıştı. 1917 yılının Nisan 15-20 tarihlerinde Bakü'de gerçekleşen Kafkasya Müslümanlarının Kurultayı'nda divan başkanı seçilmişti. Bu kurultayın Kafkasya'da ilk kes gerçekleşmesini önemli bir siyasi olay gibi değerlendiren Ali Merdan Bey açış konuşmasında şöyle söylüyordu:

"Kafkas Müslümanlarının bugünkü kurultayı geçen yüzyılda ilk halk kurultayıdır ki, burada Kafkas Müslümanlarının özgür ifadesi duyulacaktır. Bu kurultay Kafkas'ın muhteşem geçmişini berpa etsin" (Kaspi, 1917, No-84).

1917 yılında daha bir önemli olay 1 Mayıs'ta Moskova'da bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'nın gerçekleşmesi idi. Bu kurultayın başkanlık divanında yine Topçubaşı vardı. Açış konuşmasında her zaman olduğu gibi Ruslar dışında başka milletlerin de bu devletin yönetiminde yer almalarında, özerkliğinden konuşmuştu. Onun başkanlık ettiği oturumda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucularından olan Mehmet Emin Resulzade federalizm konusunda büyük bir sunum yapmıştır. Bu sunuştan doğan teklif kurultayda oylanmaya sunulmuş ve Topçubaşı'nın da desteklediği Rusya'da federal temelde demokratik cumhuriyetin kurulması teklifi 271 aleyhine, 21 çekimser ve 446 lehine oylama ile kabul edilmiştir (Hasanlı, 2017, s. 74-75) (Ilgar, 1990, s. 163-164). Burada şunu da söylememiz gerekiyor ki, bu kurultayda Topçubaşı, Resulzade, Zeki Velidi Togan gibi kişilerin "tam özerklik", başka sözle federalizm teklifine karşı "kültürel özerklik" teklifi ile karşı çıkanlar da var idi. Fakat görüldüğü gibi millî mücadele yolunda millî özgürlük fikirleri artık daha ağır basmakta ve yayılmaktaydı.

1917 Haziran'da Bakü'ye dönen Ali Merdan Bey bu defa yeniden kurulan Müslüman Millî Komitesine gizli oylama sonucunda başkan seçilmiştir ve yılın sonuna kadar bu görevi devam ettirmişti. Aynı yılın yazında Rusya'da siyasi istikrar kötüye doğru gidince başta Kerenski olmakla geçici hükümet Moskova'da 12 Ağustos'ta Devlet Konseyinin toplantısını düzenlemişti. Bu konseyde iştirak eden Müslümanların sekiz büyük teşkilatı ve 30 milyonluk bütün Rusya Müslümanlarının lideri olarak Topçubaşı'nın konuşmacı olması her kes tarafından desteklenmişti. O 14 Ağustos'ta oturumda söz alarak bütün Rusya Müslümanları adına hazırladığı raporu sunmuştu. Konuşmasında Rusya'nın en zayıf noktası olan milletler sorununu dile getirerek özgür ve demokratik Rusya'da Avrupa devletlerinde olduğu gibi halkların eşitlik ve kardeşliği fikrinin gerçekleşeceği günün yakın olduğunu söylemişti. O Müslüman toplumunun özgür siyasi yaşam hakkı ve kendi kaderini belirleme hakkının tanımalarını Rus yetkilerinden talep etmişti (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 409) (Hasanlı, 2017, s. 77).

Sonradan Bakü'ye dönen Topçubaşı yine aktif siyasi girişimlerde bulunmuştu. 1917 sonbaharında Rusya devletini yeniden kuracak Kurucu Meclise hazırlıklar başlamıştır. Bu meclise birçok önde gelen Azerbaycanlı aydınlarla beraber

Topçubaşı da seçilmişti. Gerçekleşen seçimlerde Ali Merdan Bey²¹² başta olmakla Müslüman Millî Komitesi ve Müsavat Partisi adayları Güney Kafkasya Müslümanlarının yüzde 63 oranında oy toplayarak büyük bir zafer kazana bilmişler (Hasanlı, 2013, s. 274-275). Fakat 1918 yılının 6 Ocak tarihinde Bolşevik rejimi Kurucu Meclisi fesheden karar kabul etti ve böylece Rusya'da milletler sorununun çözümü yolunda umutlar da suya düşmüş oldu.

Ali Merdan Bey kuruculuk, örgütlenme işlerini 1918 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra da devam ettirmişti. Onun bu yönde en büyük başarısı ise Azerbaycan'ı Paris barış konferansında delege başkanı olarak temsil etmesi olmuştu. 1919 yılın Nisan ayında İstanbul'dan Paris'e yolcu olan Azerbaycan Delegesi Topçubaşı'nın aktif faaliyetleri sonucunda verimli girişimlerde bulunmuşlardı (Yagublu, 2018, s. 65). Ali Merdan Bey'in haklı olarak söylediği gibi, hiçbir delegeni İtilaf devletlerinin başkanları kabul etmediği halde cumhuriyetin kuruluşunun birinci yıldönümü günü, yani 28 Mayıs'ta ABD başkanı Wilson'un Azerbaycan delegesini kabul etmesi tarihi bir başarı olmuştu²¹³. Topçubaşı Wilson'la konuşması esnasında Azerbaycan Türklerinin millî ve bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürmek niyetinde olduğunu anlatarak sonda şöyle söylemişti:

“... Eski Rusya İmparatorluğunun hudutlarında hâkimiyeti berpa etmek niyetinde olan kimseyi tanımayacağız. Biz Azerbaycan için yalnız kendi parlamentomuzu ve kendi hükümetimizi tanıyor ve tanıyacağız”
(Topçubaşı, 2012, s. 24) (Hasanlı, 2013, s. 359-360).

²¹² Ali Merdan Bey bu seçimlerde Güney Kafkasya ile aynı zamanda Sırderya eyaletinden de aday gösterilmiştir (Açık Söz, 1 Kasım 1917).

²¹³ Bu görüşmeden sonra Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması konusunu açık bıraksa da Wilson Topçubaşı'ya Azerbaycan hakkında teferruatlı bilgi verdiyi için teşekkür etmiş ve Azerbaycan tarafının taleplerini Barış Konferansı sekreterliğine iletilmesini tavsiye etmişti (Topçubaşov, 1998, s. 38). Azerbaycan delegesinin başta Topçubaşı olmak üzere yoğun çalışmaları sonda başarılı sonuç vermişti. 1920 yılının 11 Ocak tarihinde İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını de-facto olarak tanıdı.

Ali Merdan Bey Topçubaşı gibi Azerbaycan Türklerinin millî açıdan örgütlenmesinde büyük hizmetler veren kişilerden biri de Mehmet Emin Resulzade olmuştur. O çok genç yaşlarında teşkilatlanma işleriyle uğraşmaya başlamıştı. Resulzade'nin ilk siyasi faaliyeti Bakü Teknik okulunda eğitim aldığı yıllara tesadüf ediyor. Henüz 17 yaşındayken 1902 yılında "Müslüman Gençlik Teşkilatı"nı (1902-1903) kurmuş ve başkanlığını etmişti. Hatıralarında Mehmet Emin teşkilatçılar olarak örgüt üyeleri arasında millî duyguları uyandırmak, Rus okullarında okutulmayan Türkçeyi öğretmek, çarlık aleyhinde yazılmış şiirler ezberlemek, basılmış bildirileri dağıtmakla meşgul olduklarını yazıyordu (Resulzade, 1991, s. 13-14). Daha sonra 1904 yılında Güney Kafkasya'da ilk Sosyal-Demokrat örgüt olan "Himmet" in kurucularından olmuştu. Bu siyasi teşkilatı çekirdeğini ise Resulzade'nin kurduğu "Müslüman Gençlik Teşkilatı" oluşturmuştu (Bağirova, 1997, s. 30.). Bu teşkilatta Resulzade ile beraber Neriman Nerimanov, Mir Hasan Mövsümov, Mehmet Hasan Hacinski, Meşhedî Azizbeyov gibi dönemin ünlü siyasi isimleri de yer alıyordu (Yagublu, 2018, s. 12). Teşkilatın *Himmet* adlı gazetesi de yayınlanıyordu ki, bunun da editörü Resulzade'ydi.

1905-1907 tarihli Rus devrimi başarısızlıkla sona erdikten sonra İmparatorlukta siyasi baskılar arttığı için birçokları gibi Resulzade de memleketi terk etmek zorunda kalmıştı. O 1908-1911 yıllarında meşrutî inkılabının gerçekleştiği Kaçar İrani'na, daha net desek Güney Azerbaycan'a muhaceret ederek yerleşmiş ve siyasi faaliyette aktif olmuştu. Burada "İran Demokrat Partisi"nin kurulmasında, *İran-e Nou*²¹⁴ gazetesinin yayınlanmasında yakında iştirak ediyor ve hatta yönetici konumuna geliyor (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 307)²¹⁵.

Daha sonralar Azerbaycan'a dönen Mehmet Emin 1911 yılında kurulan ve millî bağımsızlık hareketinin başına geçen "Müslüman Demokrat Müsavat" partisinin başkanı oluyor. Bu partinin millî fikriyatın gelişimindeki rolünü değerlendiren

²¹⁴ Farsça "Yeni İran" demektir.

²¹⁵ Güney Azerbaycan Türkü kökenli İranlı siyaset adamı, diplomat ve aydın Seyit Hasan Tağızade (1878-1969) Resulzade'nin anısına yazdığı hatıratında onun ilk kez İran'a modern Avrupa gazetecilik sanatını getirdiğini yazmıştı (Sühen, 1955, No-4).

Mirza Bala Mehmetzade bildiriyor ki, dönemin zihniyeti altında “İslam Milletçiliği” gibi ortaya çıkan “Müsavat” Azerbaycan toplumu ile beraber hızlı bir gelişim süreci geçmiştir. O, Azerbaycan toplumunun millî şuurunu tanzim ve idare etmekle onu kendisiyle beraber Türk milletçiliğine götürmüş, Azerbaycan toplumunun fikri tekâmülünün tarihi olmuştu (Mehmetzade, 2018, s. 45-46). Aynı eserde Mirza Bala bildiriyor ki, “Müsavat” partisinin gerek ideoloji açıdan gelişiminde gerekse bu ideolojinin bir program şeklini alarak teşkilat itibariyle şekillenmesinde ve devlet kuracak bir parti şekline düşmesinde en büyük ve başlıca rolü Mehmet Emin Resulzade oynamıştır (Mehmetzade, 2018, s. 52).

Rusya’da 1917 Şubat inkılabından sonra “Millî-Mahalli Özerklik” hakkı uğruna mücadele veren Resulzade bu fikirlerini Kafkas Müslümanlarının Bakü (1917, Nisan) ve Rusya Müslümanlarının Moskova (1917, Mayıs) kurultaylarında savunarak kabul ettire bilmiştir²¹⁶. Bununla da siyasi nüfusu artan Resulzade Rusya’nın Devlet Konseyinde tek Azerbaycan değil, Türkistan adına da seçilerek temsil olunmuştu. 1917 yılın Haziran ayında ise Azerbaycan’da faaliyet gösteren iki büyük siyasi parti “Müsavat” ve “Türk Âdem-i Merkeziyet” birleşmiş ve bu büyük siyasi gücün başkanlığına yine Resulzade seçilmişti (Yagublu, 2018, s. 14-15). Mehmet Emin 1917 yılın Ekim ayında “Türk Âdem-i Merkeziyet Fırkası Müsavat”ın ilk kurultayında güzel bir konuşma yaparak, fikirlerini sonda şöyle özetlemiştir:

“Millî istiklale malik olmayan bir millet, hürriyet ve medeniyetini de hıfz edemez. İnsanlara hürriyet, Milletlere istiklal!” (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 307).

Azerbaycan Türkleri arasında örgütlenme her ne kadar 20. yüzyılın başlarında millî açıdan hızlanmıştıysa, bu örgütler kendiliğinde siyasi görüşleri de ihtiva ediyordu. Bu dönemde Rusya’da yayılan halkçılık, sosyalizm gibi görüşler Azerbaycan’ı da etkilemiş ve bu görüşleri en önde gelen liderlerinden biri Neriman

²¹⁶ Mehmet Emin Resulzadenin “Millî-Mahalli Özerklik” teklifi Ahmet Salikov’un “Millî-Kültürel Özerklik” teklifinden farklı olarak 271 oya karşı 446 oyla kabul edilmiştir (Hasanlı, 1993, s. 33).

Nerimanov olmuştur. O siyasi ve toplumsal faaliyetlerinde örgütlenmeyi her daim önemsemiş, bu teşkilatların vasıtasıyla toplumun istek ve radesini hükümete daha kolay ulaştırarak kabulettireceği düşüncesindeydi. *“Tek Elden Ses Çıkmaz”* başlıklı yazısında bu fikirlerini şöyle ifade ediyordu:

“Hükümet ya da toplum bir kişinin söylediklerini dikkate almaya bilir, ama birlik halinde söyleneni dikkate almak zorundadır” (İrşat, 16 Şubat 1906).

Nerimanov öğrenci yıllarından (1902-1908) itibaren hem siyasi faaliyete, hem de teşkilatçılık işlerine başlamıştı. 1905 yılında ilk defa olarak Müslüman Sosyalist – Demokrat teşkilatı olan “Himmet”e katılmış, daha sonra ise İran Sosyalist – Demokrat partisi olan “Mücahit”in yaratılmasında iştirak etmiştir (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 14-15). Devrim yıllarında aktifliğinden dolayı bir dönem sürgün hayatı yaşayan Neriman Nerimanov 1913 yılında serbest bırakıldıktan sonra tekrar Bakü’ye dönüyor. Bükü’ye döndükten sonra da Nerimanov siyasi faaliyetine devam ettirerek 1916 yılında Bolşevik partisinin Bakü genel merkez yönetim kuruluna seçiliyor. 1917 yılında ise o “Rusya Sosyal - Demokratik Devrimci Partisi”nin Bakü komitesinin üyesi oluyor (AT, 3.cilt, 1963, s. 25). Bunun yanı sıra o sürekli Bakü’deki işçilerle toplu görüşmeler düzenleyerek Sosyalizm, kapitalizme karşı örgütlenme ve mücadele gibi konularda sunumlar yapıyor, “Necat”, “Halk Evi” gibi kültür ve aydınlanma derneklerinin yönetiminde aktif olarak faaliyet gösteriyordu. Nerimanov 1917 Şubat inkılabından sonra siyasi faaliyetini daha da genişletiyor. Bu defa o “Himmet” teşkilatının olağanüstü kurultayında geçici divanın başkanı seçiliyor. Bu teşkilatı temsilen 15-20 Nisan tarihlerinde Bakü’de gerçekleşen Kafkasya Müslümanlarının kurultayında iştirak ederek konuşma yapıyor (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 15). Siyasi faaliyetini bundan sonra da Bolşevik Rusya’sı ile bağlayan Neriman Nerimanov faaliyetleri ile millî açıdan örgütlenmeye o kadar da büyük katkı sağlayamasa da, genelde Azerbaycan Türkleri arasında teşkilatçılık tecrübesi kazandıra bilmiştir ki, bu da gelecekte SSCB döneminde Azerbaycanlılar için bir okul olmuştur.

Nerimanov'dan farklı olarak sağ görüşleri paylaşan Nesib Bey Yusufbeyli ise Azerbaycan Türklerinin millî yönde örgütlenmesine daha çok katkıda bulunmuştu. Onun çalışma coğrafyası ise diğerlerinden çok daha farklı ve zordu. Çünkü o Bakü gibi çağdaş şartlarca gelişmiş coğrafyada değil, Gence merkezli etraf bölgelerde faaliyet gösteriyordu. Azerbaycan'ın bu kısmı ise hala feodal münasebetlerin yaşadığı ve ekonomisinin daha çok işçi sınıfa değil, köylülere dayandığı bölge idi. Nesib Bey millî yönde örgütlenme açısından ilk adımları 1905 yılında Odesa'da öğrenci yıllarında iken Neriman Nerimanov, Hosrov-Paşa Soltanov, Şahmaliev kardeşleri ve diğer Azerbaycanlı arkadaşlarıyla beraber kurduğu "Azerbaycan Hemyerliler (Hemşeriler) Teşkilatı" ile atmıştır. Bu teşkilat aynı fikirleri paylaşan Azerbaycanlı öğrenciler tarafınca dayanışma sağlamak ve ihtilal hareketinde güç gösterisi sergilemek amacı ile kurulmuştur. Bir dönem sonra bu teşkilatın başkanlığını üstlenen Nesib Bey teşkilat aracılığı ile Odesa'da gerçekleşen mitinglere katılıyor, Çarlık hükümetine karşı güçlenen siyasi mücadelenin öncülerinden oluyor (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 18).

Rusya'da 1917 Şubat devriminden sonra imparatorluğun her yerinde olduğu gibi Gence'de de siyasi gelişmeler hızlanmış, millî siyasi teşkilatların kurulmasına büyük ihtiyaç yaranmıştı. Bu dönemde ünlü siyasi isme çevrilen Nesib Bey Yusufbeyli görüşlerinde Rusya'nın millî varlıklara parçalanmasını, onun federal esaslar üzerinde kurulmasını, bütün milletlere; Azerbaycan'a, Türkistan'a, İdil-Ural ve Kırım'a millî mahalli özerklik verilmesi fikirlerini paylaşıyordu (Mehmetzade, 2018, s. 58). Aynı yılda Şubat devriminden sonra mart ayında Nesib Bey dava arkadaşları ile beraber "Türk Âdem-i Merkeziyet Fırkası"nı kurmuştu. Kurulan partinin siyasi programında Azerbaycan'la beraber Rusya mahkûmu olan bütün Türk elleri için de geniş mahalli özerklik hakkı talep ediliyordu²¹⁷ (MB, No-4, 1962, s. 19-20) (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 10). Yeni

²¹⁷ Bu konu ile ilişkin parti programında şöyle yazıyor:

"Rusya sömürgesinde olan halklar kendilerinin milli ve medeni isteklerinin savunması çabasıdadırlar. Rusya'daki Türk halkları milli hareketin arkasında yürümek için her zamankinden daha çok bir araya gelip teşkilatlanmalıdırlar. Tesis toplantımızda yalnız sınıfı meselelerden değil, aynı zamanda milli prensipten konuşacağız ve Türklerin milli çabaları burada

kurulan parti halka programını duyurmak için kent merkezinde yerleşen Şah Abbas Camisi avlusunda büyük bir miting düzenlemişti. Mitingde “Yaşasın Demokratik Cumhuriyet”, “Yaşasın Azerbaycan Özerkliği”, “Yaşasın Türk Âdemi Merkeziyet Fırkası” gibi sloganlar seslendirilmişti (Tahirzade, 2017, s. 308). Dokuz bölümden oluşan parti programında tarihçi Nesiman Yagublu'nun dikkat çektiği hususlardan biri de Güney Kafkasya'daki Türklerin memleketi “Azerbaycan” adı ile verilmesidir. Gerçekten de bu isim yeni yeni siyasi-coğrafi isim olarak kullanılmaya başlanıyordu (Yagublu, 2018, s. 80).

Nesib Bey Yusufbeyli'nin bu dönemde Gence'de faaliyeti siyasi örgütlenme ile bitmiyordu. O mevcut silahlı kuvvelere karşı mücadele etmek için hem parti taraftarlarından, hem “Difai” teşkilatının silahlı gruplarından yerli silahlı güçlerin teşkili ile de ilgileniyordu. Bu güçlerin yaratılması Gence şehrinde yerleşen 188. ve 119. Rus alaylarının terki-silah ettirilerek şehirden çıkarmakta, Gence'ye silahlı baskın etmekte niyetli olan Ermeni çetelerini geri püskürtmekte, Kafkas cephesinden dönerek Tiflis'te toplanan ve Gence'ye hücum eden Rus ordu birliklerinin Şemkir kazasında yenmekte önemli rol oynamıştır (MB, 1962, No-4, s. 21).

Daha sonra Nesib Bey Yusufbeyli 1917 yılının 15-20 Nisan tarihlerinde Bakü'de gerçekleşen Kafkasya Müslümanları Kurultayı'nda ve aynı yılın 1-11 Mayıs ayında Moskova'da gerçekleşen Bütün Rusya Müslümanları Kurultayında siyasi lider olarak iştirak etmiş, etkileyici konuşmalar yaparak, siyasi fikirleri yönlendire bilmişti (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 10). Örneğin Bakü'deki kurultayda Azerbaycan Türklerinin kendilerini başka bir milletin etkisi olmadan da kendisini yönetebileceğini savunarak söylemiştir:

“Kim iddia edebilir ki, biz kendimizi yönetmeye yetkili olan millet değiliz?” (Aküzüm, 2013, s. 231).

kendisini bulmalıdır. Bu talepler Rusya'da kendi faaliyetini güçlendirmiş Türk Federalistleri Partisi'ni razı salıyor” (Kaspi, 1917, No-109).

Gence merkezli “Türk Âdem-i Merkeziyet” partisi ile Bakü merkezli “Müsavat” partisi aynı siyasi görüşleri paylaştığı için²¹⁸, dönemin ünlü siyasilerinden ve aydınlarından olan Ali Merdan Bey Topçubaşı'nın da önerisi ile her iki siyasi parti birleşmeye karar vermiş (Aliyev, 1993, No-14) ve böylece 25-29 Ekim 1917 tarihlerde gerçekleşen “Müsavat” partisinin birinci kurultayında partiler birleşmiş, parti adı “Türk Âdem-i Merkeziyet Fırkası Müsavat” olarak resmileştirilmiştir. Resulzade parti başkanı, Yusufbeyli ise hem merkez kurul üyesi, hem de Gence şubesinin başkanlığına seçilmişti (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 448) (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 10-11).

Nesib Bey Yusufbeyli 1917 yılından itibaren ömrünü aktif siyasi hayata adanmıştı. 1917 Ekim devriminden sonra 23 Şubat 1918 tarihinde Kafkas Ötesi Seymi'nin kurulmasında iştirak etmiş²¹⁹, 1918 yılının 22 Nisan tarihinde bağımsızlığı ilan edilen Kafkasya Ötesi Demokratik Federal Cumhuriyeti'nde Çehengeli'nin başkanlığında kurulan hükümetin halk maarif bakanı seçilmişti (Yagublu, 2018, s. 82) . 1918 yılının 28 Mayıs tarihinde bağımsızlığı ilan edilen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasında rol oynayan esas kişilerden biri Nesib Bey Yusufbeyli olmuştu. O istiklal beyaninesini imzalayan 24 kişiden biri, cumhuriyetin ilk hükümetinde Azerbaycan tarihinde ilk maliye ve halk maarif bakanı olmuştur (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 11). 1919 yılının 14 Nisan ayında ise parlamento kararınca Azerbaycan Cumhuriyeti'nde kurulan dördüncü hükümette Nesib Bey

²¹⁸ “Türk Âdem-i Merkeziyet” partisi ile “Müsavat” partisinin temel siyasi çizgileri aynı olmuş, her ikisi cumhuriyetçi olup, Azerbaycan Türklerinin milli hakları ve özgürlüğü için mücadele vermişti. Aralarındaki tek fark “Müsavat” partisinin daha ziyade halkçı olması, işçi ve köylü sınıfa hitap eden geniş bir programın olması idi. Bunun nedeni ise bu partinin kuruluş itibarıyla merkezinin endüstri açıdan gelişmiş ve işçi sınıfının çoğunluk teşkil ettiği Bakü kentinin olması idi (Mehmetzade, 2018, s. 58).

²¹⁹ Kafkasya Ötesi Seymi'nde Azerbaycan Türkleri “Müsavat”, “İttihat”, “Himmet” partileri ve tarafsız demokrat siyasi güçlerden oluşan 44 kişilik fraksiyonla temsil olunuyordu (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 11)

Yusufbeyli başbakan olarak görevlendirilmiş ve hükümet kabinesini teşkil etmiştir (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 11)²²⁰.

Azerbaycan Türklerinin millî yönde kurumsallaşmasına büyük katkılarda bulunan Nasib Bey bu yolda geçilen büyük bir yolun mantıki sonucu olarak kurulan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nde görmüştü. O 1919 yılının 2-11 Aralık tarihlerinde başkent Bakü'de gerçekleşen "Türk Âdem-i Merkeziyet Partisi Müsavatın" II kurultayında konuşma yaparak şöyle söylüyordu:

"Biz Kafkasya Müslümanlarının I kurultayında Azerbaycan'ın özerkliği hakkında açık konuşmaktan korkuyorduksa, şimdi Azerbaycan'ı bütün dünya biliyor ve biz kurultayı hükümet adından kutluyoruz" (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 12).

Birinci Dünya Savaşının sonuna doğru Rusya'nın dağılması beklendiğinden bu devlette yaşayan Türklerin hak ve hukuklarını dünyaya beyan etmek için Rusya Müslümanları "Türk-Tatar Milletleri Müdafaa-yi Hukuk Cemiyeti" kurmuşlardır. Bu dernek 10 Aralık 1915 tarihinde Avrupa'da Rusya esaretinde olan Türklerin hak sesini duyurmak amacı ile "Turan Heyeti" adıyla Ali Bey Hüseyinzade, Yusuf Akçura, Kırmırlı Çelebizade Mehmet Esat, Buharalı Mukimettin Bağcan'dan oluşan heyetini Avrupa'ya göndermişti. Heyet bu vesileyle Sofya, Budapeşte, Viyana ve Berlin'de seferlerde olmuş, siyasi kişilerle görüşmüş, konferanslar vermişti (Bayat, 1998, s. 20-21). Ali Bey Hüseyinzade 1916 Ocak ayında Berlin'de toplanan bir kongrede Türk kavimlerinin haklarını savunan bir rapor okuyarak, burada Rusya Türklerinin demografik, etnolojik, sosyolojik durumlarından, iktisat

²²⁰ Bu münasebetle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmi matbu organı olan *Azerbaycan* gazetesinin baş editörü Üzeyir Bey Hacıbeyli "*Yeni Kabine Teşkiline Dair*" başlıklı yazısında Nesib Bey hakkında şöyle yazıyordu:

"... Nesib Bey'in mesleki siyasine gelince, gerçek demokrat ve geniş nazarlı, samimi bir milletperest olduğu Müsavat Partisi'ne mensupluğuna göre değil, belki kendisinin tarzı maişetinden gövl ve feylinde görünen aşıkâra bir hakikattir..." (Azerbaycan, 19 Mart 1919).

ve kültür hayatlarından, fikir seviyeleri, edebiyat ve fikir ürünlerinden etraflı olarak bahsetmişti (Ülken, 2019, s. 395-396).

Görüldüğü gibi 19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türklerinin önde gelen aydınları toplumun millî açıdan örgütlenmesinde büyük hizmetler vererek milleti beraber hareket etmek duygusunu aşılaya bilmişler. Bu faaliyetlerin sonucunda Azerbaycan Türkleri tarih sürecinde komşu milletlerin baskıları karşısında daha iyi mücadele vere bilmişler ve ilk fırsatta bağımsızlıkları uğruna ayaklana bilmişler. Bütün bu tarihi sürecin başarılı sonucu olarak 1918 yılının 28 Mayıs tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti adında bir devletin ortaya çıkması olmuştu.

3.2.5. Dinî Yenileşme ve Millî Kimlik

19. yüzyılın sonlarında – 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türklerinde millî kimlik fikriyatının gelişmesinde din faktörü hem olumlu hem de olumsuz anlamda önemli rol oynamıştı. Müslüman olan Azerbaycan Türklerinin bir millet olarak oluşumunda büyük rol oynayan İslam, bu dönemde bir taraftan Rusya'nın sömürge siyaseti karşısında toplumu asimileden korumuşsa, diğer taraftan etnik kimliğin toplumda psikoloji açısından gelişmesinde engel olmuştur diye biliriz. Milletleşme sürecinin birçok Avrupa ülkelerinde sona erdiği halde Azerbaycan'da hala millî kimliği Müslüman kimliği ihtiva ediyordu. Bu sorunu dönemin gazetelerinden olan *Keşkül* şu diyalogla ifade ediyor ve topluma dinle millîyetin ayrı mefhumlar olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Gazete "Millîyetin nedir?" sorusuna "Müslümanım" diyen bir kişiye, sonunda Azerbaycan Türkü olduğunu kanıtlıyordu (Keşkül, 1891, No-22). Tadeusz Swietochowski, haklı olarak, *Keşkül* gazetesinin dinle millîyet kavramları arasındaki farkı kesin olarak belirleyen, Müslüman kimliğin millî kimlik olarak gösterilmesini yanlış olduğunu söyleyen ilk Azerbaycan gazetesi olduğunu söylüyor. Swietochowski'ye göre, *Keşkül* gazetesi doğmakta olan millî bilincin yazılı ifadesinin ilk örneği idi (Swietochowski, 1988, s. 51-52). Hilmi Ziya Ülken ise *Keşkül* gazetesinde Müslüman doğusundan olan her milletin dilinde yazıların yayınlanmasına dikkat ederek gazetenin İslam

dünyasının ilk ortak gazetesi adlandırıyor (Ülken, 2019, s. 298). Buradan gazetenin ümmetçilik fikriyatının taşıdığını ve dinî yenileşme sürecinde aktif olduğu da söylenebilir. *Keşkül* gazetesinde din ile ilgili konular yalnızca millî kimlik açısından ele alınmıyordu. Burada İslam âleminde dinî fanatizm de eleştiriliyordu. Gazete din adı altında cehalet tebliğ edenleri tembihliyor, İslam'ın temel esasları değil, cehalet yayan ruban sınıf tenkit oluyordu. Bu hususta gazetede yazılardan birinde “*bu sınıfın²²¹ çoğu ilimsizdir*” diye yazıyordu (Keşkül, 1889, No-81).

Fakat görüldüğü gibi dönemin aydınlanma hareketinde yine ileri görüşlü Ruhban sınıf aktif rol oynamaktaydı. Dönemin hemen hemen bütün aydınları bu sınıfla ilişkili idiler ve çok zaman onların etkisiyle ileri görüşlere sahiplenmişler. Bunlara en güzel örneklerden biri Türkçülük fikriyatının babası sayılan Ali Bey Hüseyinzade-Turan'ı göstermek olur. Malum olduğu gibi ebeveynlerini çocuk yaşlarında kaybeden Ali Bey Anne taraftan dedesi olacak Kafkasya'nın Şeyhülislamı Şeyh Ahmet Selyani'nin himayesinde büyümüş ve onun desteği ile mükemmel dünyevî eğitim almıştır (Turan, 2008, s. 5-6). Dünyevî ilimlerden anlayan, çağdaşlaşmaya, millî görüşlere sahip²²² olan Şeyh Ahmet Selyani'nin evinde düzenlenen ilmi, edebi, felsefi toplantılara Mirza Şefi Vazeh, Abbaskulu Bakıhanı, Mirza Fethali Ahundzade gibi dönemin önde gelen isimleri katılıyordu. Küçük yaşlarından böyle bir ortamda bulunan Ali Bey bu kişilerden çok etkilenmişti. Onun Türkçeye, Türklüğe ve Osmanlı'ya sevgisinin doğmasında dedesinin büyük etkisi olmuştu (Ülken, 2019, s. 384). Şöyle ki Şeyh Ahmet Selyani Türklük fikriyatı ile ilgilenen birisi olmuştur. Yazmış olduğu eserlerinden

²²¹ Ruhban sınıf kastediliyor.

²²² Şeyh Ahmet Selyani'nin nasıl bir milli görüşlere sahip olduğunu Yusuf Akçura şöyle ifade ediyor:

“Mirza Fethali Ahundzade ve Şeyh Ahmet Salyani İran ve Rus medeniyetlerinin etkisi altında yetişmiş, doğuştan yetenekli şahsiyetler, kendi milliyetlerini az çok bulmuş kimselerdi: Şeyh Salyani, Molla Penah Vagıf'ın Türkçe şiirlerinden, Farsça şiirlerden ziyade zevk aldığı söylemek cüretini gösteriyordu” (Akçura, 2016, s. 207).

biri “*Tarih-i Edebiyat-i Türki*” idi ve Türklerin edebiyat tarihini anlatıyordu (İskenderov, Mövlai, 2016, s. 160-163).

Şeyh Ahmet Selyani'nin terbiyesini alan Ali Bey Hüseyinzade gelecekte Azerbaycan Türklerinin millî fikriyatının gelişmesinde büyük bir rol oynarken dedesinin ümmetçi görüşlerini de ihmal etmemiştir diyebiliriz. Türk-İslam dünyasına çeşitli yazıları ile getirmiş olduğu yeni fikri felsefesinde kavimlerin kalkınması ve modernleşmesini üç esas düstura göre hareket etmesini tebliğ etmiş ve ispata çalışmıştı. Bu düsturda Türkleşmek ve Avrupalaşmakla beraber İslamlaşmak ilkesi de vardı (Ülken, 2017, s. 103-104). Siyasi olaylarla ilgilenen Hüseyinzade Azerbaycan'ın önde gelen siyasilerine bazı önerilerde bulunuyordu²²³.

Türkçülük, Turancılık fikriyatını tebliğ eden Ali Bey bu yolda din faktörünün kısmen engel olduğunu da fark ediyor, tıpkı Seyid Azim Şirvani gibi Sünni-Şii konusuna da değinerek, milletin yeterince düşmanı varken bir de bu düşmanlık niye gerekiyor diye millete sesleniyordu. Onun *Füyuzat* dergisinde en çok dikkati çeken hususiyeti, birkaç yüzyıldan beri Azerbaycan Türklerini mezhepçilik vasıtasıyla cezbe çalışan İranilik ve 50-60 yıldan beri etkisini göstermeye başlayan Ruslaştırılmaya karşı Türklüğü, Türklüğün birliğini savunması idi (Devlet, 2014, s. 194). Bunun en güzel örneğini *Füyuzat* dergisinde “*Perde İniyor*” başlıklı makalesinde şu şiirsel mısralarla topluma seslenmesinde görüyoruz:

“Can düşmanı tehdit ediyorken tarafeyni

²²³ Örneğin “*Bakü Vilayeti Mebusları*” başlıklı yazısında Rusya Duması'nda temsil olunan Azerbaycanlı vekillere şöyle hitap ediyordu:

“Ey mebuslar! Milletimiz bütün umutlarını şimdi size bağlamıştır... Biz Kafkaslıyız: Kafkasya ehlinin kendi ümur-i idaresine kendisinin baka bilmesi için gereken özerklik talep edinîz. Biz Müslümanız: Binaenaleyh kendi agayid-i dinîyemizde hürriyet-i vicdanımıza her ne lazımsa onu isteyiniz, onu talep edinîz. Biz Türk'üz: dilimizin, lisanımızın terakkisine engel olan her türlü evrakların, duvarların yıkılmasına, raf olunmasına gayret edinîz” (Hayat, 1906, No-119).

*Ey hacc*²²⁴ *nedir mesele-yi Şia ve Sünni?!"* (Füyuzat, 1907, No-32)²²⁵.

İslam dinini aydınlanma hareketinde en çok eleştirenlerden biri de Ahmet Bey Ağaoğlu olmuştur. Onun bu dinle ilgili görüşleri hayatı boyunca çok değişikliklere uğramıştı. Bilindiği gibi kendisi Azerbaycan'da tanınan muhafazakâr Şii bir ailede dünyaya gelse de, bu onun dünyevî eğitim almasına engel olmamıştı. Aileden aldığı dinî terbiye onun fikirlerini Paris'te öğrenci yıllarında bile etkisi altında tutmuştu. Ahmet Bey'in Fransa'da yayınladığı yazıların çok kısmında İran hayranlığı ve hatta birçok zaman Türk düşmanlığı da dikkat çekicidir. O yazılarında İslam'ın gerilemesine, Müslüman kadınlarının kötü duruma düşmesine Türklerin neden olduğu fikirlerini paylaşıyordu²²⁶. Yazılarında genel anlamda İran kültürü ve bilhassa Şiilik üzerinde durmuş, Şiiliğin Sünnilik karşısındaki üstünlüklerini anlatmaya çalışıyordu (Sakal, 1999, s. 64). Fransa'da yaşadığı yıllarda yazılarında Şiiliği aşırı derecede tebliğ eden Ağaoğlu bu mezhebin İran'ı ayakta tuttuğunu ve ilerici görüşlere açık olduğunu ifade ediyordu. Ona göre Sünnilikte Tanrı her şeyin üstündedir, Şiilikte de Tanrı üstündür, ama orada peygamberler, imamlar²²⁷, müçtehitler mevcut bir boşluğu dolduruyorlar. Ağaoğlu müçtehitlerin Kuran'ı liberal bir şekilde yorumladıklarını ve

²²⁴ Hoca.

²²⁵ Ali Bey Hüseyinzade'nin yine bu konuda başka bir yazısında genel olarak Türk dünyasına seslenişini de görüyoruz:

"Müslümanlar ve bilhassa Türkler, her nerede olursa olsun ister Osmanlı'da, ister Türkistan'da, ister Baykal Gölü'nün etrafında ya Karakum civarında olsun yekdiğerlerini tanıyacak, sevecek, Sünnilik, Şiilik ve daha bilmem nelik namlarıyla taassup-i mezhebiyi azaltıp Kuran-ı Kerimi anlatmağa gayret edecek, esas-ı din Kuran olduğunu bilecek olursa elvermez mi? ..." (Türk, 1904, No-56).

²²⁶ Fransa yıllarında Ahmet Bey Müslüman kadınlarının sosyal anlamda durumlarının kötü olmasının da suçunu Türklerde görüyordu. Fakat daha sonralar ister Azerbaycan'da, isterse de Türkiye'de yazmış olduğu *"İslamiyet'te Kadın"*, *"Üç Medeniyet"* vb. eserlerinde buna başta İran olmak üzere gayri Türk Ortadoğu kavimlerinin neden olduğunu yazacaktı (Sakal, 1999, s. 92).

²²⁷ Burada on iki imam, yani Ahl-i Beyt kastediliyor.

bu halleriyle hayatın daima değişken olan şartlarına ayak uydurduklarını söylüyordu (Sakal, 1999, s. 91).

Ağaoğlu, öğrencilik yıllarında onun fikirlerini derinden etkileyecek, o zaman Fransa'da bulunan Cemaleddin Efgani ile tanışıyor. Hem o hem de bu zaman Fransa'da bulunan ittihatçılarla tanışlık Ağaoğlu'nu zamanla İslamcı ve Türkçü görüşlere yaklaştırıyor. O bu konuda görüşlerini Fransa'da *Journal des Debas*, *Revue Bleue*, *La Nouvelle Revue*, Kafkasya'da ise *Kafkas*, *Kaspi*, *Şark-i Rus* gibi gazete ve dergilerde yayınlamaya başlıyor (Sakal, 1999, s. 13). Ahmet Bey Fransa'dayken Panislamizm düşüncelerine kapılarak İran'ın İslam dünyasının gelişiminin merkezi olacağı kanaatinde olup, Osmanlı'yı bu hususta birleştirici unsur olarak verimli bulmuyordu. Fakat Azerbaycan'a döndükten sonra Ahmet Bey zamanla bu konuda İran'ı yeterince başarılı bulmuyor, Müslüman toplumunun esas birleştirici potansiyelin Osmanlı'da olduğu fikrine varıyordu. Bu yüzden o yazılarında eskisi gibi Sünniliğe karşı keskin yazılar yazmıyordu (Swietochowski, 1988, s. 54). Bu ilgi onu zamanla Türkçü görüşlere yaklaştırmıştı. Ahmet Bey Bakü'ye döndükten sonra önemli dinî konuları içeren "*İslam, Ahund ve Hatifülgeyb*" (1900) ve "*İslam'a Göre ve İslam Âleminde Kadın*" (1901) gibi eserlerini yazıyor. Bu eserlerden biz İstanbul seferinin onun fikriyatlarını derinden etkilediğini anlıyoruz. O eskisi gibi Şiilliği ve İrancılığı övmüyor, tam aksine Türk Dünyası'nın gerilemesinin kökeninde bu fikriyatın durduğunu ifade etmeye başlıyor, Azerbaycan Türklerini Şii-Sünni ihtilafından kurtarmaya çalışıyordu²²⁸ (Shissler, 2003, s. 119-120) (Sakal, 1999, s. 16). Onun fikrinde Azerbaycan Türklerinin bir millet gibi gelişmesinde engel faktörlerden biri de Şii-Sünni zıtlaşmasıydı. Bu hususta o defalarca ahundlarla tartışmış ve aleyhinde öldürülmesine dair fetvalar bile verilmişti. Ölüm korkusu ile yüz-yüze kalırken bile Ahmet Bey geri adım atmamış, tam aksi din adamlarını çileden

²²⁸ Ahmet Bey Ağaoğlu Şii-Sünni ayırımını tekçe yazılarıyla tebliğ etmiyor, onu emeli olarak da uyguluyordu. Örneğin onun da kurucusu ve liderlerinden olduğu, daha çok "Difai" teşkilatı gibi bilinen "Cemiyet-i İttihadiye-i İslamiye" Şii-Sünni arasındaki ayırımı kaldırıp bütün İslamcıların "ittihadını" hedef almış bir gizli kuruluş olmuştur (ODATHAMDAB, 2.cilt, 1993, s. 213-214).

çıkartan *“İslam ve Ahunt”*²²⁹ adlı eserini yazmıştı. Bu konuyu onun kadar hiç kimse şiddetle telin edememişti. Ahmet Bey bu ihtilaf hakkında şöyle söylüyordu:

“Şii-Sünni ihtilafı bu kavim için bir bela-yı azim ve bir cah-ı felaket kesilmişti. O kadar ki cahil ahali ihtilafı meşgul olarak kendi lisanını, edebiyatını, sanayi ve ticaretini ve hatta kuvvetini bile unutmuştu”
(Sakal, 1999, s. 70).

Ağaoğlu *“İslam, Ahund ve Hatifülgeyb”* eserinde ruhban sınıfı monolog şeklinde kırbaçlıyor. Burada topluma iletilen esas fikir insanların ulema sınıfının faaliyetleri sayesinde gerçek İslam’dan uzak düşmelerini, Kurana değil onların uydurdukları hadis ve hikâyelerini din olarak kabul etmelerini anlatmak idi. Ağaoğlu bu eserinde insanla Allah arasında bir kimselerin aracı olmasına gerek olmadığını, bu araçlar varsa dinin tahrif olunacağını ifade ediyordu (Ağaoğlu, 2007, s. 35-49). Bu eserde Ahmet Bey İslam dininin çok sayıda fırkalara parçalanmasını Müslüman halkının gelişmesinde başlıca engel olduğunu da şöyle söylüyor:

“Bir millette de yüzlerce fırka olur mu? Bu ne ihbari ve usuli, bu ne zeydi ve ismailiye, bu ne fedivi, batini, gerameti, aliiallahi, yezdi, sufi, hekemi, kalenderi, rafei, sedi, teşerre, şeyhi veya rükni-rabe ve gayridir? Böyle millette ittihat, terakki ve intişar-i ülum ve edep olur mu?” (Ağaoğlu, 2007, s. 36).

Ahmet Bey’in *“İslam’a Göre ve İslam Âleminde Kadın”* eserinde biz Müslüman Doğusu için ilk adımlardan olan feminist düşüncelerin ortaya çıktığını görüyoruz. Hem de bu düşünceler bir Türkçü fikriyatın içinde ortaya çıkması çok önemli bir tarihi hadiseydi. O bu eserde kadınların sosyal durumunu ifade ederken onun kötü durumda olmasından İslam’ın sorumlu olmadığını, İran ve Süryani medeniyetlerin olumsuz etkisinin kadınların toplumun dışına ve eğitimsizliğine ittiğini, bütün bunların yanlışlıkla İslam hükümleri sanıldığını yazıyordu (Sakal, 1999, s. 17). Genelde bu eser dönemin Müslüman aydınlarının düşünce tarzına

²²⁹ Bu eser yayınlanmamıştır.

uygun olup, İslam'ı ıslah ederek dönemin şartlarına göre uygunlaştırmakla Müslümanları tenezzülden kurtarmak, terakki ve yükselişe sevk etmeği tebliğ ediyordu (Mehmetzade, 2018, s. 45). Türk toplumunda kadının yeri ve rolü konusu ilerleyen dönemlerde de Ahmet Bey'in çalışmalarında hep gündemde kalacağını görmüş oluyoruz.

1897 yılında Bakü'ye taşındıktan sonra *Kaspi* gazetesinde başyazar olarak çalışan Ağaoğlu burada "*Müslüman Sohbetleri*", "*Müslüman Halklarının Durumu*" başlıklı seri yazılar yazıyor. Ahmet Bey bu yazılarında Müslüman dünyasını hep muhafazakârlıkta suçlayan Batıya İslam dünyasının büyük mütefekkirlerinden örnekler getirmekle hem cevaplıyor hem de Müslüman dünyasının geri kalmasının nedenlerini tahlil ederek, çıkış yollarını göstermeye çalışıyordu (AHCA, 1.cilt, 2004, s. 114).

Ağaoğlu yine *İrşat* gazetesinin 7 Ocak 1908 tarihte yayınlanan sayısında genelde Kafkasya için önemli olan başka bir dinî konuyu da aydınlatıyordu. "*Şeyhülislamlığa Dair*" başlıklı yazısında Ahmet Bey Kafkasya'ya Şeyhülislamların Rus hükümeti tarafından atanmasına karşı çıkıyor, bu göreve kişilerin yerli halk oylaması ile seçilmesini savunuyordu. Rus hükümetinin İslam dininden hiçbir bilgisi olmayan, İslami kuralları bilmeyen, eğitimsiz kişilerin bu göreve sırf hükümet dairelerine yakın oldukları için getirilmesinin yanlış olduğunu söylüyordu. Bu fikirleri söylerken millete hitap ederek haklarını talep etmeye çağırıyordu (Ağaoğlu, 2007, s. 347-350). Ağaoğlu'nun bu fikirleri ile örtüşen Üzeyir Bey Hacıbeyli Rusya'nın din konusunu kullanarak Müslüman toplumunu parçalamakta suçluyordu. O "*Derin Kuyular*" başlıklı yazısında buna dair şöyle yazıyordu:

"Bize kalırsa, biz Müslümanların arasında kuyular kazmak için Rusya hükümeti bir o kadar zahmet çekmedi, çünkü aramızda kötü eller önceden kuyu kazıp hazır koymuşlardı. O kuyuyu ancak bir kadar da derinleştirmek ve lazım olsa, başka bir kuyu kazmak yetti. Rusya hükümeti onu da yaptı, bunu da. Önce bizim gözümüzü kapattı ve ondan sonra başlayıp şeyhülislam tayini, müftü, nasbi, "Ömer" okulu açılışı, "Ali" okulu tesisi, Şia mollası, Sünni hocası tayini ile beraber,

diğer fesatlar ile bizim aramızda önce kazılmış olan Şia ve Sünni kuyusunu daha geniş ve daha derin bir kazıp çukur etti. ... bu kuyulardan çıkış yollarından biri, kuyuları dolanıp kenardan bir yol aramak, yani bu meseleleri çözümsüz bırakıp beraberlik ve birliğe çalışmak, fanatizmi yükseltmeyip onun da etrafından dolanmak” (İrşat gazetesi, 7 Mart 1907).

Çok sonraları, 1919-1920 yıllarında, Malta sürgünündekeyken yazmış olduğu ve Türkiye'ye döndükten sonra *Türk Yurdu* dergisinde bölümlerle yayınladığı “*Üç Medeniyet*” eserinde İslam'ın kurtuluşunun Müslüman toplumunun bir zamanlar dönemin aydın din adamlarının fikirlerinden hareket etmelerinin gerektiğini şöyle ifade ediyordu:

“Din âlimleri, Şeyh Abduh, Şeyh Cemaleddin Efgani ve Musa Begiyef gibi kimselerin açmış oldukları yol üzerinde yürüyerek savaşılabılmış ve İslam'ın yüksek fikirlerini hurafelerden kurtararak okullarımıza, medreselerimize ve basın alanına dökmüş olsalardı, elbette bu yüksek fikirler etkisini gösterecek ve İslam kavimlerinin yeniden kuvvetlenmesi için önemli bir amil olacaktır” (Ağaoğlu, 2013, s. 53).

Aynı eserde Ağaoğlu dinin toplumda oynadığı rolünü değerlendirirken, onun millî kimliği nasıl etkilediğine şöyle işaret ediyordu:

“Din bizi beşikten mezara kadar takip eder ve yalnız ruhi ihtiyaçlarımızı doyurmakla kalmaz, bütün maddi hayatımızı da düzenlemeye kalkışır. Elbisemizden döşemelerimize, okullarımızdan sosyal ve siyasi müesseselerimize kadar hâkim olmak ister” (Ağaoğlu, 2013, s. 29).

Milletinin ahlaki değerlerini düşünen Ağaoğlu bunu geliştiren unsurları sayarken din faktörünün de önemli olduğunu şöyle ifade ediyordu:

“Bir milletin fertleri ahlak telakkilerinin hepsini çevresinden alıyor. Çevre onlara bu telakkileri birçok kanallar vasıtasıyla verir. Bu kanallar

arasında ilk önce şunlardır: Din, aile, okul, edebiyat ve havamıza hâkim olan millî gelenekler” (Ağaoğlu, 2013, s. 51).

Dinî yenileşme sürecine katkıda bulunan aydınlardan biri de Ali Merdan Bey Topçubaşı olmuştu. O bu konuda yazıları ile yanı sıra daha çok emeli olarak katkılardan bulunmuştu. Onun bu konuda görmüş olduğu işler Azerbaycan coğrafi sınırlarını aşıyor ve bütün Rusya Müslümanlarını etkiliyordu. O Bütün Rusya Müslümanlarının haklarının savunucusu olarak Rusya parlamentosunda temsil olunacak Müslüman fraksiyonunun siyasi hedeflerini *“Müslüman Parlamento Fraksiyonu”* makalesinde şöyle ifade ediyordu:

“Müslüman fraksiyonunun programı ciddi olarak anayasa esaslarına dayanarak, toprakların millîleştirilmesi, din konusunda tam bir özerklik, bütün imparatorlukta kendini yönetecek küçük idari birimlerin ve eyalet meclislerinin tesis edilmesi ile yerlerde geniş özerk yönetim prensibi ileri sürüyor” (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 408).

Topçubaşı bu hedefleri Rusya Müslümanlarının dikkatine sunarken bu yolda mezhep farklılıklarının engel olmayacağını da tebliğ ediyordu. Şii mezhebinden olan Ali Merdan Bey Rusya Müslümanlarının Kurultayı’nda konuşma yaparken bu konuyu çekinmeden şöyle ifade ediyordu:

“Muhtelif mezhepler arasındaki farklar önemli değildir. Ve bu farklar Rusya Müslümanlarının ruhani işleri için genel mahiyette bir kurumun oluşturulmasına dinî açıdan bir engel teşkil etmez” (Akçura, 2016, s. 201-202).

O bu konuşmanın ardından *“Sünnilik, Şiilik yoktur. Yetsin ihtilaf!”* sedalarıyla dakikalarca alkışlanmış, hatta her kes gözyaşı içinde bir birilerini sarılarak kutlamış ve oybirliği ile bu teklif kabul edilmiştir. Burada biz Topçubaşı’nın da Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu ve başkaları gibi millî düşünce yolunda mezhep ayrılıklarına karşı bir aydın olarak vermiş olduğu mücadelesinin başarılı sonucunu görebiliyoruz (Gökalp, 2017, s. 27) (Hasanlı, 2017, s. 64).

Rusya Müslümanlarının yenileşme sürecinde örgütlenmesinde büyük hizmet veren Topçubaşı onların Rusya Devlet Duması'nda temsil olunmalarını, Müslüman Fraksiyonu olarak gruplaşmalarını ve siyasi faaliyetlerini hep koordine etmiştir (Hasanlı, 2017, s. 66). O Rus irticasına karşı hazırlanan "Viborg Beyanitiesini" imzaladığı için 8 Mayıs 1908 yılında üç aylık hapis cezasına çarptırıldıktan sonra da hapisteyken Rusya Müslümanlarının geleceğine yönelik beş istikamette hazırladığı projede birçok meselelerle yanı sıra dinî idarelerin ıslahı gibi konu da yer alıyordu (Tercüman, 1908, No-65).

Ali Merdan Bey Ağaoğlu gibi yazılarında İslam dünyasında kadının yeri ve rolü konusunu da hiçbir zaman ihmal etmemiştir. Kadına büyük önem veren Topçubaşı Müslüman toplumunda kadın haklarının savunucusuydu. Örneğin *Kaspi* gazetesinde "*Müslüman Kadınının Serbest Faaliyeti*" başlıklı yazısında Türk-Müslüman dünyasında kadın hakları, onun özgürlüğünden bahsediyor. Bu hususta Topçubaşı'nın feminist fikirlere hâkim olduğunu görüyoruz. Makalenin bir yerinde şöyle söylüyor:

"Şeriat kuralları Müslüman kadını ticaret hukukundan mahrum etmiyor. Aynı sözler tahsil ve ilim alanlarına da aittir. Müslümanların kadim tarihi zarif cins tarafından bu hakların uğurlu tatbiki ile bağlı çok sayıda örnekler verir" (Kaspi, 1903, No-255).

Topçubaşı zamanla Rus emperyalizminin Müslüman topluma karşı baskıcı siyasetine karşı daha keskin duruş sergiliyordu. O 1914 yılının 15-25 Haziran tarihlerinde Petersburg'da gerçekleşen Rusya Müslümanlarının IV. Kurultayında tarihi konuşmasında İslam dinî hakkında şöyle diyordu:

"...biz Müslüman olmuşuz, Müslümanız ve Müslüman olarak kalacağız. Ayrıca biz, itikat ettiğimiz dinin, İslam dininin evrensel din olduğunu ve özünde devletçiliğe karşı hiçbir şey içermediğini düşünüyoruz ve düşüneceğiz" (Senyutkina, 2007, s. 457).

Dinî yenileşme ve millî kimliğin oluşumu noktasında dönemin önden gelen aydınlarından olan Mehmet Emin Resulzade'nin de bu konuda fikirleri ilginçtir. Bir

ahund²³⁰ evladı olan Mehmet emin bu konuda fikirlerini *Dirilik* gazetesinde yayınlanan seri makalelerinin altıncı hissesinde etraflı yazıyor. O bu yazıda millî fikriyatta dinin yerini ve rolünü konuşuyor. Önceden dinin milletlerin millet olarak gelişmesinde yerinin az olduğunu söylerken, istisnaların mevcut olduğunu da ifade ediyor. Burada diliyle dinin kentleştiği Ermeni milletini ve kilisesini örnek gösteriyor. Fakat İslam dininin eşitlik tebliğ ettiği halde Arapça dışında öğrenilmemesi, bu dinin Arap olmayan Müslüman halkları arasında milliyetin şekillenmesinde bir o kadar etkin olmamıştır diyor. Hatta bu dinin Emeviler döneminde Arap olmayan halkları Araplaştırmak için kullanılmasını ve asimile siyaseti yürütüldüğünü söylüyor. Sade insanların Arapçayı bilmedikleri için, din anlamadıklarını ve zamanla bir takım din adamlarının şahsi çıkarları açısından anlatılması ile hurafeler dolu bir dünyaya ayak basmıştır. Fakat şunun da altını çizerek söylüyor ki, İslam dinî genelde Türk halklarında Müslüman kimliği oluşturarak Rus istilasından sonra Rus asimile siyaseti karşısında milletleri bu kimlik adı altında koruya bilmiştir. Buna örnek olarak ise 16. yüzyıldan itibaren Rusya istilası altına giren İdil-Ural Türklerini gösteriyordu (Dirilik, 1914, No-7). Burada Resulzade'nin genel anlamda İslam dininin Türkçeye çevrilerek millete okutulması gibi düşüncelerinde büyük düşünür Şeyh Cemaleddin Efgani'nin fikri etkilerini fark ediyoruz.

Resulzade'nin çağdaşı Neriman Nerimanov'un da dinle ilgili fikirleri dikkat çekicidir. O, her ne kadar Rusya'da dönemin popüler olan sosyalist görüşlerini paylaşırsa da İslam dünyasına yönelik yeni bakış açısı sergilemekteydi. İslam dünyasında din adamları arasında eğitim sisteminin yenilenmesini, ona dünyevi ilimler ekzeninde yaklaşılmasının gerektiğini "*Kuran-i Kerim ve Din Adamlarımız*" başlıklı yazısında yazıyordu. Nerimanov'a göre Azerbaycan'da iki türlü din adamları mevcut idi. Bunlardan bir kısmı dinî eğitimde yenileşmeyi, İslam dininde var olan hukuk, sağlık, sosyoloji vb. dünyevî ilimleri öğrenmeyi tebliğ ediyorlar.

²³⁰ Mehmet Emin Resulzade'nin babası Bakü köylerinden birinde dönemin ünlü din adamlarından olan Ahund Hacı Molla Alekber Resulzade (1847-1927) idi.

Başka bir kısım din adamları ise yenilenmeyi kabul etmeyip, sadece ahireti düşünerek yaşamayı tercih ediyorlar (Hayat, 1906, No-113).

Nerimanov dönemin Azerbaycanlı aydınları gibi Dinî ve Millî kimlik fikriyatı ile de ilgili fikirlerini paylaşıyordu. Ona göre 20. yüzyılın başlarında din her ne kadar birleştirici unsur olsa da her milletin de kendine özgü dili, gelenekleri, kültürü vardır. *“Dertlerimizin İlacı”* başlıklı makalesinde Nerimanov bunu şöyle ifade ediyordu:

“Bütün Müslümanlar için kutsal meslek gerçek İslam’ın ne olduğunu öğrenmektir. Devamlı gelişme ve devamlı çalışma ile mücadele ve bu mücadele vasıtasıyla bulunmuş gizli hazineleri insanlar için meydana çıkarmak, yani insanlığa hizmet. Bundan ulu ve kutsal bir meslek, bundan fazla güçlü bir kurtuluş yolu olmaz. Fakat, bir dinin taraftarları olanların kendilerine özgü meslekleri olabilir. Çünkü, din birçok insan topluluğunu bir noktada birleştirirse de her topluma özgü adetler o toplumları birbirinden ayırır. Bu yüzden her toplumun, her milletin kendilerine özgü bir meslek, bir ülkü peşinden gitmesi gayet doğaldır” (Yeni İkbâl, 1916, No-199).

Görüldüğü gibi 19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türklerinde millî fikriyatın gelişimi sürecinde din konusu her zaman gündemde olmuş ve millî kimliğin oluşumunda olumlu katkılar da sağlamıştı. Her ne kadar bu dönemde dinî kimlik yerini millî kimliğe devretmişiyse de o millî kimliğin terkinde kendisini saklaya bilmiştir. Dinî yenileşme sürecinde Azerbaycan Türkleri ümmetçilik görüşlerinin etkisiyle binyıllarca süren mezhep ayrılıklarına sonunda son verebilmişlerdir.

3.2.6. Millî Kültür ve Sanatın Gelişimi

19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başlarında millî fikriyatın gelişimi fonunda Azerbaycan Türklerinde kültür ve sanat da millî açıdan geliyordu. Dönemin

aydınları çağdaşlaşan Azerbaycan Türklerinin bu alanda millî çizgilerden çıkmamasını, modern hayat tarzında bu millîliği saklamayı sağlayabilmişler. Çünkü millîliğini kaybedecek modernleşmede milletin büyük kültürler tarafınca asimile olacağını çok iyi anlıyordular. Örneğin bu konuda Ali Bey Hüseyinzade'nin millî edebiyatın geliştirilmesi ile ilgili fikirleri çok dikkat çekicidir. O 1926 yılında Bakü'de²³¹ Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti'nde verdiği konferansta millî edebiyatın geliştirilmesi için Azerbaycan Türklerine ilk olarak Doğu edebiyatının etkisinden kurtulmak, daha sonra ise aşağılara inerek halkın edebi varlığını öğrenerek yüceltmek gerektiğini şöyle açıklıyordu:

“... Edebiyat böyledir. Halka inmedikçe yükselmez. Önce halka, köylüye, işçiye, genel olarak büyük kitleye kadar inmek, sonra bunlarla beraber yükselmeye çalışmak lazımdır. Büyük edipler, büyük âlimler, filozoflar çoğunluk içinden çıkabilir, yoksa tek-tük yücelmez. Gerek bütün millet en aşağı sınıflarına kadar bütünlükle yücelsin ki, içinden edipler, şairler, sanat adamları, büyük büyük millet hadimleri çıksın!”
(Edebi Parçalar, 1926, No-1).

Mehmet Emin Resulzade de kendi yazılarında milleti oluşturan gelenek, ortak tarih, ortak edebiyat vb. kültür örneklerinden sürekli yazıyor. “*Millî Dirilik*” yazı serisinin sonuncu yedinci bölümünde Mehmet Emin özellikle Tarih konusuna değinerek Türk tarihinin en az öğrenildiğini, ama en çok öğrenilmesine ihtiyaç duyulduğunu bildiriyor. Türk tarihinin hep yabancılar tarafınca araştırıldığını ve bilinçli şekilde Türkleri barbar, yakıp-yıkan bir millet olarak göstermişler diyor. Türk tarihinin öğrenilmesinin önemini ve Türk gençliğinin en birinci vazifesi olduğunu şöyle açıklıyor:

“İşte şurasını Türk gençliği anlamalı ve düşünmelidir ki, bugün Türk milleti büyük bir tarihe malik olduğu halde tarihsiz yaşıyor ve dünyanın her tarafına yayılıp da büyük bir millet teşkil ettikleri halde Türkler

²³¹ Ali Bey Hüseyinzade 1926 yılında Bakü'ye gerçekleşen I. Türkoloji Kongresi için gelmişti. Bu esnada Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti'nde konferans da vermişti.

birbirinden habersiz, hatta birbirilerine düşman olarak ömür sürdürüyorlar” (Dirilik, 1915, No-8).

Millî kültürün gelişiminde dönemin aydınları yalnızca yazılar yazarak aydınlanma faaliyetleri ile yetinmemişler. Onlar emeli olarak da millî kültürün gelişimine hizmetler sunmuşlardır. Böyle kişilerden olan Neriman Nerimanov Bakü’de yaşadığı dönemlerde Azerbaycan Türklerinin önde gelen aydınlarının yardımı ile Doğuda ilk toplumsal halk kütüphanesi ve oku salonu açmasını hedeflemiştir. Bu amaçla o arkadaşları olan, aydın fikirli Sultan Mecit Ganizade, Hebip Bey Mahmutbeyli²³² ile beraber kuracakları kütüphane için eski gazete sayıları, Nizami Gencevi, Fuzuli, Sedi, Hafız, Firdevs, Molla Penah Vagif, Abbaskulu Ağa Bakıhanı, Gasım Bey Zakir, Mirza Fetali Ahundzade, Seyid Azim Şirvani gibi yazar ve şairlerin kitaplarını toplamaya başlıyorlar. Bu işte ona yardımcı olsunlar diye Nerimanov farklı ülkelerin bile gazete ve dergilerine mektuplar yazıyordu. Bu isteği ve faaliyeti sonucunda ona tekçe Rusya’nın farklı yerlerinden değil, yurt dışından bile gazete, dergi ve kitaplar gönderilmişti (AT, 1.cilt, 1960, s. 341)²³³.

Neriman Nerimanov’un kütüphane için çalışmaları başarılı olmuş ve 1894 yılının 1 Ağustos tarihinde Büke’de Azerbaycan’ın genelinde olmak üzere ilk kes olarak Ana dilde her kesin kullanabileceği okuma salonlu kütüphane açılmıştı. Bu kütüphane bütün Kafkasya Müslümanlarının aydınlanması için merkez rolünü oynamaya başlıyor (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 14). Bu kütüphanede Azerbaycan’ın ilk kütüphanecisi Nerimanov’un yakın arkadaşı ve öğrencisi Aliskender Caferzade²³⁴ oluyor. Halk arasında bu kütüphane “Nerimanov Kırathanesi” gibi ün kazanıyor. Kısa bir zamanda bu kütüphane yerli

²³² Hebip Bey Hacı İbrahimhalil oğlu Mahmutbeyli (1864-1928) – Azerbaycanlı aydın, eğitimci, naşir ve devlet adamı.

²³³ Kütüphaneye yurt dışından gönderilen kitap, gazete veya dergiler içinde Rusya hükümetince ülkeye sokulması yasak edilen yayınlar da bulunuyordu. Bunlardan Kalküta’dan *Hebl-Ülmetin* dergisi, Sofya’dan *İttifak*, Kahire’den *El-Nil*, İstanbul’dan *Melamet*, *Tercüman-i Hakikat*, *Hazine-i Fünun*, *Maarif*, *Ehbar* gazetelerini örnek olarak gösterebiliriz (Gaziyev, 1970, s. 12).

²³⁴ Aliskender Hacıbaba oğlu Caferzade (1875-1941) – Azerbaycanlı aydın, eğitimci, naşir, devlet adamı.

Müslümanlar arasında çok sayıda okur kazanıyor ve bunu dönemin *Murc* adlı Ermeni dergisi kıskançlıkla şöyle yazıyordu:

“Hiçbir Ermeni kütüphanesinin bu kadar okuru yoktur, buraya okumaya gelen okurlardan başka, dinî açıdan çekinerek gelemeyen, ama kitap-gazete-dergileri siparişe kütüphaneden evine getirten molla ve seyitleri de ilave etmek lazımdır” (Gaziyev, 1970, s, 13).

Yine aynı dergide kaydediliyordu ki, 1896 yılının 8 Nisan – 4 Mayıs tarihleri arasında, yaklaşık 26 gün içinde bu kütüphaneye 710 okur gelmiş ki, bunların da 200 Rus, 25 Gürcü, 135 gelme Müslüman²³⁵, 151 Bakü Müslümanı, 8 Alman, 5 Fransız, 40 Yahudi olmuştur. 1895 yılında *Tercüman* gazetesinde ise Nerimanov Kütüphanesi hakkında şöyle yazıyla karşılaşıyoruz:

“Bakü'nün umumi Müslüman kıraathanesi hazırda 16 türlü Rus gazetesi, dokuz Türki, Arabi ve Farisi cerideleri ve Ermenice ve Gürcüce birer gazete celp edip istifade ettirmektedir. Geçen beş ayda kıraathaneye 1.845 Müslüman, 1.396 Rus, 461 Ermeni, 165 Gürcü ve 228 Yahudi girip çıkmıştır. İşbu kıraathane Bakü'nün genç İslamları tarafından iane ile tesis edildiği ve işin mübaşiri muallim Neriman Bek Nerimanov olduğu gazetemizi okuyanlara malumdur” (Tercüman, 1895, No-36).

Yine 1898 yılında *Kaspi* gazetesi ise Nerimanov Kütüphanesi hakkında şöyle yazıyordu:

“Sayın Neriman Nerimanov'un kütüphanesini 1897 yılında 8.619 Müslüman, 6.636 Rus, 3.715 ise başka milletlerden okuru olmuştur ki, bunlar da toplamda yaklaşık 26 bini buluyor. Bu say öten yıldaki

²³⁵ Müslüman derken Azerbaycan Türkleri kastediliyor. Gelme Müslüman ifadesi ise burada Bakü'ye başka yerden gelen Azerbaycan Türklerine işarettir.

göstericiden 5 defa çok olmuştur. Bu say artımı bizde okumaya olan merakın artmasından haber veriyor” (Samedov, 1.cilt, 1962, s. 221).

Dönemin farklı yıllarında yayınlanmış yayın organlarından sunulan örneklerden de belli oluyor ki Azerbaycan Türkleri arasında okumaya, aydınlanmaya büyük bir merak vardı ve bu istek yıl yıldan daha çok artmaktaydı. Fakat Neriman Nerimanov’un millî kültürümüzün gelişimi için görmüş olduğu bu faaliyetler radikal ulema sınıfının ve emperyalist Rus hükümetinin işine yaramıyordu. 1898 yılının Ekim ayında “Nerimanov Kütüphanesi” İslamcılarının Rus hükümetine şikâyetlerini bahane ederek, gençliğin saptırılmasında suçlanarak kapatılmıştı (Gaziyev, 1970, s, 14).

Neriman Nerimanov Azerbaycan Türklerinin millî kültürünün geliştirilmesi faaliyeti açısından tiyatro sanatına da meraklı idi. O zaman-zaman tiyatro gösterilerini de organize ediyordu. Bu tiyatrolardan elde edilen gelirleri ise kütüphanenin geliştirilmesine ve Azerbaycanlı öğrencilere burs yardımı için harcıyordu (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 14). O bu dönem tiyatro oyun eserlerini yazıyor ve 1895 yılının 15 Ocak tarihinde Bakü’de ilk kez olarak “*Nadanlık*” dramı oynatılıyor (Gaziyev, 1970, s. 20). 1896 yılında ise ilk kes olarak Nerimanov’un kütüphanesindeki ekip amatör olarak Azerbaycan tiyatro sahnesinde Gogol’un “*Müfettiş*” piyesini oynuyorlar. Bu sahnede Nerimanov kendisi de oyuncu olarak ilk defa rol alıyor (AT, 2.cilt, 1960, s. 411-412). Üniversite yıllarında (1902-1908) da boş durmayan Nerimanov tiyatro sanatında yeni adımlar atıyor. 1903 tarihinde üniversiteli arkadaşları ile beraber Turgenev’in “*Bekâr*” piyesini oynatıyor. Bu komedi gösterisinde Nerimanov başrol almakla yanı sıra, tiyatro gösterisinin yönetmenliğini de yapıyor. Heşterhan’a beş yıllık sürgün dönemindeyken de Nerimanov Tatar Türkleri için aktif kültürel-aydınlanma faaliyeti sürdürüyordu. Heşterhan’da ilk defa olarak Nerimanov Tatar dilinde tiyatro oyunları düzenliyor (Kasımlı, Hüseyinov, 2005, s. 15).

Neriman Nerimanov Azerbaycan edebiyatının gelişmesi açısından hizmet edecek birçok önemli edebi eserler yazmıştı. O “*Şamdan Bey*” (1895) piyesini,

“*Bahadır ve Sona*” (1896) romanını²³⁶, “*Nadir Şah*”²³⁷ (1899) dramı vb. birçok eserlerini yazmıştı (AT, 2.cilt, 1960, s. 386).

Neriman Nerimanov gibi millî kültürün gelişmesi yolunda kütüphane işine gönül veren kişilerden biri de Nesib Bey Yusufbeyli olmuştur. O bu faaliyetini Gence şehrinde gerçekleştirerek kitap evini teşkil etmişti. Kitap ticareti ve yayın işleriyle de uğraştığı bu kitap evini babasının hamiliği ile kardeşi Hamit Bey’le beraber açmıştı (Şeyhzamanlı, 1997, s. 116). 1911 yılında *Yeni İrşat* gazetesinde bu kitap evi hakkında geçen bilgilerden belli oluyor ki, burası Türkçe, Arapça, Farsça, Rusça farklı alanda, özellikle dersliklerle bol olmuştur (Yeni İrşat, 1911, No-22). Buradan belli oluyor ki, kitap evi genelde okul öğrencileri için kitap sağlanmasında önemli rol oynamıştır.

Nesib Bey Yusufbeyli tiyatroculuk işine de gönül vermiş aydınlardan olmuştur. O Kırım’dayken gazetecilik faaliyetiyle yanı sıra tiyatroculukla da uğraşmış, birçok Azerbaycan tiyatro yazarlarının eserlerini Bahçesaray’da sahnede oynatılmıştır, hatta kendisi de başrollerde oynamıştı²³⁸ (AHCA, 2.cilt, 2005, s. 448) (Yagublu, 2018, s. 76).

Azerbaycan Türklerinin millî kültür ve sanatının gelişiminde en büyük yeri ise Üzeyir Bey Hacıbeyli tutmaktadır. O yapmış olduğu besteleri ile tekçe Azerbaycan’da değil, bütün Türk-Müslüman dünyasında yeni bir sayfa açmıştı. Azerbaycan Türklerinin modern müzik tarihini yazan Üzeyir Bey Hacıbeyli dönemin ünlü aydını Hasan Bey Zerdabi’nin manevi desteği ile büyük eserlerin

²³⁶ Neriman Nerimanov’un “*Şamdan Bey*” eserinin senaryosu üzerine 1956 yılda aynı adlı sinema çekilmiş, 1962 yılında ise “*Bahadır ve Sona*” eserine opera bestelenmiştir.

²³⁷ “*Nadir Şah*” dramı Azerbaycan edebiyatının ilk tarihi trajedi eseridir. Eserde monarşinin feci sonundan konuşulduğu için uzun süre Rus hükümetince tiyatrodan oynanmasına izin verilmemiştir. Bu dramın Rusya devriminden sonra Azerbaycan’da sahneye konulmasına izin verilmiştir.

²³⁸ *Tercüman* gazetesinin 13 Ocak 1907 tarihinde yayınlanmış sayısında geçen habere esasen anlaşılıyor ki, Azerbaycanlı tiyatro yazarı Abdürrahim Bey Hakverdiyev’in “*Dağılan Tifak*” eserinin sahnelendiği oyunda başkahraman Necef Bey rolünü Yusufbeyli icra etmişti (Tahirzade, 2017, s. 304).

bestelenmesi işine girişmiş ve kısa zaman zarfında inanılmaz başarılar kazanmıştır. *“Leyli ve Mecnun”* operasının bestelenmesinden çok önce Hasan Bey Üzeyir Bey’e halk melodileri temellerine dayalı opera yazmasını önermişti (Seferova, 2016, s. 110). Bu yüzden Üzeyir Bey’in makamlar üzerine bestelediği opera ve operetleri toplumun tarih sürecinde yaratmış olduğu masal, efsane ve destanları konu olarak ele alıyordu. Böylece 1908 Ocak 25 tarihinde Azerbaycan Türklerinin millî burjuvazisinin önde gelen ismi Hacı Zeynalabidin Tağıyev’in inşa ettirdiği tiyatro binasında Üzeyir Bey’in, tek Azerbaycan’da değil, bütün Türk ve Müslüman dünyasında ilk olan *“Leyli ve Mecnun”* operası oynanmıştır (Seferova, 2016, s. 94). Bu münasebetle *Kaspi* gazetesinde büyük puntolarla şu ilan paylaşılmıştır:

“Bu günlerde genç naşir ve müzisyen Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin bestelediği Tatar dilinde olan “Leyla ile Mecnun” operasının neşri ve sahneye koyulması hukukunu almıştır. Müslüman hayatında ilk opera olan bu eser ilk defa cumartesi 25 Ocak Tağıyev tiyatrosunda gösterilecektir. Operanın son derece ilgiyle karşılanacağı beklenilmektedir” (Kaspi, 1908, No-7).

Hacıbeyli operanın librettosunu büyük Azerbaycan şairi Muhammet Fuzuli’nin aynı adlı poeminden almıştır. Operanın bedii tertibatını Ali Bey Hüseyinzade-Turan yapmış ve başarılı olmuştur (Turan, 2008, s. 36-37). Bilindiği gibi *“Leyli ve Mecnun”* efsanesinden etkilenerak Müslüman dünyasının birçok edipleri; Azerbaycan’dan Nizami Gencevi (XII. yüzyıl), Hindistan’dan Emir Hüsrev Dehlevi (XIII. yüzyıl), Özbekistan’dan Alişir Nevayı (XV. yüzyıl), Tacikistan’dan Cami (XV. yüzyıl) ve diğerleri aynı adlı eser yazmışlardır. Fakat Üzeyir Bey operasında Fuzuli’nin *“Leyli ve Mecnun”* manzumesinden yararlanmışlardır. Bunun nedeni bu eserin diğerleri gibi Farsça değil, Azerbaycan Türkçesinde ve zengin edebi dilde yazılması idi (Seferova, 2016, s. 111).

Büyük kalabalık ve merakla izlenen bu opera tıklım-tıklım dolu salonun dakikalarca ayakta alkışlaması ile karşılaşmıştı. Dönemin aydınları bu tarihi hadisenin Azerbaycan Türklerinin ister millî, isterse çağdaşlaşma açısından

gelişmesinin en parlak örneği olduğunu söylüyor ve bunun için Üzeyir Bey'e borçlu olduklarını ifade ediyorlardı. Bu başarıdan ilham alan genç ve yetenekli besteci 1909-1915 yıllarda peş-peşe “*Şeyh Sinan*” (1909), “*Rüstem ve Söhrab*” (1910), “*Şah Abbas ve Hurşit Banu*” (1912), “*Aslı ve Kerem*” (1912), “*Harun ve Leyla*” (1915) adlı makam operalarını da bestelemiştir. Hacıbeyli müzik alanında komedi üslubunun da esasını koyarak “*Karı ve Koca*” (1910), “*O Olmasın, Bu Olsun*” (1911), “*Arşın Mal Alan*” (1913) müziksel komedilerini besteleyerek (Seferova, 2016, s. 96-97) (Yagublu, 2018, s. 438-439), Azerbaycan halkının aile ilişkilerini, gelenekleri, toplumsal durumunu sade halkın dilinde ifade edebilmiştir. Üzeyir Bey bu müzik eserlerinin librettosunu kendisi yazmışsa da, kendisinin de itiraf ettiği gibi Mirza Fethali Ahundzade ve Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in dram eserlerinin etkisinde bulunduğu görülüyor (Kaspi, 28 Kasım 1917). O müzikal komedilerinde çağdaşı olan aydınların eleştirel düşüncelerini yansıtmaya çalıştığını da belirtmektedir (Hacıbeyli, 2.cilt, 1965, s. 277).

Üzeyir Bey çalışmalarını ilk başlar Bakü'de Azerbaycan Türkleri tarafından kurulmuş “Necat Cemiyeti” derneğinin tiyatro grubu ile sürdürmüş, 1914 yılından itibaren ise yine müzikle ilgili olan kardeşleri Zülfikar Bey Hacıbeyli²³⁹ ve Ceyhun Bey Hacıbeyli²⁴⁰ ile beraber “Hacıbeyli Kardeşleri Opera-Operet Oyuncuları Grubu” kurarak sürdürmüştü (Aydinoğlu, 2017, s. 371). Hacıbeyli kardeşlerinin kurduğu bu grup Azerbaycan Türklerinin kültür hayatında büyük bir iz bırakmıştır. Özellikle bu grup Azerbaycan Cumhuriyeti'nin mevcudiyeti döneminde (1918-1920) daha aktif olmuştur. Dönemin yetenekli oyuncu ve yönetmenlerini etrafında birleştiren bu grup haftada üç gün sırayla dram, komedi ve operalar sunuyordu. Grup çok zaman gösterilerden gelen gelirleri yardım amaçlı bağışlarda bulunuyordu. Örneğin 26 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı yazarı Şemsettin Sami'nin “*Gavey-i Ahenger*” adlı eseri tiyatro olarak sahneye konulmuş ve bu gösteriden

²³⁹ Zülfikar Abdülhüseyin oğlu Hacıbeyli (1884-1950) – Azerbaycanlı besteci, kültür adamı.

²⁴⁰ Ceyhun Abdülhüseyin oğlu Hacıbeyli (1891-1962) – Azerbaycanlı yazar, gazeteci, editör, diplomat.

gelen gelirler Azerbaycan Cumhuriyeti'nin istiklali uğrunda şehit düşenlerin ailelerine dağıtılmıştır (AHCA, 1.cilt, 2004, s. 434).

Azerbaycan kültür ve sanatını millî yönde gelişmesi ile Azerbaycan Türklerinin geleceğine büyük bir katkı sağlanmıştı. Bununla ilerleyen süreçlerde Azerbaycan Türklerinin millî kimliğini etno-psikoloji açıdan tam gelişmesi için büyük bir zemin hazırlanmıştır. Bu zemin üzerinden millî kültür ve sanat okulunu kuran Azerbaycan sağlam temeller nedeniyle başka Türk toplumlarından farklı olarak daha çok gelişmiş ve başkalarına örnek teşkil edebilmişti.

SONUÇ

“19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan’da Millî Fikriyatın Gelişimi” başlıklı doktora tez konumuz Azerbaycan tarihçiliğinde önemli araştırma alanlarından birini kapsıyor. Enternasyonalizm görüşlerini paylaşan yedmiş yıllık Sovyetler döneminde millî fikriyata yönelik her türlü araştırmalar hoş görülmediği için Azerbaycan’da milletleşme süreci pek araştırılmamış veya farklı bakış açılarından araştırılmıştır. Bu konu genel olarak Sovyetlerin yıkılması döneminde gün yüzü görmüş ve günümüze kadar kapsamlı bir şekilde araştırılmaktadır. Araştırmalar gerçekleştirilerken de farklı görüşlerin ortaya çıktığını görmekteyiz.

Birçok hallarda Azerbaycan’da millî fikriyatın geliştiği dönem olarak bilinen 19. yüzyıl sonu – 20. yüzyılın başları Azerbaycan tarihçiliğinde hala Sovyet tarihçiliğinin etkisi görülebilir. Bunun esas nedeni Azerbaycan tarihçiliğinin temelini Sovyetler döneminde yazılan ilmi eserlerin teşkil etmesidir. Buna rağmen otuz yıllık bağımsızlık döneminde ortaya çıkan yeni nesil araştırmacılar uzun zaman yasaklanan arşiv belgelerinin ve bağımsız fikir yürütme imkânlarının sunduğu fırsatlarla Azerbaycan tarihinin bu dönemi ile ilgili yeni eserler ortaya çıkarıyorlar. Günyüzü gören yeni eserler Azerbaycan tarihinin karanlıklar içinde kalan bu dönemini aydınlatmakla beraber, yeni bakış açılarını da ortaya çıkarmış oluyor. Aynı dönemi kapsayan tez konumuzda, biz de bazı fikirlere ilkel kaynaklara atıfta bulunarak farklı bakış açısı sunmuş olduk.

Azerbaycan tarihçiliğinde ilk olarak uzun süre hâkim olan fikirlerden biri Rusya’nın 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan’ın kuzeyini işgal etmesi ile buraya çağdaş dünyanın tecrübelerini getirmesi fikridir. Nitekim bu dönemde ve sonrasında Rusya kendisi gelişmiş Batı Dünyasına tam ayak uyduramamış, sade Rus halkı arasında feodal ilişkilerin en kötü örneği devam etmekteydi. Bu durum Rusya’nın kendisini çağdaş Avrupa ülkeleri gibi gelişmekten alıkoyuyor, mevcut modernleşme ise Rus toplumunun üst sınıfında ve büyük şehirlerde varlığını sürdürüyordu. Tezimizin birinci bölümünde ele aldığımız konularda Rusya’nın

Azerbaycan coğrafyasında uyguladığı siyasetin kendi sömürgeci çıkarlarına hizmet ettiğini ve hiçbir şekilde yerlilerin çağdaşlaşmasını hedeflemediğini anlatdık. Bu arada, Azerbaycan Türklerinin millî açıdan gelişmesine Rusya'nın bu bölgede yürütmüş olduğu sömürge siyasetinin de büyük katkısı olmuştur. Rusya'nın Azerbaycan Türklerine karşı uyguladığı demografi, millî, dinî, ekonomi, kültürel baskıcı siyaseti onları toplum olarak daha sık kenetlenmeye ve bu baskılara karşı duruş getirmek için yollar aramaya sefk etmiştir. Böyle bir durumda başta Ruslar olmak üzere diğer komşu milletler arasında ezilerek yok olmamaları için Azerbaycan Türklerinin millî kültürel bağlardan kopmayarak çağdaşlaşmayı öngören ve bu yolda birçok faaliyetlerde bulunan aydınlar ortaya çıkmaya başlamışlardır.

Tezimizin ikinci bölümünde biz 19. yüzyıl boyunca devam eden, toplumda millî kimliği belirleyecek yeniliklerden ve bu yeniliklere önderlik eden esas isimlerden örnekler sunduk. Dönemin aydınlarından olan Abbaskulu Ağa Bakıhanı, Mirza Şefi Vazeh, Mirza Fetali Ahundzade, Mirza Kazım Bey, Seyit Azim Şirvani, Şeyh Cemaleddin Efgani ve Hasan Bey Zerdabi gibi isimler millî yönde ilk adımları atarak Azerbaycan Türklerinde millî fikriyatın gelişmesine büyük etki bıraktılar. Onların döneminde vermiş oldukları çabalarla Azerbaycan toplumunun aydın kısmı kültürel açıdan modernleşme sürecine girmiştir. Millî fikriyata büyük tekan veren yenilikler bu şahısların ismiyle bağlı olmuştur.

Millî tarih yazılımı girişimleri, millî eğitimi geliştirme girişimleri, alfabe reformu girişimleri, millî dramaturjinin ortaya çıkarılması, millî matbuatı kurma çabaları gibi ilk adımlar 19. yüzyıl boyunca Azerbaycanlı aydınların topluma sundukları en büyük yenilikler idi. Bu yenilikler topluma daha kapsamlı hitap ederek onu millî duygularla birleştiriyor ve gelişmeğe sefk ediyordu. Millî açıdan birleşen ve gelişen Azerbaycan Türkleri zamanla mevcut coğrafyada ekonomi açıdan da söz sahibi olmaya başlıyordular. Toplumun maddi açıdan güçlenen fertleri yenileşmenin millî çıkarlar doğrultusunda faydalı olduğunu fark ediyor ve bu yönde yatırımlar etmeğe hevesleniyordular.

Azerbaycan toplumunda millî açıdan gelişimin bir nedeni de onun dinî görüşleri olmuştur. Tezimizde ayrıca yer verdiğimiz bu konu Sovyet ideolojisinin talebi ile

gözardı edilmiş ve çohu zaman ise topluma olumsuz yanları ile sunulmuştur. Bu dönemde Azerbaycan Türklerinin inanci olan İslam dinî toplumun gelişmesini önleyen, onu cehalete sürükleyen en başlıca neden gibi taktim ediliyordu. Oysaki dönemin bütün aydınları yazmış oldukları eserlerinde İslam dinînin aslında Müslüman toplumunda modernleşmeye karşı olmayan, tam aksi buna loyal yaklaşan bir dinî inanç olduğunu yazıyorlardı. Ayrıca İslam dinî hakkında konuştuğumuz dönemde Azerbaycan toplumunda yabancı baskılara ve asimileye karşı kimlik saklayıcı unsur rolünü oynamıştır. Bundan kaynaklanarak Azerbaycan Türkleri millet kavramını uzun süre Müslüman kimliği olarak kabul etmişlerdir.

19. yüzyılın sonlarına doğru biz Azerbaycan Türklerinde artık Müslüman cemaetçiliğinden Türk millîyetçiliğine geçidin gerçekleştiğini göre biliyoruz. *Keşkül* dergisinden itibaren “Ben Kimim?” sorusunu kendisine sormakla topluma hitap eden aydınların başlatmış olduğu millî aydınlanma hareketi ile millî fikriyatın gelişimi tam anlamıyla hızlanmaya başlamıştır. Tezimizin üçüncü bölümünde kapsamlı bir şekilde ele almaya çalıştığımız bu süreç 20. yüzyılın başlarında da devam etmiştir. Bu dönemde millî fikriyatın gelişimine öncülük yapmış Ünsizade kardeşleri, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu, Ali Merdan Bey Topçubaşı, Mehmet Emin Resulzade, Celil Mehmetkuluzade, Neriman Nerimanov, Nesib Bey Yusufbeyli, Üzeyir Bey Hacibeyli gibi aydınların fikir ve faaliyetlerinden örnekler sunarak konuyu değerlendirdik.

Dönemin önde gelen bu gibi aydınların faaliyetleri sayesinde Azerbaycan Türkleri arasında millî yönde dünyevî eğitim, matbuat, çağdaş kültür-edebiyat, edebi dil, teşkilatlanma gelişmede büyük hız kazanmıştır. Bu gelişmeler Azerbaycan toplumunda millî görüşlere sahip aydın insanların sayısını artırmıştır. Toplumun bu aydın kısmı temsil ettiği milletin millî çıkarlarını daha yüksek kürsülerden ifade etmek gücünü kazandıkça halkı millî siyasi irade ile birleşerek teşkilatlanmaya sesliyordu. 20. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası’nda baş veren siyasi kargaşalar, Rus dairelerinin Kafkaslar’da alevlendirdiği milletler arası kavgalar ve nihayet I. Dünya Harbi’nin ülkeye getirmiş olduğu anarşi Azerbaycan Türklerini millî aydınlanma hareketinden millî siyasi faaliyete geçmeye tepki vermişti.

Azerbaycan toplumu bu aşamada da dinî kimliğini millî kimliğini saklayan bir unsur gibi kullanmaya devam ediyordu. Müslüman kimliği Azerbaycan Türkleri ile beraber bütün Rusya Türklerini ve Müslümanlarını bir çatı altında birleştirerek ülkede Ruslardan sonra ikinci büyük siyasi güce çeviriyordu. Biz Müslüman kimliğini gerçekleştiren kurultay isimlerinden tut, siyasi-kültürel-toplumsal teşkilatların adlarına kadar göre biliriz. Bununla beraber Azerbaycan Türklerinin dinî yenileşmede bütün Rusya Müslümanlarına önderlik eden toplumdan biri olduğunu da görüyoruz. Azerbaycan aydınlarının vermiş oldukları uzun bir çabaların sonunda toplum arasında mezhepsel fikir ayrılıklarından doğan ayrımcılığı aradan kaldıra bilmişler. Dinî yenileşme sürecinde Kuran-i Kerim'in Türkçeye çevirmek, yüzlerce dünyevî eğitim veren Müslüman okulları teşkil etmek, Müslüman kız okulunu açmak, Müslüman kadınların siyasi-toplumsal faaliyetlerde önünü açmak, Müslüman tiyatrosu-operası düzenlemek gibi birçok yenilikler getirilmiştir.

Tez konumuzda Azerbaycan'ın farklı coğrafyalarında yetişen aydınlardan örnekler sunmakla biz daha bir önemli hususa da dikkat çekmeye çalıştık. Bu husus millî fikriyatın gelişimini Azerbaycan'ın coğrafi ve ekonomi açıdan nasıl etkilemesidir. Azerbaycan'da bütün fikri gelişimler çok zaman 19. yüzyıl sonuna doğru petrol endüstrisinin hızla geliştiği ve bununla da büyüyerek modern Avrupa şehirleri seviyesine çıkan Bakü ile de bağliyorlar. Fakat sunmuş olduğumuz birçok örneklerden de belli oluyor ki, Azerbaycan millî fikriyatın gelişimi açısından coğrafi olarak iki kısma bölünebilir: Bakü merkezli Doğu ve Gence merkezli Batı kısmı.

19. yüzyıl sonu – 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türklerinde gelişen millî fikriyat muhafazakâr ve liberal olarak şekilleniyordu. Bakü büyük bir endüstri şehrine çevrilirken yurtdışından çok sayıda yatırımcı ve işçi kuvvesini de kabul ediyordu. Bununla da şehir onlarca farklı millete kucak açmakla farklı kültürlerin karıştığı bir yere çevriliyordu. Böyle bir durumda Bakü muhiti millî aydınlarını liberal yönde yetiştirmelerine vesile oluyordu. Bu durum Bakü çevresindeki illeri de etkiliyordu. Gence ve çevresi ise daha çok ziraat üretimi ağırlıklı bir bölge olduğu için buranın aydınlarının tebliğ ettikleri millî fikriyat kısmen muhafazakâr olmasına

vesile olmuştur. Bu durumun başka nedenlerinden biri de Ermenilerin bu arazilere Çarlık Rusyası tarafınca 19. yüzyıl boyunca yerleştirilmeleri ve 20. yüzyılın başlarında onların Azerbaycan Türklerine karşı kanlı saldırıları ile ilgiliydi.

Tezimizde ele aldığımız 19. yüzyıl sonu – 20. yüzyıl başlarında Azerbaycan Türklerinde millî fikriyatın gelişimi Azerbaycan halkının millî duygular etrafında birleşmesine ve 1918 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dünya siyasi haritasında ortaya çıkması ile sonuçlana bilmiştir. İster Sovyetler döneminde, isterse de günümüzde varlığını sürdüren Azerbaycan araştırdığımız dönemde ortaya çıkarak gelişen millî fikriyatın siyasi ürünüdür. Azerbaycan'da millî fikriyatın gelişim sürecini araştırırken dönemin aydınlarının eserlerine dayanarak bir takım yeni bakış açısını sergilemeye gayret gösterdik. Umut ederiz ki, tezimizde ele aldığımız konular gelecek araştırmacılara da faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

SÜRELİ YAYINLAR VE MAKALELER:

AÇIK SÖZ gazetesi, 2 Ekim, 1915 No-1.

AÇIK SÖZ gazetesi, 1 Kasım 1917, No-603.

AÇIKKAYA Savaş, “Çarlık Rusyası Hakimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2010, No-28.

AĞAYEF Ahmed, “Türk Alemi (3)”, Türk Yurdu dergisi, yıl-1, 28 Aralık 1911, No-3.

ALİYEV Mövsüm, “Nesib Bey Yusufbeyli”, İncesanat gazetesi, 1993, No-14.

ASKER Ali, “Azerbaycan’da Millî Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikri Temelleri (19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başı)”, Yeni Türkiye Dergisi, 2015, No-75.

AZERBAYCAN gazetesi, 1918, No-56.

AZERBAYCAN gazetesi, 1918, No-58.

AZERBAYCAN gazetesi, 1918, No-60.

AZERBAYCAN gazetesi, 1918, No-74.

AZERBAYCAN gazetesi, 1919, No-82.

AZERBAYCAN gazetesi, 1919, No-140

AZERBAYCAN gazetesi, 19 Mart 1919.

AZERBAYCAN gazetesi, 1919, No-190.

AZERBAYCAN gazetesi, 1920, No-13.

CAFEROĞLU Ahmet, “Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış”, Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisi, yıl-1, İstanbul, Bürhanettin Matbaası, 1932, No-1.

CAFEROĞLU Ahmet, “*Büyük Azerbaycan alimi Mirza Kazım Bey*”, Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisi, yıl-1, İstanbul, Bürhanettin Matbaası, 1932, No-2.

CAFEROĞLU Ahmet, “*Azerbaycan Edebiyatında İstiklal Mücadelesi*”, Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisi, yıl-1, İstanbul, Bürhanettin Matbaası, 1932, No-10.

CAFEROĞLU Ahmet, “*Mirza Fetih-Ali Ahundzade*”, Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisi, yıl-2, İstanbul, Bürhanettin Matbaası, 1933, No-24.

ÇELİK Dursun, “*19 ve 20 Yüzyıllarında Azerbaycan*”, Bilig Bilim ve Kültür Dergisi, 1996, No-3.

DİRİLİK dergisi, 1914, No-2.

DİRİLİK dergisi, 1914, No-3.

DİRİLİK dergisi, 1914, No-4.

DİRİLİK dergisi, 1914, No-5.

DİRİLİK dergisi, 1914, No-6.

DİRİLİK dergisi, 1914, No-7.

DİRİLİK dergisi, 1915, No-8.

EDEBİ PARÇALAR mecmuası, Bakü, 1926, No-1.

EFGANİ Şeyh Cemaleddin, “*Vehdet-i Cinsiyye Felsefesi ve İttihad-i Lisanın Mahiyyet-i Hakikiyyesi*”, (Mehmet Emin Resulzade'nin tercümesi), Türk Yurdu, Yıl-2, İstanbul, 1912, No-26.

EKİNCİ gazetesi, 1875, No-1.

EKİNCİ gazetesi, 1875, No-3.

EKİNCİ gazetesi, 1875, No-5.

EKİNCİ gazetesi, 1875, No-6.

EKİNCİ gazetesi, 1875, No-7.

EKİNCİ gazetesi, 1875, No-8.

EKİNCİ gazetesi, 1875, No-10.

EKİNCİ gazetesi, 1875, No-11.

EKİNCİ gazetesi, 1 Ocak 1876, No-12.

EKİNCİ gazetesi, 1876, No-2.

EKİNCİ gazetesi, 1876, No-6.

EKİNCİ gazetesi, 1876, No-7.

EKİNCİ gazetesi, 1876, No-11.

EKİNCİ gazetesi, 25 Haziran 1876, No-12.

EKİNCİ gazetesi, 1876, No-15.

EKİNCİ gazetesi, 1876, No-21.

EKİNCİ gazetesi, 1876, No-24.

EKİNCİ gazetesi, 1877, No-11.

EKİNCİ gazetesi, 1877, No-20.

ERGÜN Ayça, *“Azerbaycanda Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri”*, Bilig Dergisi, 2010, No-54.

FÜYUZAT dergisi, 1907, No-9.

FÜYUZAT dergisi, 1907, No-13.

FÜYUZAT dergisi, 1907, No-23.

FÜYUZAT dergisi, 1907, No-32.

GASPIRALLI İsmayıl, *“Maverayi Kafkasyada Şeyhülislamlık Meselesi”*, Tercüman gazetesi, 7 Ağustos 1900, s. 4.

GULİYEVA Saide, *“Azerbaycan Göçlerinin Sebeb ve İstikametleri (19-20 Yüzyıllar)”*, Bakü Üniversitesi Haberleri dergisi, Bakü, 2010, No-2.

HAKİKAT gazetesi, 14 Mart 1910.

HAYAT gazetesi, 1905, No-1.

HAYAT gazetesi, 1905, No-4.

HAYAT gazetesi, 1905, No-7.

HAYAT gazetesi, 1905, No-129.

HAYAT gazetesi, 1906, No-5.

HAYAT gazetesi, 1906, No-9.

HAYAT gazetesi, 1906, No-12.

HAYAT gazetesi, 1906, No-113.

HAYAT gazetesi, 1906, No-119.

HAYAT gazetesi, 1906, No-125.

HAYAT gazetesi, 1906, No-128.

HAYAT gazetesi, 1906, No-131.

HAYAT gazetesi, 1906, No-181.

HAYAT gazetesi, 1906, No-184.

İKBAL gazetesi, 1913, No-493.

İRŞAD gazetesi, 1906, No-64.

İRŞAD gazetesi, 1906, No-169.

İRŞAD gazetesi, 1906, No-213.

İRŞAD gazetesi, 16 Şubat 1906.

İRŞAD gazetesi, 11 Mayıs 1906.

İRŞAD gazetesi, 7 Haziran 1906.

İRŞAD gazetesi, 4 Temmuz 1906.

İRŞAD gazetesi, 15-16 Ağustos 1906.

İRŞAD gazetesi, 23 Şubat 1907.

İRŞAD gazetesi, 1 Mart 1907.

İRŞAD gazetesi, 7 Mart 1907.

İRŞAD gazetesi, 2 Aralık 1907.

KASPI gazetesi, 1891, No-93.

KASPI gazetesi, 1896, No-25.

KASPI gazetesi, 1901, No-207.

KASPI gazetesi, 1903, No-230.

KASPI gazetesi, 1903, No-232.

KASPI gazetesi, 1903, No-246.

KASPI gazetesi, 1903, No-255.

KASPI gazetesi, 1904, No-263.

KASPI gazetesi, 1905, No-29.

KASPI gazetesi, 1905, No-55.

KASPI gazetesi, 1905, No-216.

KASPI gazetesi, 1905, No-217.

KASPI gazetesi, 1905, No-221.

KASPI gazetesi, 6 Şubat 1907.

KASPI gazetesi, 8 Şubat 1907.

KASPI gazetesi, 1908, No-7.

KASPI gazetesi, 18 Nisan 1917.

KASPI gazetesi, 19 Nisan 1917.

KASPI gazetesi, 28 Kasım 1917.

KASPI gazetesi, 1917, No-84.

KASPI gazetesi, 1917, No-85.

KASPI gazetesi, 1917, No-109.

KEŞKÜL dergisi, 1883, No-1.

KEŞKÜL gazetesi, 1887, No-15.

KEŞKÜL gazetesi, 1887, No-43.

KEŞKÜL gazetesi, 1889, No-81.

KEŞKÜL gazetesi, 1891, No-22.

KURTULUŞ gazetesi, 1934, No-2.

MOLLA NASREDDİN dergisi, Kasım 1917.

MÖVSÜMLÜ Cavid, *“Kafkas İslam Ordusu Turan Yolunda”*, Yerli Düşünce dergisi, yıl-1, Ankara, 2015, No-1.

MÖVSÜMLÜ Cavid, *“İlk Türk-İslam Cumhuriyetinin Kurucusu – Mehmet Emin Resulzade”*, Yerli Düşünce dergisi, yıl-2, Ankara, 2016, No-13.

MÖVSÜMLÜ Cavid, *“Türk-İslam Rönesansının Ünlü İsmi Abbaskulu Ağa Bakıhanov”*, Yerli Düşünce dergisi, yıl-2, Ankara, 2016, No-21.

Musavat Bülteni, Berlin, 1962, No-4.

REFİK Selim, *“Son Devir Azerbaycan Edebiyatı”*, Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisi, yıl-1, İstanbul, Bürhanettin Matbaası, 1932, No-1.

RESULZADE Mehmet Emin, *“İstila Kurbanları - Yusufbeyli Nesib Bey”*, Odlu Yurt dergisi, 1929, No-3.

RESULZADE Mehmet Ali, *“Seyit Azim Şirvani'nin bir şiiri münasebetile”*, Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisi, yıl-2, İstanbul, Bürhanettin Matbaası, 1933, No-24.

SÜHEN dergisi, Tahran, 1955, No-4.

ŞARK-İ RUS gazetesi, 2 Mayıs 1903.

TAĞIYEV Kövser, *“Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan’da Din Eğitiminin Gelişimi”*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar dergisi, 6.cilt, 2013, No-28.

TAŞTAN Abdulvahap, *“Azerbaycanda Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma”*, Bilig Dergisi, 2003, No-25.

TAZE HAYAT, 12 Şubat 1908.

TERCÜMAN gazetesi, 1895, No-26.

TERCÜMAN gazetesi, 1895, No-27.

TERCÜMAN gazetesi, 1895, No-29.

TERCÜMAN gazetesi, 1895, No-33.

TERCÜMAN gazetesi, 1895, No-36.

TERCÜMAN gazetesi, 1895, No-45.

TERCÜMAN gazetesi, 1895, No-47.

TERCÜMAN gazetesi, 1896, No-1.

TERCÜMAN gazetesi, 1896, No-14.

TERCÜMAN gazetesi, 1896, No-16.

TERCÜMAN gazetesi, 1896, No-26.

TERCÜMAN gazetesi, 1897, No-12

TERCÜMAN gazetesi, 1907, No-23.

TERCÜMAN gazetesi, 1907, No-35.

TERCÜMAN gazetesi, 1907, No-50.

TERCÜMAN gazetesi, 1907, No-72.

TERCÜMAN gazetesi, 1908, No-44.

TERCÜMAN gazetesi, 1908, No-47.

TERCÜMAN gazetesi, 1908, No-65.

TERCÜMAN gazetesi, 1908, No-67.

TERCÜMAN gazetesi, 1909, No-36.

TERCÜMAN gazetesi, 1909, No-40.

TERAKKİ gazetesi, 5 Ağustos 1908.

TERAKKİ gazetesi, 1909, No-22.

TERAKKİ gazetesi, 30 Ocak 1909.

TERAKKİ gazetesi, 30 Temmuz 1909.

TURAN Refik, *“Kuzey Azerbaycan’da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış”*, Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü dergisi, 2018, No-61.

TÜRK gazetesi, 1904, No-56.

YENİ İRŞAT gazetesi, 1911, No-22.

YENİ İKBAL gazetesi, 1916, No-199.

ZAKAFKASYA gazetesi, 1 Ocak 1906.

ZİYA-İ KAFKASİYYE gazetesi, 1881, No-2.

ZİYA gazetesi, 1881, No-3.

KİTAPLAR:

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, 1.cilt, Lider Yayın, Bakü, 2004.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, 2.cilt, Lider Yayın, Bakü, 2005.

Azerbaycan Tarihi, 1.cilt, (История Азербайджана. Rusça) Bakü, 1960.

Azerbaycan Tarihi, 2.cilt, (История Азербайджана. Rusça) Bakü, 1960.

Azerbaycan Tarihi, 3.cilt, (История Азербайджана. Rusça) Bakü, 1963.

- Azerbaycan Tarihi, Elm Neşriyatı, Bakü, 1993.
- Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994.
- Azerbaycan Tarihi, (Kolektif, editör: Süleyman Aliyarlı), Bakü, 1996.
- Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, 4.cilt, Bakü, İlim Yayın, 2011.
- Azerbaycan Publisistika Antolojisi, Bakü, Şark-Garb Yayın, 2007.
- ALİYEV Muhammet, Kuzey Azerbaycan'ın Rusya Tarafından İşgalinin Tarihçiliği, Adiloğlu Neşriyat, Bakü, 2001.
- AKÇURA Yusuf, Türkçülüğün Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016.
- AKÇURA Yusuf, Yeni Türk Devletinin Öncüleri, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981.
- AKÜZÜM Fevzi, "Kim iddia ede bilir ki, biz kendimizi yönetmeye yetkili olan millet değiliz?", Editör: AHMETOVA Firdefsiye, Nesib Bey Yusufbeyli – Millî İstiklal ve Devletçilik Mücahidi, Ziya yayınevi, Bakü, 2013.
- AKPINAR Yavuz, Azeri Edebiyatı Araştırmaları, Dergah Yayınları, İstanbul, 1994.
- AZİZOV Türyan, Azerbaycan XX Asrın Evvellerinde, Zaman yayın, Bakü, 1997.
- AŞIRLI Akif, Azerbaycan Metbuat Tarihi (1875-1920), İlim ve Tahsil yayınevi, Bakü, 2009.
- ALTSTADT Audrey, The Azerbaijani Turks – Power and Identity under Russian Rule, USA, California, Stanford, Hoover Institution Press, 1992.
- ALTSTADT Audrey, The Politics of Culture in Soviet Azerbaijan (1920-1940), Routledge, London, 2016.
- ANDERSON Benedict, Hayali Cemaatler – Millîyetçiliğin Kökenleri Ve Yayılması, Metis Yayınları, İstanbul, 2015.
- AHUNDZADE Mirza Fetali, Eserleri, 2.cilt, Şark-Garp yayınevi, Bakü, 2005.
- AHUNDZADE Mirza Fetali, Eserleri, 3.cilt, Şark-Garp yayınevi, Bakü, 2005.
- AHUNDOV Mirza Fetali, Aklın İflası, Zeplin yayınevi, İstanbul, 2019.

AHMETOVA Firdefsiye, “Nesib Bey – Yusufbeyliler ocağının yetirmesi”, Editör: AHMETOVA Firdefsiye, Nesib Bey Yusufbeyli – Millî İstiklal ve Devletçilik Mücahidi, Ziya yayınevi, Bakü, 2013.

AHMETOVA Firdefsiye, “Azerbaycan Millî İstiklal Harekatında Nesib Bey Yusufbeylinin rolü”, Editör: AHMETOVA Firdefsiye, Nesib Bey Yusufbeyli – Millî İstiklal ve Devletçilik Mücahidi, Ziya yayınevi, Bakü, 2013.

AHMETOV Hüseyin, Azerbaycan Mektep ve Pedogoji Fikir Tarihi, Bakü, İlim ve Tahsil Yayınları, 2014.

AHMET Dilgem, Farklılar, TEAS Press, Bakü, 2015.

AĞAYEV Ahmet Bey, Peki Bizim Aydınlarımız Nerededir?: Kaspiden Seçmeler, Kanun yayınları, Bakü, 2019.

AĞAOĞLU Ahmet, Üç Medeniyet, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2013.

AĞAOĞLU Ahmet Bey, Seçilmiş Eserleri, Şark-Garb yayınevi, Bakü, 2007.

AYDINOĞLU Tahir, “Ord. Prof. Dr. Üzeyir Hacıbeyli”, Editör: NESİBLİ Nesib, Azerbaycan Türklerinin Önderleri, Berikan yayınevi, Ankara, 2017.

AZİZOV Eldar, Difai, Bakü, 2009.

BAYKARA Hüseyin, Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri (XIX. Yüzyıl), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966.

BAYKARA Hüseyin, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, Gençlik basımevi, İstanbul, 1975.

BAYAT Ali Haydar, Hüseyinzade Ali Bey, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara, 1998.

BAKIHANOV Abbaskulu Ağa, Gülüstan-i İrem, Bakü, 2001.

BALAYEV Aydın, “Mehmet Emin Resulzade”, Editör: NESİBLİ Nesib, Azerbaycan Türklerinin Önderleri, Berikan yayınevi, Ankara, 2017.

BALAYEV Aydın, Mehmet Emin Resulzade, TEAS Press, Bakü, 2018.

BAĞIROVA İrade, Politiceskiyi Partiyi i Organizatsiyi Azerbaydjana vı Naçale XX veka (XX yüzyılın başlarında Azerbaycanın siyasi parti ve teşkilatları. Rusça), Bakü, 1997.

BODENŞTEDT Fridrih, Mirza Şefi Hakkında Hatıralar, Han Neşriyat, Bakü, 2015.

BİGİYEYEV Musa Cerullah, Osnovı Reform (Reformun Esasları), Petrograd, 1917.

BÜNYADOV Ziya, Azerbaycan Tarihi, Devlet Yayınları, Bakü, 1994.

CABBARLI Nergiz, Ahundzade Şahsiyeti, Tahsil yayın, Bakü, 2012.

CAFEROV Nazım, Millî-İçtimai Fikri Tarihimizden, Azerbaycan Devlet Yayınları, Bakü, 1993.

ÇINAR ALİYEVA Minara, Mektuplar: Nesib Yusufbeyli'den Şefika Gaspıralı'ya, Ötüken yayınevi, İstanbul, 2018.

DEVLET Nadir, Çağdaş Türkler, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993.

DEVLET Nadir, Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

DULAYEVA Zarife, "Neseb Bey Yusufbeyli ve Halk Aydınlanması" (Rusça: Nasib Bek Yusubbekov i Narodnoye Prosveşşeniye), Editör: AHMETOVA Firdefsiye, Nesib Bey Yusufbeyli – Millî İstiklal ve Devletçilik Mücahidi, Ziya yayınevi, Bakü, 2013.

FERHATOV Ali, "Alem-i Nisvanda Doğan Bir Şafak", Editör: AHMETOVA Firdefsiye, Nesib Bey Yusufbeyli – Millî İstiklal ve Devletçilik Mücahidi, Ziya yayınevi, Bakü, 2013.

Felsefe Ansiklopedisi, 3.cilt, (Философская энциклопедия. Rusça), Moskova, 1964.

ELEKBEROV Faig, Millî İdeoloji Problemine Tarihi-Felsefi Bakış, 1.cilt, Teknur Yayinevi, Bakü, 2011.

ELEKBERLİ Faig, Muhammed Emin Resulzade'nin Dünya Görüşü, Buğra yayınevi, Konya, 2014.

ELEKBERLİ Faig, Turan Sivilizasyonuna Giriş: Turan Mefkuresi Ve Tanrıçılık, Han yayınevi, Bakü, 2017.

EHEDOV Abdullah, Azerbaycan'da Din ve Dinî Tesisatlar, Azereşr Yayınları, Bakü, 1991.

EHEDOV Abdullah, Azerbaycan'da İslam'ın Modernleştirilmesi, Bakü, 1995.

EKİNCİ (1875-1877), Avrasya Press Yayın, Bakü, 2005.

GANİZADE Sultan Mecit, Seçilmiş Eserleri, Avrasya Press, Bakü, 2006.

GAZİYEV Memmed, Neriman Nerimanov – Hayatı ve Faaliyeti (Нариман Нариманов - Жизнь и деятельность. Rusça), Bakü, 1970.

GAZİYEV Memmed, Leninin öğrencileri ve taraftarları – Azerbaycanda sovyet hakimiyeti için mücadele verenler (Ученики и соратники В.И. Ленина — Борцы за Советскую власть в Азербайджане. Rusça), Bakü, 1983.

GUBAYDULLİN Gaziz, *“Türk-Tatar Halklarında Edebiyat Tarihinin Gelişmesi”*, 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı (Tutanakları), TDK yayınları, Ankara, 2008.

GÖKALP Ziya, Türkçülüğün Esasları, Ötüken yayın, İstanbul, 2017.

GÖYÜŞOV Ziyaddin, Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı), Bakü, 1960,

GÖYÜŞOV Altay, Azerbaycan'da İttihatçılık, İrşad yayınevi, Bakü, 1997.

GEORGEON François, Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yurt yayınları, Ankara, 1986.

HACİBEYLİ Üzeyir, Yayınlarda Bir Köşeye Bırakılmış Metbu Eserler, Bakü, 2009.

HABLEMİTOĞLU Şengül, HABLEMİTOĞLU Necip, Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920), Ankara, 1998.

HABİÇOĞLU Bedri, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, İstanbul, 1993.

HACİBEYLİ Üzeyir, “Leyli ve Mecnundan” “Koroğluya” Kadar, 2.cilt, Bakü, 1965.

HASANLI Cemil, Azerbaycan Uluslararası İlişkiler Sisteminde, Bakü, 1993.

HASANLI Cemil, Tarihi Şahsiyetin Tarihi (Ali Merdan Bey Topçubaşov), ADA yayın, Bakü, 2013.

HASANLI Cemil, "Ali Merdan Topçubaşı", Editör: NESİBLİ Nesib, Azerbaycan Türklerinin Önderleri, Berikan yayınevi, Ankara, 2017.

HUDİYEV Nizami, Azerbaycan Edebi Dilin Tarihi, Maarif yayın, Bakü, 1995.

HÜSEYİNOV Haydar, Azerbaycanda XIX Asır İctimai ve Felsefi Fikir Tarihinden, Şark-Garb yayınevi, Bakü, 2007.

HÜSEYİNLİ Resul, Azerbaycan Ruhaniliği (17. yüzyılın sonu 19. yüzyılın ortalarında), Kür yayınları, Bakü, 1996.

HÜSEYİNZADE Ali Bey, Seçilmiş Eserleri, Şark-Garb yayın, Bakü, 2007.

HÜSEYİNZADE Ali, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihçiliği, AzSSC İlimler Akademisi Yayınları, Bakü, 1967.

İMANOV Vügar, Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934): Lider Bir aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili, Boğaziçi yayınları, İstanbul, 2003.

İMANOV Vügar, Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918), Boğaziçi yayınları, İstanbul, 2006.

İSKENDEROV Anar, MÖVLAYİ Adil, Şeyhülislamlığın Tarihi, Elm ve Tehsil yayınevi, Bakü, 2016.

İslam Ansiklopedisi, 10.cilt, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994.

İSGENDERLİ Anar, Realities Of Azerbaijan: 1917-1920, USA, Xlibris Corporation, 2011.

İLGAR İhsan, Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi, Ankara, 1990.

Karabağnameler, 1.cilt, Şark-Garb yayın, Bakü, 2006.

KASIMOVA Sevinc, Mirza Kazımbey: Şark ve Garb Arasında Körpü, Bakü, 2014.

KAZIM Bey Mirza, Bab ve Babiler, Müridizm ve Şamil, Uygurlar, Hedef yayınları, Bakü, 2018.

KASIMLI Musa, HÜSEYNOV Cavid, Azerbaycan'ın Baş Nazırları, Adiloğlu yayınevi, Bakü, 2005.

KAHRAMANLI Nazif, Nesib Bey Numunesi – Mektuplar, Konuşmalar ve Hakkında Yazılanlar, Nurlar yayınevi, Bakü, 2008.

KAHRAMANLI Nazif, “Bir daha Nesib Bey Yusufbeyli'nin katli hakta”, Editör: AHMETOVA Firdefsiye, Nesib Bey Yusufbeyli – Millî İstiklal ve Devletçilik Mücahidi, Ziya yayınevi, Bakü, 2013.

KURAT Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Ankara Üniversitesi yayınevi, Ankara, 1970.

KURAT Akdes Nimet, Rusya Tarihi – Başlanğıçtan 1917'ye Kadar, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 1993.

KURBANOV Şamil, Cemaleddin Efgani ve Türk Dünyası, Bakü: Azerbaycan Devlet Yayınevi, 1996.

KOLEKTİF, 19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Birinci Yarısında Azerbaycan'da Toplumsal-Tarihi görüşler”, Ders Programı, Bakü, 2015.

KÖPRÜLÜ Mehmet Fuad, Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi, No-1, Türkiyat Enstitüsü yayını, İstanbul, 1935.

KÖPRÜLÜ Mehmet Fuat, “*Azeri Maddesi*”, İslam Ansiklopedisi, 2.cilt, İstanbul, 1979.

KENGERLİ Aybeniz, Azerbaycan'da Romantik Türkçülük, Doğu Kütüphanesi yayını, İstanbul, 2008.

LAPİDUS İra, Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası, Marmara Üniversitesi yayınları, İstanbul, 1996.

MARAŞ İbrahim, Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917), Ötüken yayını, İstanbul, 2002.

MANDELŞTAM Andrey Nikolayeviç, Turtsiya i Panturanizm (Türkiye ve Panturanizm. Rusça), Paris, 1930.

MUSTAFAYEV Gadim, 20. Asrın Evvellerinde Azerbaycan'da İslam İdeolojisi ve Onun Tenkidi, Maarif yayınları, Bakü, 1973.

MUSTAFA Fazil, XX. Asrın Evvellerinde Azerbaycan'da Siyasi Düşünce Cereyanları, Bakü, 2015.

MİLMAN Aron, 19. Yüzyıl – 20. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan'da Siyasi Düzen (Rusça: Politiçeskiy Stroy Azerbaydjana vı 19 – naçale 20 vekov), Azərneşir yayınları, Bakü, 1966.

Mirza Fetihali Ahundzade ve Gürcüstan, Editör: Mirza Mehmetoğlu, Tahsil yayınevi, Bakü, 2012.

MEHMETKULUZADE Celil, “Felyetonlar, Makaleler, Hatıralar, Mektuplar”, Bakü, 1961.

MEHMETLİ Mahal, Azerbaycan Medeniyeti Tarihinden Mühazire Metinleri, Vatan Neşriyatı, 2004.

MEHMETZADE Mirza Bala, Millî Azerbaycan Harekatı, MGT yayınları, Bakü, 2018.

MEHMETZADE Nizami, KAMALOĞLU Mahmut, Gürcistan'ın Azerbaycanlı Gazetecileri, Tiflis, 2015.

MEHMEDOV Zakir, Azerbaycan Felsefe Tarihi, Bakü, Şark-Garb Yayınevi, 2006.

MEHMETOV İsmail, Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi, Ötüken yayın, İstanbul, 2009.

MEYER H. James, İmparatorluklar Arası Türkler (1856-1914), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.

MİRAHMETOV Aziz, Azerbaycan Journalistleri ve Naşirleri, Ergüneş yayınevi, Bakü, 2013.

Muasır Azerbaycan Edebiyatı, 1.cilt, Bakü, 2007.

NABİ Ceyhun, Sovyetlerle Yüz-Yüze, Alatoran yayınevi, Bakü, 2018.

NEMANZADE Ömer Faik, Seçilmiş Eserleri, Şark-Garb yayın, Bakü, 2006.

NESİBLİ Nesib, Güney İle Kuzey Azerbaycan Sorunları, Ankara, Taberan yayınları, 2017.

NESİBLİ Nesib, “Şeyh Cemaleddin Efgani”, Editör: NESİBLİ Nesib, Azerbaycan Türklerinin Önderleri, Berikan yayınevi, Ankara, 2017.

NESİBLİ Nesib, “Ahmet Ağaoğlu”, Editör: NESİBLİ Nesib, Azerbaycan Türklerinin Önderleri, Berikan yayınevi, Ankara, 2017.

NESİBLİ Nesib, “Hasan Bey Zerdabi”, Editör: NESİBLİ Nesib, Azerbaycan Türklerinin Önderleri, Berikan yayınevi, Ankara, 2017.

NEZİRLİ Şemistan, Azerbaycan Generalları, Gençlik yayınevi, Bakü, 1991.

NERİMANOV Neriman, Seçilmiş Eserleri, 1.cilt, (Нариман Нариманов: Избранные произведения. Rusça) Bakü, 1988.

NERİMANOV Neriman, Seçme Makaleler, İleri yayınları, İstanbul, 2005.

NEVVAB Mir Möhsün, Ermeni-Müslüman Çatışması (1905-1906), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020.

NİFTALİYEV Elnur, Azerbaycanda Siyasi Gazeteçiliğin Teşekkülü ve Gelişimi (1900-1920), Bakü, 2017.

Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, 1.cilt, İstanbul, 2012.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, 2.cilt, Ankara, 1993.

PAŞAZADE Allahşükür, Kafkasya’da İslam, Bakü, 1991.

RESULZADE Mehmet Emin, Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakı, 2015.

RESULZADE Mehmet Emin, Kafkasya Türkleri, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı yayınları, İstanbul, 1993.

RESULZADE Mehmet Emin, Eserleri, 3.cilt, Bakü, Elm yayınevi, 2012.

RESULZADE Mehmet Emin. O Panturanizme, Vı svyazi Kavkazkoy problemoy (Panturanizm ve Kafkasya Meselesi. Rusça), Paris, 1930.

RESULZADE Mehmet Emin, Stalinle İhtilal Hatıraları, Bakü, 1991.

RESULZADE Mehmet Emin, İran Türkleri, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993.

RÜSTEMOVA-TOHİDİ Solmaz, Mart 1918 vı Baku, Azerbaydjanskiye Pogromı vı Dokumentah (Bakü Mart 1918de, Azerbaycan Pogromları Belgelerde. Rusça), Bakü, 2009.

RÜSTEMOVA-TOHİDİ Solmaz, “Nesib Bey Yusufbeyli Üzeyir Bey Hacıbeylinin mektuplarında”, Editör: AHMETOVA Firdefsiye, Nesib Bey Yusufbeyli – Millî İstiklal ve Devletçilik Mücahidi, Ziya yayınevi, Bakü, 2013.

SAKAL Fahri, Ağaoğlu Ahmed Bey, TTK, Ankara, 1999.

SAMEDOV Elsever, Azerbaycan'da Din-Devlet Münasebetleri ve Dinî Eğitimin Formalaşması, Bakü, 2009.

SEFEROVA Zemfira, Türk Dünyasının Müzik Yıldızı – Üzeyir Hacıbeyli, Tulpars yayınları, Ankara, 2016.

SEYİTZADE Dilare, Azerbaycanskiye deputatı v Gosudarstvennoy Dume Rosii (Rusya Devlet Dumasındaki Azerbaycanlı Milletvekilleri. Rusça), Bakü, 1991.

SEYİTZADE Dilare, Azerbaycan 20. Yüzyılın Başlarında: Bağımsızlığa Götüren Yollar, Bakü, 2004.

SEYİTZADE Aliejder, Mirza Şefi Sadık oğlu Vazeh (Rusça), Bakü, 1969.

SENYUTKİNA Olga Nikolayevna, Turkizm kak istoričeskoye yavleniye (na materialax istorii Rossiyskoy imperii 1905-1916 godax) (Rusya İmparatorluğu tarihine ait kaynaklara göre tarihsel fenomen olarak Türkçülük. Rusça), Nijni-Novgorod, 2007.

SÜLEYMANOV Manaf, Azerbaycan Milyonçuları – Ağa Musa Nağıyev, Gençlik yayın, Bakü, 1994.

SÜLEYMANOV Manaf, Azerbaycan Milyonçuları – Hacı Zeynalabidin Tağıyev, Gençlik yayın, Bakü, 1996.

SÜLEYMANLI Ebulfaz, Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri, Ötüken yayın, İstanbul, 2006.

SWIETOCHOWSKI Tadeusz, Rus Azerbaycanı (1905-1920) Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe, İstanbul, Bağlam yayınları, 1988.

SHISSLER, A.Holly, Between Two Empires: Ahmet Agaoglu and the New Turkey, I.B.Taurus Publishers, London, 2003.

ŞAHTAHTLI Muhammet Ağa, Seçilmiş Eserleri, Çaşioğlu yayın, Bakü, 2006.

ŞAHVERDİYEV Akif, Azerbaycan Metbuatı Tarihi, Tehsil yayın, Bakü, 2006.

ŞAİK Abdullah, Hatıralarım, Bakü, 1961.

ŞEREF Galimcan, *“Arap ve Latin Yazı Sistemleri ve Bunları Türk-Tatar Halklarında Uygulama Problemi”*, 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı (Tutanakları), TDK yayınları, Ankara, 2008.

ŞELEŞ Ali, Cemaleddin Efgani: Görüşler, Tartışmalar, Değerlendirmeler, İz yayıncılık, İstanbul, 2013.

ŞEYHZAMANLI Naki, Azerbaycan İstiklal Mücadilesi Hatıraları, Bakü, 1997.

ŞİRVANİ Seyid Azim, Eserleri, 2.cilt, Bakü, 1969.

ŞİRVANİ Seyid Azim, Seçilmiş Eserleri, 1.cilt, Avrasya Press, Bakü, 2005.

ŞÜKÜROV Ağayar, Felsefe, Bakü, 1997.

TAHİRZADE Adalet, Fikir ve Emel Büyüklerimiz, Bakü, 2014.

TAHİRZADE Adalet, “Nesib Bey Yusufbeyli”, Editör: NESİBLİ Nesib, Azerbaycan Türklerinin Önderleri, Berikan yayınevi, Ankara, 2017.

TOPÇUBAŞOV Ali Merdan, Pisma iz Parija (Paristen Mektuplar. Rusça), Bakü, 1998.

TOPÇUBAŞOV Ali Merdan, “Kaspi”den Seçmeler, Editör: Sona Veliyeva, Kaspi yayınları, Bakü, 2018.

TOPÇUBAŞI Ali Merdan, Şahsi Arşiv Belgeleri (1903-1934), (Rus: A.M.Topçubaşı, Dokumentı iz liçnix arxivov) Moskova, 2012.

TOPÇUBAŞI Ali Merdan, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Yaradılması, Teknur yayın, Bakü, 2013.

TURAN Azer, Ali Bey Hüseyinzade, Salam Press yayınevi, Moskova, 2008.

TURAN Cumhur, Çırpınırdı Karadeniz'in Bestecisi Üzeyir Hacıbeyli, İleri yayınları, İstanbul, 2015.

USMANOVA Dilare, Musulmanskiye predstaviteli v Rossiyskom parlamente 1906-1916 (1906-1916 yıllarda Rusya parlamentosunda Müslüman temsilciler. Rusça), Kazan, 2005.

Üzeyir Hacıbeyov Ansiklopedisi, Bakü, 2007.

ÜLKEN Hilmi Ziya, Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi, İç Bankası Yayınları, İstanbul, 2019.

ÜLKEN Hilmi Ziya, "Dr. Ali Bey Hüseyinzade-Turan", Editör: NESİBLİ Nesib, Azerbaycan Türklerinin Önderleri, Berikan yayınevi, Ankara, 2017.

VALİYEV Orkhan, Azerbaycan'da Milliyetçilik: Ulusun ve Ulus-Devletin Oluşumu, Türkiye Notları yayınevi, Ankara, 2020,

VEZİROV Necef Bey, Makale ve Felyetonlar, Bakü, 1961.

YAGUBLU Nesiman, Cumhuriyet Kurucuları, Nurlar yayın, Bakü, 2018.

YAGUBLU Nesiman, Mehmet Emin Resulzade, Bakü, 1991.

YAGUBLU Nesiman, "Kaspi" Gazetesinin Yaranması ve Faaliyeti, Bakü, 2011.

YEŞİLOT Okan, "Çarlık Yönetiminde Azerbaycan", Türkler, Yeni Türkiye yayınları, 18.cilt, 2002.

YEŞİLOT Okan, Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi, Yeditepe yayınları, İstanbul, 2012.

YEŞİLOT Okan, Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Yeditepe yayınları, İstanbul, 2015.